HARRY LENGA, SCOTT LENGA

CEASORNICARII

O POVESTE DESPRE SPERANȚĂ ȘI SUPRAVIEȚUIRE ÎN VREMEA HOLOCAUSTULUI

POLIROM

HARRY LENGA,
SCOTT LENGA

CEASORNICARII

O POVESTE DESPRE SPERANȚĂ ȘI SUPRAVIEȚUIRE ÎN VREMEA HOLOCAUSTULUI

Traducere din limba engleză
de Cristina Michaela Tache

POLIROM
2022

2022

Harry Lenga and Scott Lenga, *The Watchmakers*
Copyright © 2021, 2022 Scott Lenga
All rights reserved
© 2022 by Editura Polirom, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700505
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-9224-8
ISBN PDF: 978-973-46-9225-5
ISBN print: 978-973-46-9030-5

Coperta: Radu Răileanu
Pe copertă: colaj cu fotografii din colecţia familiei Lenga şi un tallit
(© MstudioG/Shutterstock.com)

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

HARRY LENGA s-a născut în 1919 într-o familie de evrei hasidici din Kozienice (Polonia), unde el și frații săi au deprins de la tatăl lor meseria de ceasornicar, ce avea să le salveze viața în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. În 1939, când germanii au invadat Polonia, a reușit să evadeze din ghetoul din Varșovia și s-a reunit cu întreaga familie în ghetoul din Kozienice. Între 1942 și 1945, împreună cu frații săi, Harry a trecut prin lagărele din Wolanów, Starachowice, Auschwitz, Mauthausen, Melk și Ebensee. Cei trei frați au fost eliberați de armata americană la 6 mai 1945. A emigrat la St Louis (Missouri), unde s-a căsătorit, a avut trei fii și mai mulți nepoți. A continuat vreme de aproape treizeci de ani să practice meseria de ceasornicar înainte de a se pensiona și a se retrage în Israel, unde a decedat la 2 ianuarie 2000, la vârsta de 80 de ani.

SCOTT LENGA este fiul lui Harry. S-a născut la St Louis și deține o licență în Economie la University of California, Berkeley, și un masterat în Drept la University of California, Los Angeles. Trăiește împreună cu soția în Israel și au trei fiice care au crescut ascultând povești despre bunicul lor pe care nu l-au cunoscut niciodată. A scris și a ținut conferințe despre suferințele familiei sale în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și imediat după. Este jurist specializat pe probleme de proprietate intelectuală și consilier la diverse corporații din domeniul tehnologic (www.ScottLenga.com).

Pentru Malke Reyle și Hana Lenga

Aceasta este o poveste adevărată.
Niciun personaj nu a fost inventat și niciun nume nu a fost schimbat.

Lista ilustrațiilor

Hărți și documente în text

1. Polonia antebelică. Creative Commons.
2. Invazia ruso-germană a Poloniei. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/german-invasion-of-poland-september-1939
3. Ghetoul din Varșovia. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/warsaw-ghetto-1940
4. Mersul trenurilor. *Memorial Book of Kozienice*.
5. Lagăre de exterminare în Polonia ocupată, 1942. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/killing-centers-in-occupied-poland-1942
6. Toate lagărele naziste din Polonia ocupată, 1939-1945. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/nazi-camps-in-occupied-poland
7. Auschwitz-Birkenau. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/auschwitz-ii-birkenau-camp-summer-1944
8. Marșurile morții. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/major-death-marches-from-auschwitz-january-1945
9. Lagărele de concentrare din fosta Austrie. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/major-nazi-camps-in-austria
10. Lagăre pentru refugiați în Italia. United States Holocaust Memorial Museum,

https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/italy-camps-for-displaced-persons

11. Principalele lagăre pentru refugiați. United States Holocaust Memorial Museum, https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/major-camps-for-jewish-displaced-persons-1945-1946

12. Recomandarea lui Harry Lenga de pe vas. Colecția familiei Lenga.

13. Telegramă: Frații Lenga în tren spre St. Louis. Colecția familiei Lenga.

14. Friendly Jewelers Grand Opening (Marea deschidere a magazinului „Bijutierilor Prietenoși"). Colecția familiei Lenga.

15. Sergentul Robert Persinger din armata SUA, Austria, 1945.

Fotografii și desene în insert

pl. 1 – Mihoel Lenga cu fiii Maileh și Itșele (1924). Colecția familiei Lenga.

pl. 2 – Hirsh Leib, sacagiu în Kojniț (c. 1938). United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința Sabinei și a lui Samuel Goldstein.

– Prietenii își iau rămas-bun de la Tzvi Madanes înainte de emigrarea în Ereț Israel (1933). *Memorial Book of Kozienice*.

– Ceas cu rubine. Fotografie de Andrzej Tokarski.

pl. 3 – Evreu maltratat de germani (c. 1939). Arhiva fotografică Yad Vashem, Ierusalim. CAS-325667.

– Moișe și Mihoel Lenga cu fiica lui, Hana Lenga (c. 1940). Fotografii de Haim Berman.

pl. 4 – Evreii din Kojniț își scot pălăriile când trec pe lângă soldații germani (c. 1940). Babyn Yar Holocaust Memorial Center.

pl. 5 – Hil Lenga cu cel mai bun prieten al lui, Hamaira Salzberg. Colecția familiei Lenga.

– Masă de lucru tipică pentru un ceasornicar. Fotografie de Niels Vrijlandt.

pl. 6 – Evrei din ghetoul din Kojniț (c. 1942). United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința Sabinei și a lui Samuel Goldstein.

– Arc de balansier. Fotografie de Richard Keller.

– Ceasornicar la lucru. Fotografie de Jan Faukner.

pl. 7 – Evrei din Ungaria sosesc cu trenul la Auschwitz-Birkenau (mai 1944). Fotografie de Bernhardt Walter/Ernst Hofman. United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința Yad Vashem.

– Harry Lenga arată numărul tatuat pe braț la Auschwitz. Fotografii de Scott Lenga și David Oughton.
– Șurubelniță și pensetă de ceasornicar făcute la Auschwitz. Fotografie de Scott Lenga.
pl. 8 – *Intérieur d'un Block*, Daniel Piquée-Audrain, 1945-1947, © Amicale de Mauthausen.
– *Travaux d'avancement,* Daniel Piquée-Audrain, 1945-1947, © Amicale de Mauthausen.
pl. 9 – *Travaux Extérieurs en Hiver*, Daniel Piquée-Audrain, 1945-1947, © Amicale de Mauthausen.
– Stift Melk (2012). Fotografie Bertl123.iStock.
– Lagărul de concentrare Melk (1948). United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința Instytut Pamieci Narodowej.
– Scott Lenga privind panorama orașului Melk (2015). Fotografie de Yael Lenga.
pl. 10 – *Travaux dans une Galerie*, Daniel Piquée-Audrain, 1945-1947, © Amicale de Mauthausen.
– Vedere a lagărului de concentrare Ebensee (mai 1945). United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința Giselei Wortman.
– Dick Pomante și Robert Persinger, comandanții tancurilor SUA care au eliberat lagărul de concentrare Ebensee, Germania (1945).
pl. 11 – Supraviețuitori ai lagărului de concentrare Ebensee (7 mai 1945). Fotografie de Arnold E. Samuelson. United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința lui Arnold E. Samuelson.
– Supraviețuitori ai lagărului de concentrare Ebensee (8 mai 1945). Fotografie de J. Malan Heslop. United States Holocaust Memorial Museum, prin bunăvoința U.S. National Archives and Records Administration, College Park.
pl. 12 – UNRRA ID confirmă internarea lui Hil Lenga în lagărul de concentrare Ebensee. Colecția familiei Lenga.
– Emblema uniformei soldaților din Brigada Evreiască. Fotografie de Wim Leydes.
– Moișe, Maileh și Hil Lenga la Roma sau Stuttgart (c. 1945). Colecția familiei Lenga.
pl. 13 – Certificatul de competență profesională în ceasornicărie al lui Hil Lenga (26 mai 1948). Colecția familiei Lenga.
– Moișe, Hil și Izak Lenga la Stuttgart (c. 1947). Colecția familiei Lenga.
– Izak, Hil și Moișe Lenga în automobil la Stuttgart (c. 1947). Colecția familiei Lenga.
pl. 14 – Căsătoria lui Harry (Hil) și Dorothy Lenga (St. Louis, Missouri, 1950). Fotografie de Edwin H. Balk.
– Căsătoria lui Morris (Moișe) și Ann Lenga (St. Louis, Missouri, 1951).
– Bar mițva pentru Mark Langa (St. Louis, Missouri, 1964). Fotografie de Edwin H. Balk.
pl. 15 – Margi, Morris (Moișe) și Bobbie Lenga (St. Louis, Missouri, 1966)
– Marcel (Maileh), instantaneu de familie, Quiberon, Franța (c. 1966).

– Cei patru frați Lenga la nunta fiicei lui Morris (Moișe) și Ann Lenga (St. Louis, Missouri, 1975).

pl. 16 – Cei patru frați Lenga la căsătoria lui Margi Lenga și Michael Kahn (St. Louis, Missouri, 1975). Fotografie de Joel Marion.

– Harry (Hil) Lenga (St. Louis, Missouri, c. 1985). Fotografie de David M. Henschel.

– Harry (Hil) Lenga și fiul său Scott Lenga (San Francisco, California, 1993). Fotografie de Carrie Lenga. Colecția familiei Lenga.

– Piatra de mormânt a lui Harry (Hil) Lenga, Raanana, Israel. Fotografie de Scott Lenga.

Notă despre transliterare

Traducerea de față păstrează numeroasele cuvinte și expresii în limbi străine (idiș, ebraică, germană și poloneză) din originalul în limba engleză. Pentru acestea, autorii au folosit un sistem de transliterare adaptat cititorilor de limbă engleză. Multe dintre aceste cuvinte însă, inclusiv toponimele și numele de persoane, sunt familiare cititorului român și se regăsesc – mai mult sau mai puțin curent – în uzul limbii române sub o grafie proprie. Exemplele pot fi numeroase: hasidism, șul, Roș Hașana, Ițak, heder, *miț*v*a*, Moișe, Pesah etc.

În toate aceste cazuri, traducerea a păstrat transcrierea uzuală din limba română cel mai des folosită pentru cuvintele în limbile idiș și ebraică, iar pentru ceilalți termeni s-a recurs, din motive de coerență, la transcrierea lor fonetică. Astfel, față de originalul în limba engleză, traducerea a folosit următoarele reguli de transcriere:

tz = ț, în țadik, *miț*v*a*, Ereț Israel, *țedeka*, Iehiel Ben Țion, Iț*h*ak
zh = j, în Kojniț, *jid*, Lijensk
sh = ș, în Șoah, Șabbatos, șul, ieșiva, *tatișe*, *feldșer*, kiduș, Midraș
kh = h gutural, în heder, *maher*, *rahmunes*, șohet
ch = h, în Pesah, hasidic (cu excepție *challah*, mai utilizat în această grafie)
ge = ghe, în maghid, *vaser treigher, ghemașmaher*, Ghemara
y = i, în cuvinte precum ieșiva, *goi, iarmulka*, Iom Kipur, Ieșua, *broighes*.

În toate aceste cazuri, în glosarul de la sfârșitul volumului, cuvintele din limbile idiș și ebraică, transcrise conform celor de mai sus și redate în text în italice, sunt însoțite între paranteze cu grafia originară din limba engleză și, când a fost posibil, și cu termenii originari în scriere idiș sau ebraică. Pentru toponimele în limba idiș, au fost menționate între paranteze și denumirile lor actuale.

Cuvintele ebraice care au circulație și în limba română (heder, șul, ieșiva, kiduș, șohet etc.) au fost marcate în caractere italice doar la prima lor ocurență în text.

Cuvintele în limbile germană și poloneză, marcate în text tot prin caractere italice, păstrează scrierea din limbile lor de origine.

Nota coautorului

Nu știu unde să plasez cu exactitate prima mea amintire din copilărie. Poate a fost pe când urmăream funeraliile președintelui John F. Kennedy la televizorul nostru alb-negru, în noiembrie 1963. Mai erau două luni până să împlinesc trei ani. Fiul președintelui Kennedy, John-John, era cam de aceeași vârstă, iar familia mea a făcut mare caz din chestia asta atunci când John-John s-a alăturat convoiului funerar și a dat onorul în fața sicriului tatălui său.

Însă sunt sigur că chiar înainte de asasinarea lui Kennedy știam că tatăl meu, Harry Lenga, era dintr-un orășel numit Kojniț (Kozienice) și că mama lui murise la naștere când el avea patru ani. Evenimentul acela a marcat sfârșitul copilăriei lui și a continuat să reverbereze într-a mea.

La vârsta de cinci ani nu știam ce e acela un lagăr de concentrare, dar știam că tata avea pe antebrațul tatuat cu albastru un număr dintr-un loc numit Auschwitz. Uneori mă holbam la el când era la masa de lucru și repara ceasuri sau când întindea mâna după paharul cu sifon rece într-o zi toridă de vară. Nu era ceva care într-un final să mi se pară normal sau pe care după o vreme să nu-l mai observ, cum ar fi o aluniță sau o cicatrice.

Mulți supraviețuitori ai Șoahului – adică ai Holocaustului – nu erau capabili să vorbească despre ce li se întâmplase în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Tata se afla la polul opus. Prin 1960, la unsprezece ani după ce se mutase în Statele Unite, a început să aibă coșmaruri oribile legate de lagărele de concentrare. Plângea și urla după ajutor, iar mama îl trezea din vis. „Harry, aici ești în America!”, îi spunea. „Ești în pat! Ești un om liber!” Într-o zi s-a întâlnit din întâmplare cu un alt supraviețuitor al Șoahului și și-au împărtășit câteva amintiri din timpul războiului. În noaptea aceea, nu a mai avut niciun coșmar. De atunci, n-a contenit niciodată să ne spună poveștile lui la cină sau în plimbările de seară prin cartierul nostru periferic din St. Louis, în Missouri.

Ascultând acele povestiri, am înțeles că nu trebuia să mă mai plâng tatei că pantofii mei cei noi erau incomozi, că mă sugruma cravata sau de greutățile de la școală care nu se puteau compara cu suferințele copilăriei lui. Deși bagateliza

problemele mele – „Astea sunt probleme?” –, le vedea în același timp ca pe o sursă de mândrie. Nu trăiam în sărăcie sau cu teama de persecuții. Eu creșteam în America. În ochii lui, acest lucru însemna că puteam să fac orice.

În anii adolescenței, am continuat să ascult poveștile tatălui meu cu deferență și le găseam interesante, dar Șoahul și identitatea evreiască nu erau „problema mea”. Eu eram ocupat să-mi croiesc o imagine de puști american obișnuit. Acest lucru s-a schimbat în jurul vârstei de treizeci de ani, când am învățat să-mi accept moștenirea de fiu al unui supraviețuitor al Șoahului.

Totodată am ajuns să-mi dau seama cât de rare și de importante sunt povestirile tatălui meu atât în contextul literaturii existente despre Holocaust, cât și în cel, mai larg, al documentelor istorice. Din cei 3,4 milioane de evrei care trăiau în Polonia antebelică, au supraviețuit aproximativ 320.000 – singurele mărturii ale efervescentei culturi evreiești care se dezvoltase acolo timp de peste o mie de ani. Din cei 320.000 de supraviețuitori, doar între 40.000 și 50.000 au rămas blocați în zona aflată sub ocupație germană din Polonia. Tata și frații lui făceau parte din acest mic grup. Îndemânarea lor de a repara ceasuri le-a permis să creeze ferestre de oportunitate în economia de piață neagră din lagărele germane și a devenit un factor important pentru supraviețuirea lor. Spre deosebire de marea majoritate a prizonierilor, ei au putut să-și influențeze soarta. Ba mai mult, au fost dispuși să-și asume riscuri cumplite ca să rămână împreună.

Din 1989 până în 1993, când tata abia trecuse de șaptezeci de ani, am discutat și i-am pus întrebări timp de aproximativ treizeci și șapte de ore ca să înregistrez povestirile pe care le auzisem de-a lungul anilor și să completez contextul ce avea să le dea coerență ca întreg, într-o relatare amănunțită. A spus la toată lumea că scriem o carte. Eu nu eram atât de sigur. Apoi, în anul 2000, s-a îmbolnăvit și a murit.

În următorii cincisprezece ani, m-am mulțumit să le spun copiilor mei povești despre *zaide* (bunicul) pe care nu-l cunoscuseră cu adevărat niciodată. Încă de când avea vreo zece ani, fiica mea, Orli, mă tot amenința că va scrie ea cartea dacă eu nu acceptam provocarea. Pe la cincizeci și ceva de ani, mi-am valorificat în cele din urmă maturitatea și inspirația primită de la fiica mea Orli ca să mă apuc de acest proiect.

Am scris cartea la persoana întâi, pe vocea tatălui meu, și în stilul lui de comunicare. Este vocea unui tată care-i relatează fiului său extraordinara lui poveste de viață. Dacă aș fi filtrat povestirile lui prin vocea mea narativă, s-ar fi diluat patima evidentă a voinței lui de supraviețuire. S-ar fi pierdut mesajele mai profunde formulate în limbajul lui simplu, fără înfloriturі.

Procesul de „traducere” a amestecului său de idiș și engleză din transcrierea interviurilor și din redactarea acestei cărți la persoana întâi imprimă un aspect de licență editorială pe care ar folosi-o în mod normal orice scriitor din umbră. Din nefericire, tata nu a mai fost acolo ca să aprobe textul final, însă povestirile sunt

numai ale lui. M-am străduit să redau cât mai fidel relatarea tatălui meu despre educația lui într-o familie hasidică de ceasornicari din anii 1920 și 1930 și despre cum el și frații lui au reușit să supraviețuiască anilor de furie în Polonia și Austria ocupate de germani (1939-1945).

Fiecare supraviețuitor al Șoahului se confruntă cu întrebarea: „De ce am fost eu cel care a supraviețuit?”. Tata nu știa să răspundă *de ce*, dar vorbea foarte limpede despre hotărârile care l-au ajutat cumva să mai supraviețuiască de fiecare dată „încă o zi”. După părerea tatălui meu, uneltele emoționale și spirituale de care a făcut uz în Șoah nu au fost cu nimic mai puțin importante decât uneltele lui de ceasornicar. Vorbea despre speranță și optimism ca fiind indispensabile:

> Ne-am străduit din greu să ne păstrăm speranța în suflete și să nu devenim *meșuga* (să nu ne țicnim). Și cu cât te străduiai mai tare să te convingi, cu atât credeai mai mult în speranța aceea. Dacă o persoană căreia îi este foame crede că va găsi de mâncare mai târziu, ea poate să reziste mai mult. Dacă se gândește că „nu are rost și nu voi supraviețui”, va muri mai repede. Am văzut întâmplându-se acest lucru de multe ori. Pesimismul este o boală groaznică. Te distrugi singur. Trebuie să-ți păstrezi optimismul tot timpul.

Capacitatea tatălui meu de a-și mobiliza aceste calități în situații-limită rămâne pentru mine un mister total – o chintesență a miracolelor într-un moment când strigătele disperate a milioane de oameni erau întâmpinate cu tăcere și cu un abandon nemilos din partea lui Dumnezeu și a celorlalți semeni ai lor. Cu atât mai mult cu cât în vremea când eu creșteam în America, tata părea un tip obișnuit și nu l-am văzut niciodată deosebit de entuziast sau de optimist.

Această carte aruncă o lumină asupra vieții cotidiene din niște vremuri întunecate care ulterior au devenit și mai crunte, precum și asupra felului în care un puști oarecare și-a descoperit instinctul de supraviețuire și resursele ascunse din el însuși pentru a face față încercărilor.

Scott Lenga

Această hartă a Poloniei antebelice (1924-1938) identifică Kojniț și alte târguri și orașe care au ocupat un loc important în viața lui Harry (Hill) Lenga în Polonia de dinainte de război.

Capitolul 1

Copilăria în orașul hasidic Kojniț (1919-1930)

Aici, în America, până și fratele meu îmi spune Harry. Mi-am luat singur numele, după cel al președintelui Harry Truman, când vaporul pe care eram a sosit în New Orleans, în 1949. Era o identitate pe care americanii aveau să o înțeleagă. O viață nouă. La vremea aceea aveam treizeci de ani și al Doilea Război Mondial se sfârșise cu puțini ani înainte. Universul copilăriei mele – comunitatea evreiască din Polonia – fusese retezat, desprins de lumea fizică. Devenise un membru fantomă.

Mă cheamă Iehiel Ben Țion – pe scurt, Hill – și m-am născut într-un orășel din zona rurală a Poloniei situat cam la optzeci de kilometri sud-est de Varșovia. Evreii îl numeau „Kojniț”. Toate orașele poloneze aveau nume distincte în idiș. La vremea aceea, în 1919, populația din Kojniț număra cu puțin sub șapte mii de locuitori, dintre care peste jumătate erau evrei.

Tatăl meu, Mihoel Lenga, era un ceasornicar venit din Varșovia și care se mutase la Kojniț când era tânăr, deoarece

era un adept fidel al sectei hasidice din Kojniț. Mi-a spus că stră-străbunica lui fusese logodită și poate chiar măritată pentru scurt timp cu marele rebbe hasidic cunoscut drept maghidul din Kojniț (1733-1814)[1]. Unui bărbat tânăr abia sosit în oraș și care căuta să se însoare, chiar și această firavă legătură de familie cu Marele Maghid i-a sporit șansele pentru o partidă bună.

Mama provenea dintr-o bine-cunoscută familie de hasizi din Kojniț. Numele ei de fată era Malke Reyle Wildenberg. Se povestea în familie că stră-străbunicul ei, Laizer Iț̣hak Wildenberg, era cât pe ce să devină al doilea rebbe al hasidismului gher[2].

În fine, pentru mine acest lucru nu mai este atât de important acum. În anii copilăriei mele, era important pentru că eram foarte religios, și acest *yihus* (descendență nobilă) îți conferea un statut în comunitatea noastră. Credința mea era că un rebbe era cel mai aproape de Dumnezeu. Acum cred că un rebbe poate să fie mai educat, dar și un om simplu poate fi uneori mai aproape de Dumnezeu decât un rebbe.

Părinții mei s-au căsătorit în 1910 și au folosit banii din zestrea mamei ca să deschidă o prăvălie de bijuterii în Kojniț și să închirieze apartamentul de deasupra. În 1913, s-a născut fratele meu cel mai mare. L-au botezat Iț̣hak– Itșele, pe scurt.

Când a izbucnit Primul Război Mondial, un an mai târziu, Kojniț a fost cuprins de spaima că armata germană va distruge orașul în marșul ei prin Polonia ca să atace Rusia, așa că părinții mei s-au refugiat la Radom, la vreo patruzeci de

kilometri spre sud-est. Înainte să plece, tatăl meu a luat toată marfa din prăvălie și mobila din apartamentul lor și le-a dus spre păstrare în pivnița unui vecin.

Armata germană a ocupat Kojniț în Primul Război Mondial, dar nu a distrus nimic și nu a jefuit orașul; nu prezenta un pericol pentru evrei sau pentru ceilalți locuitori. Auzind vestea cea bună, părinții mei s-au întors cu bebelușul lor în orașul ocupat de germani după numai câteva săptămâni, dar au descoperit că toate bunurile le fuseseră furate de niște hoți de-ai locului, chiar și mobila. Pe deasupra, au fost nevoiți să se mute din apartamentul închiriat. Proprietarul avea nevoie de el pentru fiica lui, care se căsătorise, dar a fost de acord să-i lase pe ai mei să locuiască într-o încăpere mică din spatele magazinului până când avea să se sfârșească războiul.

Încăperea avea o sobă în care puteai să arzi cărbuni sau lemne, o chiuvetă și trei paturi. Nu avea apă curentă, dar asta era ceva normal. Orășelele poloneze precum Kojniț nu aveau apă curentă la vremea aceea. Exista un *vaser treigher* (sacagiu) care ducea pe umeri o prăjină cu câte o găleată la fiecare capăt, iar noi îi plăteam trei sau patru groși (monedă valorând 0,01 zloți) de fiecare dată când ne aducea două găleți cu apă de la fântână.

Când s-a născut frățiorul meu Moișele, opt ani mai târziu, în 1922, eram o familie de șapte persoane și locuiam tot în încăperea din spatele prăvăliei. Acel unic jaf din timpul Primului Război Mondial mi-a împins familia într-un ciclu al sărăciei din care nu ne-am revenit niciodată. Poate că ar fi fost altfel dacă nu ne-am fi pierdut mama.

Era iarna lui 1924 și mama era pe cale să aibă încă un copil. A început să simtă durerile nașterii într-o joi după-amiază și s-a dus acasă la mama ei, la *bubișe* Feyge, ca să nască, la fel cum făcuse și cu noi ceilalți. Au chemat moașa, iar pe noi ceilalți cinci copii ne-au trimis să stăm la unchiul Fișel acasă.

Joia a trecut. Apoi vineri, sâmbătă și duminică… bebelușul nu s-a născut. Nu era niciun doctor cu ei și probabil că moașa nu știa ce să facă.

Nu voi uita niciodată noaptea aceea de duminică când mama ne-a chemat la ea să ne vadă. Moișele, sora noastră mai mare Hanale și cu mine eram îmbrăcați de oraș, dar mama era în pijama. L-a luat în pat lângă ea pe Moișele, care avea pe atunci doi ani, și când a văzut că sunt gelos a zis: „Hilțhu, vino și tu”. A împărțit cu mine supa pe care o mânca. Apoi și-a pus o bucățică de prăjitură pe burtă și m-a întrebat dacă pot să o fac să dispară. S-a uitat în altă parte când am înșfăcat-o și s-a prefăcut mirată când a dispărut.

Am îmbrățișat-o și m-am lipit de ea. Am plâns. Nu aveam decât patru ani, iar Hanale avea șase, dar am înțeles că ceva nu era bine. Mama ne-a sărutat, și pe obraji îi curgeau lacrimi. După aceea tata ne-a dus înapoi la unchiul Fișel acasă.

Abia când ne-am făcut mai mari am auzit amănunte despre ce se întâmplase. Bunica le spusese părinților mei să se ducă la Radom și să caute un doctor pe nume Peșka, unul care era expert în aducerea pe lume a copiilor și știa să facă cezariene.

Singura posibilitate să ajungi la Radom era cu autobuzul și nu exista decât un singur autobuz pe zi. Pe vremea aceea nu erau taxiuri. Tata i-a cerut mamei să meargă cu el, dar ea a

refuzat. Era în chinurile facerii de șaptezeci și două de ore deja. O epuizaseră din cale afară.

Au mai așteptat încă o zi și luni dimineața mama a spus: „Nu mai suport. Nu-mi pasă ce faceți! Încercați să scoateți copilul! Încercați să-l scoateți!”.

Așa că tata s-a hotărât să-l cheme pe singurul doctor din orașul nostru. Era un doctor nou – un bărbat tânăr care tocmai terminase facultatea de medicină –, dar la momentul acela tata nu avea altă soluție. Doctorul a spus că bebelușul are capul mare, deci nu încăpea pe canalul de naștere, așa că a propus să sacrificăm copilul ca să salvăm viața mamei. Când a introdus instrumentele, a perforat spinarea și plămânii copilului. Abia atunci a înțeles că bebelușul era așezat de-a curmezișul – l-a întors, l-a tras și l-a scos mort.

Poate că numai din acest motiv mama nu a mai suportat să trăiască. I-a strigat tatălui meu: „Mihoel, mor. Îmi dau seama. Am niște dureri îngrozitoare!”. Nu a primit sedative sau anestezie. Nimic. Era pe deplin conștientă și văzuse totul. A murit chiar acolo.

Tata și cei doi frați ai mei mai mari, Itșele și Maileh, erau acolo, în încăpere cu ea, când s-a întâmplat. Casa lui Bubișe nu avea decât o cameră.

Între timp, în noaptea aceea, Hanale, Moișele și cu mine eram la unchiul Fișer, culcați toți într-un singur pat, când a intrat tata plângând și izbindu-se cu pumnii în cap. Îmi amintesc totul de parcă ar fi fost ieri. A zis: „Copii, nu mai aveți mamă. Mama voastră a murit. A murit”.

Mi-a fost foarte greu să accept că mama murise cu adevărat. Nu o văzusem moartă. O văzusem în viață cu o seară înainte, când mă luase în pat cu ea. Marți a fost

înmormântarea. Eu, Moișele și Hanale nu am avut voie să participăm. Copiii nu aveau voie să meargă la înmormântări până când nu împlineau nouă sau zece ani. Cei doi frați ai mei mai mari s-au dus.

Următorul lucru pe care mi-l amintesc a fost *șiva*, perioada tradițională de șapte zile de doliu după legea iudaică petrecute în casa bunicii mele, unde dormiserăm cu toții. Tata ne-a adus dulciuri ca să fim cuminți când oamenii veneau pentru *daven*, adică să se roage și să transmită condoleanțe familiei. Mie nu-mi vorbeau, dar toți cei care veneau plângeau. Am auzit fără să vreau discuțiile lor, și tot nu reușeam să pricep exact ce se întâmplă.

După *șiva* nicio rudă nu l-a mai vizitat pe tata. Ulterior, mi s-a spus că bunica îl învinovățea pentru moartea mamei. După părerea ei, tata era prea zgârcit ca să o fi dus pe mama cu autobuzul la Radom.

Tata nu a vrut să-și asume întreaga responsabilitate pentru moartea mamei. Nu știuse că avea nevoie de operație cezariană ca să nască bebelușul, iar mama refuzase să meargă la Radom. Nu credeau că va fi suficient timp. Dacă ar fi știut că viața ei este într-un pericol atât de mare, bineînțeles că ar fi mers.

Mama a murit pe 16 Șevat după calendarul evreiesc. Era sfârșit de ianuarie.

O lună mai târziu, de Purim, tata i-a trimis pe Itșele și pe Maileh cu o prăjitură ca *șalah munes*, ofranda tradițională de Purim constând în alimente, acasă la bunica mea, unde eu și Moișele încă mai locuiam. După ce au transmis urările de sărbătoare de la tata, bunica le-a zis: „Purim *gutten* [minunat]! Duceți prăjitura aceea la cimitir la mama voastră. Nu vreau

nimic de la el”. Așa că frații mei s-au întors la tata cu prăjitura și cu mesajul ei.

Tata s-a înfuriat. Era de neiertat că le spusese așa ceva copiilor.

După aceea, eu și Moișele ne-am mutat din nou acasă. Tata și bunica nu și-au mai vorbit și nu s-au mai văzut. De loc. Atât unchii, cât și mătușile mele au rupt orice legătură cu tata. Relația lor cu el se terminase. A devenit o ură nesfârșită. Tata avea sentimentul că este părăsit de toată lumea. Era un lucru îngrozitor pentru el. Nu avea nicio rudă în Kojniț. Singurele rude pe care le aveam erau din partea mamei.

Când am mai crescut, aveam să aflu că și frații mei mai mari îl învinuiau pe tata pentru moartea mamei. După părerea lor, ar fi trebuit să o ducă la Radom cu orice preț și nu ar fi trebuit să asculte de ea, pentru că avea dureri prea mari și era prea epuizată ca să poată lua singură hotărâri. Sigur, este ușor să privești înapoi și să spui ce ar fi trebuit făcut.

Tragedia morții mamei mele a planat asupra tuturor aspectelor vieții noastre de familie și m-a urmărit și la maturitate. Nu am multe amintiri de pe când ea era în viață, însă îmi aduc aminte de vremea când aveam doar trei ani și toată lumea trebuia să îmbrace haine noi de Pesah. Mama îmi cumpărase o uniformă de marinar cu guler mare, o șapcă cu panglici și o cravată. O, cât de minunat a fost! Am fost de-a dreptul fericit.

Tata rămăsese cu cinci copii sub unsprezece ani și nu avea pe nimeni. Se ocupa de magazin, iar noaptea gătea și avea grijă

de Moișele.

Pesah a venit la treizeci de zile după Purim și tata a făcut totul de unul singur ca să se pregătească pentru această sărbătoare[3]. La masa de Seder am fost doar el și noi, copiii – primul Seder fără mama. A doua zi, după *șul* (sinagogă), tata era obosit. Ne-a spus mie și surorii mele să avem grijă de Moișele, iar el s-a dus să tragă un pui de somn. Era o zi frumoasă și eram afară toți trei, jucându-ne. Moișele era murdar, avea scutecul plin, dar nici eu, nici Hanale nu știam ce să facem. La ce te poți aștepta de la o fetiță de șase ani și de la un băiețel de patru?

A venit o vecină și a văzut ce se întâmplă, așa că l-a hrănit și i-a scos scutecul *fercockta* [murdar]. După care s-a dus și i-a povestit bunicii despre asta.

Bubișe a venit la noi și ne-a găsit afară. „O să iau copilul, și de acum înainte va sta cu mine”, a spus. Sora mea a avut *sehel*, sau perspicacitatea să zică: „De ce faci asta? Tata ne-a spus să avem grijă de copil înainte să se ducă să se întindă ca să se odihnească. O să se trezească și n-o să-l vadă pe Moișele. Mă duc să-i spun tatei”.

Bubișe i-a răspuns: „Nu-l trezi. Nu-i spune nimic”. Apoi a înșfăcat copilul și a plecat. Noi știam că tata și Bubișe nu se plac. Dar pentru mine și sora mea, ea rămânea tot bunica noastră. Făceam parte din familia ei. Tata ne-a spus să nu o vizităm, dar uneori, fără știrea lui, noi tot ne duceam la ea.

Când s-a trezit tata, i-am spus că venise Bubișe și-l luase pe Moișele. A început să țipe, dezlănțuind asupra noastră toată durerea din inima lui plină de amărăciune. După care ne-a trimis să-l aducem înapoi pe Moișele. Am strigat la ea: „Bubișe, dă-ne copilul înapoi pentru că ne omoară tata”. A

spus: „N-o să vă omoare. O să fie bucuros că are cineva grijă de copil. Bebelușului îi va fi mai bine să stea cu mine, și cu asta, basta. Spuneți-i să nu vă mai trimită. Dacă vrea să vină, o să-i dau ce merită. Nu trebuia să se ducă să se culce și să lase doi copilași să aibă grijă de un alt copilaș”. Așa că i-am spus tatei ce ne-a zis, și asta a fost tot. Moișele a rămas la ea.

După părerea mea a fost înțelept că l-a luat pe Moișele. Și sora mea s-a bucurat. Deși eram așa de mici, am înțeles că va fi mai bine îngrijit de Bubișe și de mătușa Perla, care nu era căsătorită încă și mai locuia acasă. Înainte de asta, eu și sora mea trebuia să avem grijă de Moișele toată ziua, în timp ce tata muncea în prăvălie.

Mai târziu, când Moișele a putut să meargă și să vorbească ceva mai bine, Bubișe îl trimitea acasă la noi în fiecare dimineață cu un săculeț de in agățat de gât să ia chifle de la noi. Ne anunța: „Am venit după chifle. Trebuie să-mi dați chifle”. După ce tata îi punea chiflele în săculeț, alerga afară, unde-l aștepta Bubișe. Era o ocazie pentru el să aibă cât de cât contact cu familia lui.

Câteva luni mai târziu, în vara lui 1924, prietenii tatălui meu l-au convins să-i trimită pe Maileh și pe Itșele la o *ieșiva* într-un alt oraș, numit Ședliț (Siedlce). Ziceau că este prea greu pentru el să aibă grijă de atât de mulți copii. Pentru moment, avea să fie mai ușor. La noi în casă, totul era întotdeauna „pentru moment”.

Itșele avea unsprezece ani și era în clasa a treia la școala publică. Maileh avea nouă ani și era în clasa a doua.

Majoritatea celor religioși, în special evreii hasidici, nu voiau să-și trimită copiii la școlile publice *goișe.* Tata credea că este bine să ai o educație laică pe lângă educația evreiască, dar acum frații mei urmau să plece într-un oraș îndepărtat și să primească numai o educație religioasă strictă într-o ieșiva faimoasă. Au plâns.

Ieșiva le-a găsit câte o altă familie în fiecare zi care să le ofere o masă, ca act de caritate, dar dormeau pe o bancă în *beis medraș* (sala de studiu). Așa stăteau lucrurile într-o ieșiva pentru copii săraci. După o vreme, tot mai puține familii le-au oferit o masă, încât frații mei au fost nevoiți să-și caute singuri de mâncare. Nu aveau bani deloc.

Itșele și Maileh veneau acasă pentru vacanțele importante din toamnă – Iom Kipur, Roș Hașana și Sucot – și uneori pentru Pesah, în primăvară. Atât. De două ori pe an. Am plâns când mi-au povestit despre suferința pe care au îndurat-o în ieșiva.

⏱ ⏱ ⏱

Când am împlinit trei ani și mama încă mai trăia, am început să merg la *heder* ca să învăț ebraica și subiectele religioase. În ebraică, cuvântul „*heder*” înseamnă textual „încăpere”. Și chiar asta și era – școlarizare în bucătăria care era și sufragerie în apartamentul învățătorului. În timp ce noi studiam, soția lui îi supraveghea pe copiii mai mici, care se jucau pe podea, și pe bebelușul lor, care era în pătuț.

Când tata m-a dus prima oară la heder, am fost speriat de moarte. Frații mei îmi spuseseră cum te disciplinează profesorii ca să studiezi tot timpul și te bat dacă nu te porți

cum trebuie. Tata nu m-a întrebat niciun moment dacă mi-e frică, iar mie îmi era frică să-i spun. Nu era ceva despre care puteai discuta cu adulții. Așa că, în timp ce pentru el era o zi fericită – a adus câte o bomboană pentru fiecare copil din încăpere –, primul lucru pe care eu voiam să-l aflu era cât de mare era biciul învățătorului.

Învățătorul era sever, iar mânerul de lemn al biciului avea legate de el fâșii de piele suficient de lungi ca să lovească un copil care ședea la celălalt capăt al mesei. Totuși, de cele mai multe ori, rata loviturile. Poate intenționat, nu-mi amintesc să mă fi lovit în realitate cu biciul acela, și nici pe altcineva.

Primul lucru pe care l-am învățat a fost să recităm Șema[4], ca să ne putem ruga. Când năștea o femeie, ne duceau cu clasa noastră de copii de trei și patru ani la ea acasă și psalmodiam Șema pentru mamă și bebeluș. Se presupunea că asta aducea noroc și îi apăra de demonii care ar fi putut să mai zăbovească în casa lor. Așteptam cu nerăbdare acel ritual. Primeam bomboane.

Acolo am învățat și literele ebraice și vocalele. Cântam un cântec popular numit „Oifn Pripecik” despre cum să înveți *alef-beis* (alfabetul). Se traduce cam așa:

În sobă arde focul, iar în casă e cald.
Rabbi îi învață pe copilași alfabetul.
Vedeți, voi, dragi copii, să nu uitați
Ce învățați aici, repetați și iarăși repetați,
„Komeț alef: o!”

Nu vă fie teamă. Orice început este greu.
Fericit e cel care a învățat Tora.
De ce altceva ar mai avea cineva nevoie?
Copii, când veți crește mari, veți înțelege singuri
Câte lacrimi se află în aceste litere și câtă jale.
Când veți suferi în exil, copii, și veți fi istoviți

Dacă ploua sau dacă era frig, unele mame își aduceau copiii mai târziu sau îi lăsau să stea acasă. Mamele erau tandre și drăgăstoase și erau dornice să-și aline copiii. Eu nu mă bucuram de un asemenea privilegiu după ce a murit mama, așa că în ochii mei copiii aceia erau niște răsfățați.

La cinci ani, știam să citim în ebraică și am promovat într-o altă clasă, cu alt rabbi. Îmi plăcea de el. Ne-a învățat să citim și să interpretăm Humaș, cele Cinci Cărți ale lui Moise. Îmi plăcea mai ales de soția lui. Îmi dădea mâncarea pe care nu o terminau ceilalți copii. La început, nu am vrut să o primesc, dar ea era foarte discretă și nu o făcea în fața celorlalți. Mă trata cu *rahmunes* (compasiune) pentru că nu aveam mamă.

La vremea aceea, aveam *peyos* (perciuni), care-mi atârnau pe sub obraji, și purtam o haină hasidică lungă și neagră, cu *kasket* (bonetă rotundă). Mă simțeam mândru să fiu îmbrăcat ca un mic evreu. Avansasem la stadiul de *menș.* Nu toți copiii se îmbrăcau așa. În orașul nostru existau mulți evrei care nu erau *hasidim*, dar cu toții mergeam la heder. Chiar și părinții care nu erau religioși își trimiteau copiii la heder ca să primească o educație evreiască în primii ani.

Eu eram cel mai bun elev din clasă, iar rabbi m-a învățat un discurs pe care să-l rostesc la aniversarea unui copil bogat de la heder, a cărui familie deținea o fabrică de dulciuri. M-am descurcat foarte bine, dar am plecat imediat după ce am terminat discursul. Se pare că m-au căutat, căci se așteptau să rămân la masă. Vai, cât de furios eram pe mine însumi! Au servit o mâncare grozavă și mi-ar fi prins bine. Nu aveam decât cinci ani. În orice caz, discursul acela m-a făcut celebru în Kojniț. Toți cei care au fost la petrecerea aceea m-au chemat

în prăvăliile lor și m-au rugat să le recit discursul. La început, am făcut-o pentru că mă simțeam onorat, dar mai apoi m-am deșteptat și am cerut cinci groși. Mă plăteau, așa că aveam bani ca să-mi cumpăr dulciuri. Ulterior, am mărit prețul. Mi-am dat seama că era o afacere bună.

Tata era nevoit să fie negustor, tată, mamă, bucătar – totul. Era prea mult pentru el. Brusc, s-a îmbolnăvit. S-a întâmplat cam la un an după moartea mamei, în 1925, înainte de Pesah. Boala i s-a transformat în pneumonie și a început să tușească cu sânge.

Numai eu și Hanale eram în casă cu el. Maileh și Itșele erau la ieșiva, în Ședliț. Moișele locuia tot cu bunica noastră. Eu și soră-mea eram înspăimântați. Credeam că o să moară. „O să rămânem *iusemim* (orfani). N-o să mai avem pe nimeni. Ce-o să se întâmple cu noi? Slavă Domnului că avem o bunică.” La vârsta de cinci ani, gândeam deja ca un adult.

Prietenii tatei ne-au ajutat. Ne aduceau în fiecare zi de mâncare. Bunica voia să ne ducem să stăm la ea, dar noi am refuzat. „Îți amintești cât a suferit când l-ai luat pe Moișele de la noi? Dacă ne iei și pe noi, o să moară cu siguranță, și nu putem lăsa să se întâmple asta.” A înțeles, dar nu a încercat să-l ajute pe tata. Între ei doi era o ură deplină și de neîmpăcat, erau *broighes.*

Nu aveam doctor și nici bani pentru un doctor. Tata avea un prieten bun, pe nume Ezra Rosen, care a avut grijă de el. Ba chiar a adus și un *feldșer* (felcer) ca să-l trateze. Feldșerii erau vindecători pe care oamenii din orașul nostru îi foloseau

pentru majoritatea problemelor medicale. Nu erau doctori adevărați, dar cunoșteau toate remediile populare[5].

Tata a fost bolnav mai multe săptămâni. Bunica a venit din nou după noi, dar am refuzat iar. Hanale vorbea pentru amândoi. Ea înțelegea mai multe decât mine. Slavă Domnului că tata s-a făcut bine. Pentru noi, a fost o minune. După aceea, prietenii lui găteau pentru noi, nu l-au mai lăsat pe el să gătească. Aduceam în fiecare zi de la ei de acasă mâncare caldă. Odată am scăpat oala și mâncarea s-a vărsat. Am început să plâng pentru că nu mai aveam nimic de mâncare. Vecinii au văzut și au zis: „Nu-ți face griji. Intră, îți dăm noi altă mâncare. Nu-i spune tatălui tău că ai scăpat-o pe jos”.

Era o viață grea pentru noi, credeți-mă. Toți prietenii tatălui meu i-au zis că ar trebui să se recăsătorească.

Și așa, în 1926, tata s-a recăsătorit cu o femeie care se numea Malke, la fel ca mama. Eu aveam șase sau șapte ani. Am cunoscut-o înainte să se căsătorească. Tata ne-a lăsat pe mine și pe Hanale la magazin cât timp el s-a dus să se întâlnească cu ea în casa unui vecin. Vecinul era prieten bun cu tata, iar viitoarea mea mamă vitregă era bună prietenă cu sora mai mică a mamei mele, cu Perla. O cunoscuse și pe mama.

Eu eram un mic *mamzeru* (zvăpăiat) iscoditor. I-am spus surorii mele: „Dacă mă duc acum sus la ei și cer bani să cumpăr *hale mit iagdes*, o să-mi dea, fiindcă o să se simtă stânjenit în fața acelei doamne”. *Hale mit iagdes* era un trigon mare umplut cu afine. Era absolut delicios. Și costa de obicei zece groși.

Nu voi uita acest lucru niciodată. M-am dus acasă la vecinul acela, patru case mai jos, și soția lui mi-a zis că sunt în camera de la etaj.

I-am găsit pe amândoi acolo, bând ceai. Tata a spus: „Dumneaei este domnișoara Wilczek", iar eu m-am dus la ea și i-am strâns mâna. Tata mi-a spus să i-o sărut, așa că i-am sărutat mâna, după cum ne învăța el mereu să facem când eram prezentați unei doamne din familie. Era foarte prietenoasă și m-a întrebat cum mă cheamă. Mi-a spus că pe iubitul ei frate care murise îl chemase tot Hil.

Tata a întrebat: „Ei, ți-ar plăcea să devină mama ta?". Am răspuns: „Sigur. Ar fi grozav". După care m-a întrebat de ce am venit. „E vreun client în magazin? Ai nevoie de mine?".

„Nu. Mă gândeam doar că poate îmi dai zece groși să-mi cumpăr *hale mit iagdes*." Nu putea să mă refuze. „Bine, dar ai fi putut să aștepți." După aceea *ea* și-a deschis poșeta și mi-a dat cincizeci de groși. Pentru mine erau mulți bani. Tata mi-a zis să aduc restul. Dar ea a zis: „Nu, nu. Cumpără de toți banii".

O plăceam. Și ea m-a plăcut. Și i-am sărutat din nou mâna, apoi am fugit să-i spun surorii mele ce realizasem.

Mai târziu, tata m-a întrebat ce părere aveam. Am zis: „*Tateșe,* o să fie o bună *mameșe*". Surorii mele nu i-a plăcut treaba asta. M-a întrebat: „De ce ești atât de bucuros? Nu este mama noastră!". I-am răspuns: „Nu este mama noastră. Dar avem nevoie de o mamă, nu? Trebuie să fim fericiți că tata vrea să ne aducă o mamă".

După ce s-au căsătorit, tata ne-a spus să-i zicem *mameșe*. Eu, Hanale și Moișele ne-am supus, dar cei doi frați mai mari ai mei nu au vrut. Ea le-a zis să-i spună *mima* – mamă vitregă.

Nici asta nu le-a plăcut, fiindcă dacă ei îi spuneau *mima*, iar noi *mameșe*, nu suna bine. Așa că pur și simplu evitau să-i spună pe nume.

Tata avea vreo treizeci și opt de ani. Ea era cu câțiva ani mai tânără decât el și era a doua căsătorie și pentru ea. Fusese măritată cu un bărbat din Kojniț care se îmbolnăvise și murise. Nu au avut copii, și nici cu tatăl meu nu a avut. Era în regulă așa. El nu mai avea nevoie de alți copii.

Cam pe vremea aceea, tata a angajat un cizmar ca să-mi facă mie o pereche de pantofi noi. Poate că era pentru căsătoria lor. În zilele acelea, nu-ți cumpărai pantofi de gata de la magazin; ți-i făcea un cizmar la comandă. Costa scump, așa că pentru o familie săracă chiar era mare lucru. Când am primit pantofii, erau prea mici pentru picioarele mele, dar tata plătise deja pentru ei, așa că i-am purtat, deși mă strângeau, până când s-au uzat de tot – dar nu i-am spus tatei niciodată.

Locuiam cu toții în încăperea aceea din spatele magazinului. Camera era împărțită în două de câteva panouri care nu ajungeau până la tavan. Cele două paturi pentru adulți se găseau într-o jumătate a încăperii, ca să poată avea puțină intimitate. Paturile pentru toți copiii erau în partea cealaltă. Ar fi trebuit să fie un aranjament temporar, cel din timpul Primului Război Mondial. Însă pentru „scurt timp” s-a transformat într-o viață întreagă în care am locuit toți împreună în magazinul acela, cu un mic perete despărțitor.

⏱ ⏱ ⏱

Moișele a făcut un fel de infecție în gât la câteva luni după ce tata s-a recăsătorit. A fost grav. În gât i se formaseră niște

pustule atât de urâte, încât Moișele era în pericol să moară sufocat[6]. Avea nevoie de îngrijire în spital la Radom. Bunica și mama vitregă l-au luat pe Moișele și i-au spus șoferului de autobuz să-i ducă imediat la Radom. Mama mea vitregă avea încă o relație bună cu bunica și mai era prietenă și cu mătușa mea Perla. Căsătoria cu tatăl meu nu schimbase acest lucru. Când Moișele s-a făcut bine și s-au întors la Kojniț, mama mea vitregă a lămurit lucrurile cu ele, iar Moișele a venit să locuiască iarăși cu noi.

Probabil că a fost în 1928 când Itșele și Maileh s-au întors acasă pentru Pesah după ce tata s-a recăsătorit. Fuseseră plecați la ieșiva vreme de trei ani și o urau. Itșele studia și învăța texte religioase, dar nu credea, pentru că fusese forțat să facă asta. La Seder, a început să plângă: „*Tateșe*. Nu mai vreau. Nu mă întorc acolo”. Dar tata nici nu voia să audă. Voia ca ei să ajungă *talmidei hahomim*, învățați în studiul Torei. Singurul lui țel în viață era să-și educe copiii în tradiția evreiască[7].

Frații mei mai mari s-au dus la bunica pentru ajutor. Ea i-a sfătuit să rămână în Kojnț și să învețe o meserie. „O să vă câștigați propriii bani, iar tatăl vostru n-o să vă mai poată spune ce să faceți.” Le-a dat curajul să-l înfrunte pe tata și i-a instalat într-un loc unde să învețe să fie *ghemașmaheri*, meseriași care croiau căputa pentru încălțăminte. Când a aflat tata… ooo, mai că și-a ieșit din minți de furie.

A intervenit mama mea vitregă. „Mihoel, nu te las să-i trimiți înapoi. Nu merită genul acela de viață – să caute

mâncarea rămasă de la mesele altora. Nu este bine pentru ei.” Și nu s-au mai întors niciodată la ieșiva. Mama mea vitregă era o persoană generoasă și avea *rahmunes* pentru noi copiii. Frații mei se întorseseră acasă cu păduchi în păr și în haine. Toate erau murdare, iar ea s-a îngrijit de toate. O iubeam pentru ce făceea.

Majoritatea evreilor din orașul nostru erau fie cizmari, fie tăietori și croitori de piele. Frații mei s-au hotărât să se facă tăietori și, deși această meserie era considerată mai *aydele* (selectă) decât cizmăria, pentru tata a fost totuși *șonda* (jenant).

Dar trebuiau să câștige și ei niște zloți. Nu aveam niciodată destulă mâncare. Uneori, trebuia să așteptăm până la ora patru după-amiaza ca tata să facă destui bani în ceasornicărie pentru ca să cumpere o pâine și să mâncăm în ziua aceea. Firma de pe ușă spunea că vindem bijuterii, dar tata nu avea atâția bani ca să cumpere marfă.

În primele câteva luni, cât au învățat meserie, frații mei au lucrat fără să fie plătiți. Maileh avea o minte ascuțită și a devenit rapid un tăietor de piele priceput. A învățat să croiască formele într-un mod în care economisea piele și să coasă căputele de piele la mașina de cusut. Era la începutul anilor 1930, iar în Europa – și în special în Polonia – era o criză economică îngrozitoare. Încălțămintea se vindea pe credit, așa că șeful lui nu putea să plătească salariile până când clienții nu achitau încălțămintea.

La un moment dat, șeful lui îi datora lui Maileh peste șase sute de zloți. Era o avere! În cele din urmă, s-a deșteptat și a plecat de acolo. Când patronul a venit să i se plângă tatei că Maileh l-a părăsit, tata i-a spus: „Ieși afară, măi *gonef* (hoțule). Ai face bine să-l plătești, altminteri te dau în judecată”.

Maileh nu a fost plătit, dar nici tata nu l-a dat în judecată pe fostul lui șef.

Mama mea vitregă era prietenoasă și amabilă. Era și frumoasă pe deasupra. Se înțelegea cu noi toți, cu excepția surorii mele. Hanale nu voia o mamă vitregă și căuta mereu prilejuri să i se opună. O femeie cu altă femeie... știți cum este. Dar Hanale a trebuit să se învețe și cu asta.

Situația s-a înrăutățit când mama mamei mele vitrege, care locuia într-un alt oraș, numit Țoizmer (Sandomierz), a început să aibă probleme cu ochii. Vederea continua să-i slăbească, dar nu voia să renunțe la magazinul ei. Prima oară când mama mea vitregă s-a dus să o ajute, a stat cam o săptămână, până ce mama ei s-a simțit mai bine. Data următoare au fost două săptămâni, apoi s-au transformat în luni, iar uneori mama mea vitregă ajungea să fie plecată și câte jumătate de an. De fiecare dată când se întorcea la noi, mama ei trimitea câte o scrisoare sau o telegramă pretinzând că s-a întâmplat altceva rău, chiar dacă nu era adevărat, și de fiecare dată mama mea vitregă își făcea valiza și alerga la Țoizmer.

În tot acest răstimp, tata nu avea o soție lângă el, iar noi nu aveam o mamă. Responsabilitatea de a fi stăpâna casei a căzut pe sora mea – o răspundere prea mare pentru o fată tânără ca

ea. Era nefericită din această pricină, dar gătea și făcea totul. Uneori găteam și eu. Sau Moișele.

Lucrurile au continuat așa ani de zile. La început, mama mea vitregă venea acasă de sărbători, dar ulterior nici măcar asta nu mai făcea în cea mai mare parte a timpului. Cred că situația ar fi fost alta dacă am fi fost copiii ei adevărați.

Odată, ne-a luat pe mine și pe Moișele la Țoizmer cu ea. Mama mea vitregă voia să se mute toată familia acolo.

I-a spus tatei că nu putea să aibă o viață bună în Kojniț. Țoizmer era un oraș mai bogat și cu mai mulți locuitori. Putea să-și deschidă un magazin de bijuterii și să aibă șanse mai mari. Mie mi se părea un lucru bun, dar tata era încăpățânat. Era speriat. Nu voia să depindă de soacra lui, care-l critica mereu. Mama mea vitregă îl ironiza cu remarcile sarcastice ale maică-si de fiecare dată când se certau. Noi auzeam totul.

Tata era deprimat din cauza felului în care decurgea viața lui. Își pierduse voința și inițiativa de a face vreo schimbare. Dădea mereu sfaturi la toată lumea din oraș, dar pe el nu se putea ajuta.

La vremea aceea, noi nu înțelegeam, dar acum înțeleg de ce mama mea vitregă era plecată atât de mult timp. Era o femeie tânără și atrăgătoare, dintr-o familie foarte respectabilă. Mama ei avea o casă și un magazin. Cu noi, era înghesuită într-o singură încăpere împreună cu soțul și cu cinci copii, trăind în foamete și sărăcie.

Ea și tata au făcut față situației cât de bine s-au priceput. Se tratau unul pe celălalt cu respect și se iubeau. Își scriau scrisori în fiecare zi. În fiecare zi. Dar tata nu s-a mutat la Țoizmer, iar ea cu greu mai venea înapoi.

Am fost înscris la școala publică pentru băieți în 1927. Eram la școală de la ora opt dimineață până la ora unu. După aceea, mergeam la heder până la opt seara, deseori și mai târziu. Mergeam la heder tot anul, chiar și vara, când aveam vacanță la școala publică.

În momentul acela, în heder deja învățam Talmudul cu comentarii cam de un an. Erau texte dificile. Trebuia să mă duc acasă și să citesc de nenumărate ori capitolele primite drept temă ca să fiu pregătit pentru a doua zi.

Totuși, la școala publică abia începeam clasa întâi. La fel ca majoritatea copiilor evrei, vorbeam stricat poloneza, deoarece acasă nu vorbeam decât idiș. Am început să vorbesc bine poloneza abia când am ajuns prin clasa a cincea sau a șasea.

În holul de la intrarea în școală era atârnată o cruce mare. Era ca și când pășeai într-o biserică. Ziua începea cu strigarea catalogului. Fiecare trebuia să se ridice în picioare și să spună în poloneză o rugăciune catolică adresată lui Isus. Conducerea școlii și guvernul voiau ca și copiii evrei să o spună. Părinții evrei s-au certat cu școala în legătură cu acest subiect, iar profesorii au fost de acord să ne lase să tăcem sau să spunem „Binecuvântat fie Dumnezeu” în loc de „Binecuvântat fie Isus Cristos”. Însă nu aveam voie să purtăm *kaskete* sau *iarmulke*, așa cum cerea legea evreiască. Trebuia să te ridici în picioare pentru rugăciunile lor și să stai jos în clasă fără niciun acoperământ de cap. Era greu să te adaptezi în școala publică.

Între ore era o pauză. Copiii ne-evrei nu se jucau niciodată cu noi și nu ne-au acceptat niciodată drept egalii lor. Copiii evrei se adunau în grup într-un colț și se jucau împreună. Ceilalți ne strigau cuvinte urâte și căutau tot felul

de tertipuri ca să ne atace, să ne snopească în bătaie, chiar și când profesorul ne supraveghea. Nu-i vizau anume pe băieții evrei, ci pur și simplu se luau de oricine se întâmpla să fie prin apropierea lor.

Aș fi putut să-i bat măr pe unii dintre copiii polonezi. Nu erau atât de puternici. Dar preferam să înghit lovitura și să tac, decât să dau în altcineva, fiindcă de fiecare dată când se isca o bătaie între un copil evreu și unul creștin, profesorii îi luau partea băiatului creștin și ne învinuiau pe noi. Profesorii aveau o lege nescrisă că, într-o bătaie, dreptatea nu putea fi niciodată de partea unui copil evreu.

Sigur că unii dintre copiii polonezi erau mai drăguți și ne împăcam bine cu ei, dar rămâneam cu toții în grupurile noastre separate.

Părinții noștri se așteptau să fim niște buni băieți hasidici. Noi nu practicam sporturi ca alți copii. De ce să pierzi timp bătând mingea când puteai să stai la masă și să studiezi Tora? Asta era ideea. Asta era tradiția. Le purtam pică celorlalți copii când îi vedeam cum se distrează la joacă, dar bineînțeles că nu mă plângeam. Dacă i-aș fi spus tatei că aș vrea să merg și eu afară să mă joc, ar fi crezut că am înnebunit.

Aveam însă o oră care se intitula „gimnastică” și atunci practicam sporturi precum fotbalul sau handbalul. Copiii polonezi se luau de noi și ne loveau cu mingea. Dacă profesorul vedea că elevii evrei luau prea multe puncte într-o competiție, oprea jocul.

În clasă, nu eram *obligați* să ne separăm de copiii polonezi, dar băieții evrei stăteau mereu împreună și liniștiți în ultimele rânduri. Unii profesori erau cumsecade, dar majoritatea erau antisemiți. De exemplu, dacă într-o poveste exista un personaj

rău, îl comparau întotdeauna cu un evreu. Un profesor care ne învăța să folosim uneltele de tâmplărie a explicat clasei că mânerul unei rindele manuale – folosită ca să geluiești o scândură – semăna cu un nas evreiesc. Nu mai puțin de 40% sau 50% din clasă erau băieți evrei, și, cu toate acestea, ne făceau mereu să ne simțim ca niște străini care nu sunt bineveniți.

Sâmbăta era zi obișnuită de școală. Copiii evrei nu erau obligați să vină, fiindcă pentru noi era Șabbos sau Șabbat. Dar predau lucruri noi sâmbăta și lunea, când ne întorceam, ne dădeau lucrare de control. Când ne plângeam că nu avem șanse egale, ne spuneau: „Nu e problema mea. Trebuia să veniți sâmbătă”.

Era un băiat polonez, pe nume Kașie Sikolowski, care locuia foarte aproape de mine. Era un băiat cumsecade. Familia lui avea o cârciumă. Uneori ne făceam temele împreună la mine acasă și îmi dădea mereu temele de sâmbăta. Tata mi-a propus să-i dau bomboane fiindcă mă ajuta. Kașie ar fi făcut-o și fără bomboane, dar aveam nevoie de ajutorul lui în fiecare săptămână, așa că mi s-a părut corect să-i dau ceva în schimb.

Capitolul 2

Anii adolescenței și munca de ceasornicar (1931-1938)

Există patru tipuri printre cei care stau în fața înțelepților:
Buretele, pâlnia, strecurătoarea și sita.
Buretele care absoarbe totul;
Pâlnia care primește pe o parte și lasă să curgă pe cealaltă;
Strecurătoarea care lasă vinul să treacă și reține depunerile; și
Sita care lasă să treacă făina brută și o reține pe cea fină.

Mișna, Pirkei Avos, 5:15

Când eram în clasa a cincea, școala a decretat o regulă prin care elevii nu aveau voie să vină la ore cu haine hasidice lungi și cu *peyos*. Guvernul polonez încerca să o adopte ca lege oficială în Parlament. Tata a refuzat să se supună cerinței școlii. Nu credea că legea va trece și spunea: „Chiar dacă trece, nu voi permite să vă îmbrăcați altfel. Pur și simplu o să vă retrag de la școală”.

Eu însă voiam să termin școala publică. Acolo am învățat de ce aveam nevoie ca să trăiesc în Polonia: citire, scriere și literatură poloneză, istorie, matematică, geografie, fizică și chimie. Nu voiam să fiu ca alți evrei care trăiau complet

separat de lumea ne-evreiască din jurul nostru. Voiam să învăț limba și să fiu tratat ca un cetățean obișnuit. Așa că mi-am tuns perciunii. Știam că o să mănânc *țures* (literal „necaz”, a mânca papară) pentru că am făcut așa ceva. Am plâns când am ajuns acasă și m-am certat cu tata. Oricum, îmi tăiasem deja perciunii și de curând fusese dată o lege prin care toți copiii erau obligați să meargă la școală și să termine clasa a șaptea. Așadar, a cedat.

Restul băieților evrei își schimbaseră deja felul de a se îmbrăca, dar eu am continuat să port la școală haina neagră și lungă. Mai erau doi băieți evrei hasidici care și ei mai purtau hainele lungi, dar în anul următor ambii s-au retras de la școală. Am rămas singurul. Bineînțeles, copiii creștini râdeau de mine. În cele din urmă, profesorul m-a luat de o parte și mi-a zis: „Ascultă, Lenga, îți spun pentru binele tău. Ești singurul din școală cu haină lungă. Ai face bine să nu mai vii la școală așa, pentru că nu pot să răspund de consecințe”.

Am hotărât cu nu puteam să discut acest lucru cu tata. Fratele meu Itșele, care începuse să-și spună Izak, purta un sacou scurt, obișnuit, prin oraș, și când tata a auzit asta de la un prieten, l-a dat afară din casă pe Izak timp de șapte săptămâni. Știam că tata nu avea să dea înapoi și avea să mă retragă de la școală din cauza hainei.

Așa că ce-am făcut? Am împrumutat un veston scurt de la Hamaira Salzberg, prietenul meu cel mai bun. Hamaira era un puști puternic și musculos a cărui familie deținea o brutărie. Erau oameni religioși, dar nu erau hasizi. Era un veston vechi, dar nu era rupt. Dimineața plecam de acasă îmbrăcat cu haina lungă. Pe drumul spre școală, mă duceam la Hamaira acasă și

mă schimbam cu vestonul scurt. După școală, mă duceam din nou, mă schimbam în haina mea lungă și mă duceam la heder.

Aveam mare grijă să nu afle tata, dar probabil că știa. Nu se poate să nu mă fi văzut prietenii lui umblând îmbrăcat cu vestonul – mai ales vara. Dar tata nu mi-a zis nimic, și nici eu nu i-am spus nimic lui... Era un fel de *gentlemen's agreement*.

Aveam probleme și în afara școlii când ne îndepărtam de cartierele evreiești. Uneori îl duceam pe Moișele să-l viziteze pe unchiul Aharon, fratele mamei mele adevărate, și trebuia să trecem printr-un cartier polonez ca să ajungem la el. Nu-mi plăcea să mă duc singur acolo fiindcă erau niște copii polonezi care pe drum mă snopeau în bătaie.

Odată, când eram singur, m-am gândit: „De ce să-mi fie teamă să mă duc acolo? Ducă-se naibii!". A venit spre mine un grup de copii, și unul m-a numit *jid* (un apelativ jignitor pentru evrei). Asta n-a fost mare lucru, dar altul a încercat să mă lovească. Când am pus mâna pe o piatră, a luat-o la fugă, așa că am aruncat piatra care a aterizat drept în capul lui. După aceea, băieții aceia m-au lăsat în pace.

Polonezii ne numeau ucigașii lui Cristos. Dar eu eram suficient de isteț și știam – nu-l omorâserăm noi pe Cristos. Într-o vară, pe când aveam doisprezece ani, am vrut să mă duc să înot în râul din apropierea orașului. Hamaira și ceilalți prieteni ai mei erau ocupați, așa că m-am hotărât să risc și să mă duc singur. Un țăran polonez de vreo douăzeci de ani a venit spre mine și, pe când a ridicat brațul ca să mă lovească, i-am zis: „Stai puțin. De ce-mi faci asta?". S-a oprit și a spus: „Nu știu". Discuția s-a desfășurat așa:

HIL: Trebuie să ai un motiv. Ți-am făcut vreun rău? Ți-a făcut rău cineva din neamul meu? Spune-mi, de ce vrei

să mă lovești?

ȚĂRANUL POLONEZ: L-ați omorât pe Cristos.

HIL: Eu l-am omorât pe Cristos? Când s-a întâmplat asta?

ȚARANUL POLONEZ: Nu știu.

HIL: Dar spune-mi, a fost acum o lună, acum un an?

ȚĂRANUL POLONEZ: A, nu, nu, a fost cu mult, mult timp mai în urmă.

HIL: Cât de mult? A fost acum o sută de ani?

ȚĂRANUL POLONEZ: Probabil că a fost acum o sută de ani.

HIL: Perfect, câți ani crezi că am eu?

ȚĂRANUL POLONEZ: Nu știu.

HIL: Ghicește.

ȚĂRANUL POLONEZ: Oh, e posibil să ai zece sau doisprezece. Sau poate cincisprezece.

HIL: Și atunci cum aș fi putut să-l omor pe Cristos? Zici că au trecut o sută de ani de când a fost omorât Cristos, iar eu să spunem că am abia cincisprezece.

ȚĂRANUL POLONEZ: Să știi că ai dreptate.

Când mi-am dat seama că meditează la chestia asta, am rupt-o la fugă.

Nu i-am povestit niciodată tatei despre aceste întâmplări. Pentru că, indiferent cum ar fi fost, întotdeauna ne învinovățea pe noi – propriii lui copii. „Nu trebuia să vă duceți acolo”, zicea. „Nu trebuia să vă băgați.” Așa era el. Așa era cultura vremii.

Nu era deloc ușor să fii evreu în Polonia, dar pur și simplu trebuia să accepți realitatea. Ți se reamintea clipă de clipă că nu faci parte dintre ei. Polonezii ne urau. Toți evreii simțeau

acest lucru – chiar și în vremurile bune. Eu însă nu m-am simțit niciodată inferior. Îi compătimeam pentru ignoranța lor.

Deși trăiam alături de polonezi în civilizații separate, cu totul alta era situație în zilele de piață, când toată lumea venea să cumpere sau să vândă. Odată, când tata mi-a dat niște bani și m-a trimis la piață să cumpăr de mâncare pentru acasă, am văzut o mulțime de oameni strânși roată în jurul unui tip care făcea trucul cu trei cărți[1]. L-am urmărit cu atenție în timp cât ceilalți jucau. Pierdeau pariurile, dar de fiecare dată eu știam ce carte este înainte ca el să o întoarcă. Puteam să câștig.

Eram doar un puști și nu înțelegeam că ceilalți jucători erau mână în mână cu tipul care conducea jocul. În rundele acelea, nu-și folosea îndemânarea ca să schimbe cărțile, iar jucătorii pierdeau intenționat ca să-i inducă în eroare pe ceilalți privitori ca să parieze. În cele din urmă, n-am putut să rezist ocaziei. Eram convins că știu ce carte să aleg. Am pus degetul pe o carte greșită și am pierdut toți banii.

Eram foarte supărat că toți banii noștri pentru mâncare se duseseră și speriat de ce se va întâmpla când aveam să-i povestesc tatei. Eram convins că avea să mă snopească în bătaie. Dar el nu a ridicat vocea. Nici măcar nu s-a înfuriat. A spus că meritase să pierd banii aceia dacă îmi învățasem lecția: să nu joc jocuri de noroc.

Am fost mirat. De obicei tata era tipul de persoană foarte nervoasă. Era sever și iute la mânie. Orice lucru mărunt îl enerva. Găsea întotdeauna motive să ne critice purtarea cu scopul de a ne face *menșen*. Când eram mici, la toți ne era frică

de el. Luam de multe ori bătaie de la dânsul când nu făceam ce trebuia. Nu era întotdeauna așa, iar în preajma celor care nu făceau parte din familie se purta diferit. Azi pot să-l înțeleg mai bine decât atunci când eram copil. Mă bucur că era sever, pentru că așa ne-a făcut să ținem calea cea dreaptă.

Deși nu fusese confirmat rabbi, tata era foarte bine instruit în ce privește Tora, Talmudul și învățătura hasidică. Era religios și cultivat, dar nu excesiv în pioșenia lui. Deși era sărac, se îmbrăca decent. Ghetele lui erau întotdeauna lustruite – strălucitoare – și barba aranjată. Vorbea bine poloneza și citea ziarul în limba idiș de la Varșovia ca să fie mereu informat. Majoritatea evreilor hasidici din oraș nu făceau asta. Oamenii îl plăceau mult, iar prietenii veneau ca să *kibbiț* (sporovăiască) cu el în magazin.

Nici tata, nici mama mea vitregă nu aveau rude în Kojniț, dar el era respectat în cercul lui reb Maileh, rebbe în Kojniț al generației sale. Tata era bun prieten cu el. Uneori, când se întâlneau, tata mă lua cu el și mă jucam cu băiețelul lui reb Maileh. Eu aveam vreo doisprezece ani, iar el, vreo trei sau patru.

Tata se bucura de prestigiu unanim și în comunitatea evreiască, care îl alesese să fie membru în Gemeinder (consiliul evreiesc).

În fiecare oraș, populația evreiască alegea un Gemeinder care să răspundă de instituțiile și viețile comunitare evreiești. Dacă erai bogat, trebuia să donezi bani la Gemeinder ca să-i ajute pe cei săraci și să se îngrijească de sinagogi, de școli, de cimitirul evreiesc, de *hevra kadișa* (slujba de înmormântare), și de *mikve* (ritualul îmbăierii). În același timp, cei din Gemeinder se asigurau că va fi în oraș un *șohet* ca să taie

animale pentru carne prin mijloace cușer, și angaja un rabbi care să *paskin șaylas* – adică să dea răspunsuri autorizate la întrebările legate de tradiția evreiască ce se iveau în viața de zi cu zi. De exemplu, dacă cineva tăia o găină și găsea înăuntru niște leziuni, o aducea la rabbi ca să decidă dacă era cușer. Chiar dacă asemenea întrebări de rutină aveau importanța lor, un rabbi nu era un lider spiritual așa cum era un rebbe hasidic. Era ceva complet diferit.

Toți rebbe hasidici din Kojniț au fost *țadikim* (oameni sfinți). Dar și ei aveau conflictele lor – și nu puține[2].

Șabbos era important pentru noi și era respectat cu strictețe în comunitatea noastră. Cu o oră și jumătate înainte de apusul soarelui, vinerea seara, *șamaș* (îngrijitorul sinagogii) se ducea din ușă în ușă și bătea de trei ori cu ciocanul lui de lemn. Era o tradiție veche din vremuri îndepărtate, de când oamenii nu aveau propriile ceasuri de mână sau ceasornice. Toți negustorii evrei își încuiau prăvăliile, dădeau fuga acasă, se spălau, se duceau să se cufunde în *mikve* și se îmbrăcau pentru *șul* ca să întâmpine Șabbos.

Vinerea seara, doar bărbații se duceau la șul. Familia noastră mergea la *știebel* (sinagogă mică) a comunității hasidice din Kojniț. Fiecare grup de hasizi avea propria sa *știebel*.

După cină, cântam *zmirois* (cântece religioase) în familie. Era ceva frumos. Locuiam la numărul 35 pe Radomska, chiar la *mistraza* (promenadă) unde localnicii veneau să se plimbe

seara. Se opreau și ne ascultau cântecele, mai ales vara, când ferestrele erau deschise. Tata era faimos în oraș pentru asta.

Rebbe din Kojniț făcea o *tiș* (adunare a comunității hasidice pentru cântări și binecuvântări) pentru hasizii lui în fiecare vineri seara, după ce toți își terminau cina în casele lor. Tata mă lua cu el și stăteam să ascult cum rebbe recita din Tora și din învățătura hasidică.

Mama mea vitregă gătea bine. Când era acasă, prepara *ciolent* (tocană de fasole și orz) și *kughel* (o caserolă cu tăiței dulci) în cuptorul din brutăria familiei lui Hamaira Salzberg ca să stea calde peste noapte, pentru că, potrivit legii evreiești, e interzis să faci foc sau să gătești de Șabbos. Când eram copil, sâmbăta dimineața după șul dădeam fuga să aduc acasă oala cu mâncare pentru masa de prânz. Era delicioasă. Îmi este dor de ea… chiar și acum.

Sâmbăta, după masa de prânz, tata îl lua la întrebări pe fiecare copil, începând cu cel mai mare, să vadă ce învățaserăm în săptămâna aceea și cum progresau lecțiile noastre. Era o treabă dificilă. Nu puteai să zici: „Nu vreau să fac asta azi”. Nici nu se punea problema. Rabbi de la heder era mai înțelegător ca tata.

Apoi se așeza și uneori studia Talmudul singur sau împreună cu noi. De obicei, sâmbăta după-amiază trebuia să ne întoarcem la heder ca să studiem până se făcea ora de mers la șul pentru *minha* și *ma’ariv*, slujbele de rugăciune de după-amiază și de seară.

Toate magazinele trebuiau să fie închise duminica pentru Șabatul creștin. Așa spunea legea. Polonia era o țară catolică, iar poliția impunea cu strictețe ca magazinele să fie închise duminica. Însă unii negustori evrei, cum era și tata,

lucrau în prăvăliile lor cu ușile încuiate. Polonezii de la fermele și satele din împrejurimi veneau la oraș duminică dimineața pentru slujbă și, după biserică, adesea cumpărau provizii din prăvăliile evreiești sau ne aduceau ceasuri la reparat. Dacă ne băteau în ușă, le dădeam drumul să intre.

În Polonia nu se făceau ceremonii grandioase de *bar mițva*, mai ales în Kojniț când nu aveai niciun ban. Când un băiat împlinea treisprezece ani, citea din fragmentul săptămânal din Tora și Haftara, care este o selecție din Nevi'im (Profeți), și după ce terminam să *daven* (să ne rugăm), familia făcea *kiduș*, adică o binecuvântare la o cupă de vin după slujba de rugăciune de sâmbătă dimineața, care era urmată de o gustare. Și asta era tot. Am petrecut un timp îndelungat la heder învățând un discurs cu un rabbi care mă plăcea foarte mult. Era o cuvântare minunată cu interpretări și citate din Talmud, dar nu am apucat să o țin pentru că tata nu a făcut kiduș pentru congregație.

Am fost șocat și dezamăgit. Știa de discursul pe care-l pregătisem, și asta mă durea profund. Nu a spus nimic, și nici eu nu am spus nimic. Am plâns de unul singur.

Nu știu ce s-a întâmplat. Mă iubea și îi plăcea de mine. Nu m-am îndoit de acest lucru niciodată. Poate că nu a avut bani. Și, totodată, probabil că era supărat. Mama mea vitregă nu era acolo. Era mai mult plecată decât stătea acasă. Dar îmi era teamă să mă plâng. Tata era singurul pe care îl aveam cu toții. Îmi părea rău pentru el și pentru ce se alesese de viața lui.

Nu am discutat despre acest aspect cu sora mea, nici cu Moișele, nici chiar cu frații mei mai mari. Nu voiam să-i fac să-l deteste pe tata. Nu voiam să ajung nici eu să-l detest. Am zis: „*Opt kniht țures*”, ceea ce înseamnă că „Nu avem nevoie de alte necazuri”. N-a întrebat nimeni nimic în legătură cu asta, și așa s-a terminat.

Atât hederul, cât și școala publică s-au terminat când am împlinit paisprezece ani. Tata voia să-mi continui învățătura în *beis medraș*, unde bărbații căsătoriți și băieții adolescenți studiau încontinuu Talmudul. Cei mai vârstnici răspundeau la întrebări și le dădeau explicații elevilor mai tineri. Nu-mi plăcea prea mult, așa că de îndată ce am împlinit cincisprezece ani am hotărât că mi-a fost de-ajuns și n-am mai participat. M-am gândit că mai bine ar fi să învăț o meserie.

Tata nu ne-a spus niciodată să ne facem ceasornicari și nici n-a încercat să ne învețe meserie. Dacă voiam să învățăm cum se repară ceasuri, trebuia să avem noi o inițiativă.

Eu nu voiam să fiu *ghemașmaher* ca frații mei mai mari. Nu prea mă interesa acea meserie, iar tata o detesta. Dacă nu puteam să ajung un erudit al Torei, cel puțin nu aveam să fiu *ghemașmaher*. Totodată, mi-am zis că dacă voi învăța meșteșugul de ceasornicar, într-o bună zi m-aș putea duce la Varșovia să mă realizez în viață.

Seara, după muncă, fratele meu mai mare, Maileh, se ducea la bancul de lucru și încerca să demonteze un ceas de mână sau vreun ceasornic. Moișele și cu mine făceam același lucru după școală și, după ce nu m-am mai dus la cursuri la

beis medraș, am hotărât de unul singur să stau lângă bancul de lucru al tatei în timpul zilei și să-l urmăresc cum lucrează. Când îi puneam o întrebare, răspundea mereu. A observat că mă interesează și m-a lăsat să încerc să repar câteva ceasuri deșteptătoare stricate.

Eram foarte bucuros că-mi dădea o șansă. Bineînțeles că la început nu m-am priceput. Făceam greșeli și am stricat câteva piese. Dar el a fost foarte răbdător și înțelegător cu mine. Nu mă bătea și nici nu țipa cum făcea de obicei când mă purtam cum nu se cuvine. Îmi corecta greșelile și îmi arăta cum trebuia să procedez corect.

Am căpătat mai multă încredere. De fiecare dată când pleca de la bancul de lucru, de pildă când mergea la *știebel* pentru rugăciunile de după-amiază, mă așezam în locul lui și încercam să demontez un ceas obișnuit și să-l repar. Când reușeam, i-l arătam, iar el era foarte mulțumit. În cele din urmă, m-a lăsat să mă ocup de repararea tuturor ceasurilor care ajungeau în prăvălie. Încă îl mai întrebam câte ceva când mă loveam de greutăți. Mai târziu, am început să dezmembrez ceasuri. El credea că încercam să învăț.

⏱ ⏱ ⏱

Când stăteam cu tata în ceasornicărie, dădea *țedeka* (pomană) oamenilor care veneau la prăvălie. Era ceva normal. Fără asta, nu te simțeai *menș*. Veneau oameni săraci ca să primească de pomană, iar el le dădea cinci sau zece groși. Mai veneau și oameni să ceară bani pentru cineva care avea *țures* – cineva care își pierduse soția sau se îmbolnăvise și avea nevoie de

ajutor pentru medicamente sau onorarii la doctor. Tata era darnic mereu.

Ca să fiu sincer, mie nu-mi plăcea asta. Anii 1930 au fost marcați de criză, iar noi trăiam într-o sărăcie cumplită. De multe ori, dădea de pomană banii de care aveam nevoie ca să cumpărăm o pâine. Îmi spunea că o să ne ajute Dumnezeu.

Vinerea era cel mai rău. Vineri seara și sâmbătă era împotriva legii evreiești să faci focul. Dacă nu aveai totul pregătit înainte de Șabbos, nu aveai nimic de mâncare pentru seara aceea și nici în ziua următoare. Noi ne cumpăram *challah* (pâine împletită) de la brutăria lui Hamaira. Când mai erau treizeci de minute până la asfințit și mama lui Hamaira își dădea seama că nu venisem după challah, ne trimitea ea acasă. Ne duceam la lăptărie după iaurt; era opțiunea cea mai ieftină. Tot ceea ce aveam pentru Șabbos erau challah și puțin iaurt. Nu aveam nici măcar un pic de vin pentru kiduș, așa că vineri seara făceam kiduș cu o bucată de challah.

Asta ni s-a întâmplat de nenumărate ori, dar nimeni nu știa. Trebuia să ținem secret. Tata era prea mândru pentru ca, Doamne ferește, să lase pe careva să-i dea o mână de ajutor. Nu ar fi permis așa ceva. Puneam oale cu apă la fiert pe plită doar ca să vadă lumea că ies aburi pe fereastră și să presupună că gătim pentru Șabbos.

În rarele ocazii când mama mea vitregă era acasă și nu aveam bani pentru mâncare, cumpăra ea pe datorie. Asta îl făcea pe tata să-și iasă din minți. Prefera să postească decât să aibă datorii. Dar mamei mele vitrege nu-i păsa, și asta m-a făcut să o plac și mai mult.

Într-o vineri, am avut noroc. Tata îi dăduse o para unui tip care venise să ceară de pomană. Erau singurii bani pe care îi

aveam. Mai târziu, când mai erau doar câteva minute ca să fugim să cumpărăm câte ceva înainte de Șabbos, un creștin a intrat în prăvălie cu un ceas de mână care trebuia reparat pe loc. Nu a întrebat „Cât costă?”. A deschis pur și simplu portofelul și ne-a dat doi zloți. Era ceva neobișnuit. Nimeni nu știa cine este, și nici nu l-am mai văzut vreodată. Ne-am gândit că, probabil, era profetul Elijah și că-l trimisese Dumnezeu. Nu glumesc. Așa am crezut.

Toată viața mea m-a enervat disponibilitatea tatălui meu de a da de pomană altora, un gest cu consecințe imediate și dure asupra familiei. Dar tocmai această disciplină religioasă și sărăcia s-au transformat în prețioase aptitudini de supraviețuire când am avut nevoie de ele în timpul războiului. Adevărata răsplată a tatălui meu pentru suferințele și devotamentul lui în ce privea actele caritabile nu au fost cei doi zloți de la un client străin, ci mai degrabă faptul că toți cei patru fii ai săi aveau să supraviețuiască Șoahului.

Era anul 1933 când am terminat școala publică și hederul – același an în care Hitler a venit la putere în Germania –, și pe parcursul anului următor am început să mă privesc pe mine însumi cu alți ochi. Am ajuns să mă adaptez la viața hasidică, deși doar ca să-i fac plăcere tatei, iar eu și frații mei încă ne mai puneam *tfilin* (filacterii) și *daven* (ne rugam) în fiecare dimineață. În casa noastră trebuia să ne spunem rugăciunea înainte de masă. Am început să particip împreună cu Hamaira Salzberg la întâlnirile organizației Hanoar Hatzioni. Hanoar Hatzioni era gruparea de tineret a Organizației Sioniste

Generale fondate de Theodor Herzl. Promova diplomația ca singură cale pentru evrei de a înființa un stat în *Ereț Israel* (Pământul lui Israel) și era diferită de Betar, gruparea de tineret a Mișcării Sioniste Revizioniste condusă de Zev Jabotinski. Acesta promova ideea că e necesară și recurgerea la realpolitik, și la forța militară. Membrii Organizației Sioniste Generale nu erau religioși, dar le plăcea să recruteze copii religioși. Or, noi eram băieți și fete cu puternice valori evreiești.

Tatălui meu nu-i plăcea că mă alăturasem mișcării sioniste, dar nici nu s-a opus vehement. Odată cu ascensiunea lui Hitler, cu toții am devenit conștienți și am simțit cum lua amploare antisemitismul în Polonia. Prin 1936, guvernul polonez a început să facă din antisemitism o politică oficială. Premierul spusese într-un discurs că nu e bine să omori evrei, dar să nu se mai cumpere nimic de la ei. A fost o declarație de-a lui oficială din Parlamentul Poloniei. Au relatat-o ziarele și au transmis-o la radio peste tot. Oamenii vorbeau despre acest discurs pe stradă[3]. Știam că va trebui să plecăm din Polonia. Era lucrul cel mai important. Ne gândeam că poate vom reuși să ajungem în Ereț Israel. Împlinisem optsprezece ani, iar eu și Hamaira devenisem lideri în Organizația Sionistă Generală din Kojniț și îi instruiam pe cei mai tineri ca noi. Frații mei mai mari și sora mea erau deja lideri în mișcarea de tineret Betar.

Aflaserăm deja ce le făceau naziștii evreilor din Germania. Dar bineînțeles că nu ne-am închipuit cât de rău urma să fie.

În acea vreme, Maileh și Izak se mutaseră deja la Varșovia. Au venit acasă în vizită de Pesah, în 1938, și ne-au povestit ce se întâmpla acolo.

Studenții din Endek (Partidul Național Democrat Antisemit) se organizau în grupuri și-i atacau pe evrei pe străzile din Varșovia. Erau naționaliști polonezi de extremă dreaptă care voiau să scape Polonia de evrei, dar nu erau în legătură cu naziștii. După atacuri, poliția îi aresta pe evreii care ripostau și-i lăsa liberi pe cei din Endek, fără să-i pedepsească.

S-a întâmplat ca Izak să fie pe stradă când membrii Endek au făcut ravagii prin cartierul evreiesc din Varșovia. Un tip a venit la el și a încercat să-l înjunghie în gât. Izak a apucat cuțitul cu mâna goală și l-a smuls cu forța din mâna atacatorului. Cuțitul i-a produs o tăietură adâncă pe toată suprafața palmei, dar l-a prins pe tip de gât cu cealaltă mână și l-a izbit cu capul de o poartă până când acela și-a pierdut cunoștința. A căzut la pământ, iar Izak a rupt-o la fugă. Ulterior, s-a scris în ziar că un evreu aproape că l-a ucis pe un student și că acela a zăcut în spital mai multe săptămâni cu o contuzie la cap. Dacă l-ar fi prins pe Izak, îl omorau.

Dar a fost frumos la Sederul de Pasah. Am citit Hagada, iar tata ne-a spus povești din Midraș (legende interpretate) și ne-a dat tot felul de explicații mai adânci. Noi puneam întrebări și am avut niște discuții grozave. În fiecare an ni se părea că e ceva nou. Zău că mi-e dor de zilele acelea.

Pe atunci, frații mei mai mari nu mai erau atât de interesați de chestiunile religioase. În preajma tatălui meu, pretindeau că totul era ca înainte. Când el zicea hai să *daven* (să ne rugăm) sau să spunem o *braha* (binecuvântare), ni se

alăturau din respect. Dar în sinea lor nu simțeau niciun îndemn pentru asta.

Capitolul 3

Ajuns la maturitate în Varșovia (octombrie 1938 – septembrie 1939)

Dacă nu sunt eu pentru mine, cine este pentru mine?
Și dacă sunt numai pentru mine, ce sunt eu?
Și dacă nu acum, atunci când?

Hillel, *Mișna, Pirkei Avos,* 1:14

Am plecat din Kojniț la vârsta de nouăsprezece ani. Nu eram un ceasornicar perfect, dar venise timpul să fiu independent – să încerc să-mi găsesc o slujbă la Varșovia[1]. Cei doi frați ai mei mai mari locuiau deja acolo, deci nu aveam nimic de pierdut.

Tatei nu i-a plăcut ideea. Zicea că încă nu eram un ceasornicar suficient de bun ca să lucrez pentru altcineva și că aveam să mă întorc în câteva zile. Și fraților mei le spusese același lucru când plecaseră de acasă. Era felul lui de a ne critica tot timpul. Înțelegeam acest lucru.

Îmi făceam griji că-l las pe tata singur la prăvălie, dar Moișe era deja mare și era bucuros să fie cu el acolo.

Când a venit timpul să ne luăm rămas-bun, tata m-a îmbrățișat. Am fost de-a dreptul surprins. Plângea și a spus:

„Pierd încă un fiu”. Nu ne lua în brațe niciodată și nu-și prea trăda emoțiile. De obicei ne strângeam mâinile. Mă durea grozav că-l părăsesc. Dar mă hotărâsem: trebuia să plec și eram bucuros că îmi luam zborul fără ajutorul nimănui.

Pe vremea aceea, se obișnuia ca băieții religioși să se căsătorească la șaptesprezece sau optsprezece ani. Însă nimeni de vârsta mea nu se gândea la căsătorie. Plutea ceva în aer. Știam că se întâmpla ceva, acum că Hitler venise la putere. Era toamna lui 1938, după sărbătoarea de Sucot – cu un an înainte de război. Purtam haină hasidică, lungă și neagră, când am plecat.

Fratele meu Maileh a fost cel dintâi. Plecase la Varșovia la vârsta de nouăsprezece ani și își pornise propria afacere. Croia fețe pentru încălțăminte, le cosea și le vindea cizmarilor și fabricilor care asamblau încălțămintea. La aproximativ doi ani după ce a plecat de acasă, Maileh l-a invitat pe Izak, fratele meu cel mai mare, să i se alăture la Varșovia, și au devenit parteneri. Au reușit să cumpere două mașini de cusut pe credit, ba chiar au angajat doi muncitori ca să-i ajute.

Ei, și la trei ani după ce Izak a plecat din Kojniț, m-am dus și eu la Varșovia cu feribotul pe Vistula. Era calea cea mai ieftină. Aveam bani doar cât să-mi plătesc biletul pe vapor și îmi închipuiam că frații mei aveau să mă ajute până îmi voi găsi o slujbă. Și, evident, așa au și făcut. Era un birt unde se putea consuma pe datorie, așa că la început mi-au plătit mesele de seară.

În fiecare zi umblam să-mi caut de lucru. După o săptămână, frații mei mi-au spus că-mi mai dau încă o săptămână ca să-mi găsesc de lucru și să mă întrețin singur. Dacă nu, trebuia să mă întorc acasă. Am fost de acord. După

alte câteva zile, erau pregătiți să mă trimită înapoi. Dar eu eram încăpățânat, așa că mi-am găsit o slujbă înainte de sfârșitul celei de-a doua săptămâni.

Nu voiam să muncesc cu frații mei. Îmi dădeam seama că nu o duceau atât de bine. Își câștigau existența și aveau o listă de clienți, dar clienții lor nu plăteau. Fiecare lună însemna o luptă ca să adune de la ei măcar o mică parte din ce le datorau. În Polonia erau timpuri grele. Criza încă mai continua.

Maileh și Izak locuiau împreună într-o singură încăpere. Lucrau la mașinile lor de cusut în bucătărie și dormeau într-un pat de campanie pe care îl strângeau dimineața. Nu era loc și pentru mine. Abia dacă aveau ei loc.

La vremea aceea, și verișoara mea Haiala, din Kojniț, locuia în Varșovia, așa că m-a luat la ea. I-am zis că va fi doar pentru câteva zile, până îmi găsesc de lucru. Nu era căsătorită încă, și cu ea mai stăteau mama și fratele ei. Eu dormeam cu fratele ei într-un pat de campanie. La scurt timp după aceea, mama ei a decis să se întoarcă la Kojniț împreună cu fratele ei, iar Halaia mi-a spus că trebuie să plec. Nu se cuvenea să stau singur într-un apartament cu o femeie nemăritată. Am găsit în ziar o cameră cu doi zloți pe săptămână. Pentru mine, era *meție* (chilipir). Se afla într-un cartier foarte rău famat, dar cui îi păsa de cartier? Proprietarul era evreu. După ce mi-a pus câteva întrebări, a zis: „Uite ce e, vorbind cu tine și ascultându-te, nu pari genul de om care să locuiască aici”. L-am întrebat de ce și mi-a răspuns: „E suficient că-ți spun. Nu face asta. Ți-o spun ca prieten”. Am insistat și, în cele din urmă, a acceptat să-mi închirieze camera.

Nu știam ce vrea să spună. Eram naiv. S-a dovedit că era locul unde stăteau pe la colțuri toate curvele, chiar și propriile lui fiice! Când am intrat, fetele au încercat să-mi facă propuneri. Ei bine, nu mi-a plăcut chestia asta, așa că m-am ținut departe de ele.

Proprietarul, dar și soția lui simțeau *rahmunes* pentru mine. Îmi spusese de la bun început să stau departe de fete. I-am zis că nu făcusem sex niciodată în viața mea și că nu-mi stătea mintea să umblu după asemenea lucruri. Aveam nevoie de o slujbă numai ca să-mi cumpăr de mâncare.

În orice caz, nu am stat mult acolo.

Prima slujbă pe care am găsit-o a fost într-un magazin de bijuterii. M-au angajat ca să-l înlocuiesc pe un alt tip care plecase după o neînțelegere cu șeful.

Șeful nu voia să folosesc un nume evreiesc în magazin, așa că a decis să mă strige Heniek, un nume polonez comun. Evreii din orașele mari, cum era și Varșovia, își luau nume poloneze ca să fie asimilați. Așadar, am început să folosesc numele Heniek la serviciu. În particular, cu alții îmi foloseam numele meu adevărat – Hil sau Hilik, care este o variație idiș cu un ușor iz polonez.

Mă simțeam ușurat că în sfârșit aveam o slujbă. Dar după numai o săptămână, mi-au spus că trebuia să plec. Tipul pe care îl înlocuisem lucrase acolo de mulți ani și avea o mamă de întreținut. A venit să-și ceară slujba înapoi cu lacrimi în ochi, iar șeful nu a putut să-l refuze. Am fost dat afară cu câteva cuvinte de încurajare, șeful zicându-mi că făcusem o treabă bună și că va face tot ce poate ca să mă ajute în viitor.

Acea primă slujbă mi-a dat încredere în mine. Salariul pentru săptămâna aceea nu a fost mare, dar simțisem gustul

primilor bănuți și al independenței. M-am hotărât să rămân în Varșovia cu orice preț. Mă duceam pe la prăvăliile ceasornicarilor zi după zi, dar tot nu mi-am găsit de lucru. Apoi am văzut un anunț în ziar pentru paznic de noapte într-un magazin de bijuterii în Șendlet, care era un cartier minunat din Varșovia.

Majoritatea magazinelor de bijuterii aveau pe cineva care dormea acolo pentru siguranță. Paznicul trăgea semnalul de alarmă dacă se întâmpla ceva, iar poliția venea în grabă. Pe vremea aceea nu existau alarme automate. Hoții aveau grijă și nu spărgeau magazinul dacă știau că e cineva înăuntru lui. Fie chiar proprietarii dormeau în magazin, fie plăteau pe cineva să le fie paznic.

Nu era considerată o muncă frumoasă. Era o slujbă pe care o căutai când nu aveai ceva mai bun ca să-ți câștigi viața. Pentru mine însă a fost o ocazie bună să fiu paznic. În timpul zilei, puteam să caut ceasuri de reparat și puteam să lucrez noaptea la ele, când eram încuiat în magazin.

M-am dus la acel magazin de bijuterii și l-am cunoscut pe proprietar, pe domnul Auerbach. I-a cerut șefului meu de la prima slujbă referințe și am primit o recomandare bună. Auerbach s-a oferit să mă angajeze pentru zece zloți pe lună. Trebuia să vin la magazin la șapte seara, când se închidea, și să rămân peste noapte, până la ora nouă dimineața, când se deschidea magazinul. În intervalul acela nu aveam voie să ies afară și trebuia să lustruiesc podelele cu ceară înainte să se deschidă dimineața.

Am fost de acord cu toate. I-am spus și că sunt ceasornicar și l-am întrebat dacă pot să folosesc bancul lui de lucru ca să repar ceasuri cât sunt încuiat noaptea în magazin. A spus: „A,

ești ceasornicar. O să fac mai mult de atât. Te angajez ceasornicar ca să-l ajuți pe administratorul magazinului. O să-ți ofer cina în fiecare zi. O să vii la mine acasă, unde locuiesc. Cu micul dejun și cu prânzul ai să te descurci singur, dar cina o vei lua la mine”.

Am făcut o înțelegere și a funcționat. Nu mă plătea mult, dar familia Auerbach erau niște oameni minunați. Când îmi servea cina seara, soția lui observa că sunt flămând și nerăbdător să mănânc și întotdeauna îmi mai dădea o porție. Eram foarte impresionat de generozitatea ei.

Auerbach era și președintele organizației ceasornicarilor din Varșovia. Nu știusem acest lucru dinainte. Vă închipuiți? Dacă puteam să spun că lucrez pentru el, m-ar fi putut angaja toți sau mi-ar fi dat ceasuri la reparat, fiindcă Auerbach era foarte cunoscut.

N-aș fi putut fi mai fericit. Lucrurile au mers bine pentru mine vreo șase săptămâni. După aceea Auerbach și-a vândut magazinul, iar eu a trebuit să plec.

Un alt magazin de bijuterii a dat anunț la ziar pentru un paznic. Când m-am dus acolo, am vorbit puțin cu vânzătoarea, care a zis: „Știi ceva? Cred că domnul Weiss o să te placă”. Apoi în magazin a intrat un bărbat și ea m-a prezentat.

Numele lui era Hil Weiss și-l întâlnisem la magazinul lui Auerbach de nenumărate ori. Era secretarul asociației profesionale a ceasornicarilor, și când l-am văzut mi-a fost rușine că solicitam o slujbă de paznic de noapte. Se pare că Weiss deja știa totul despre mine – cine și ce eram. Îmi

cunoștea și numele. A zis: „Heniek, vrei să fii paznic? S-a făcut. Toți ceilalți care lucrează ca paznici de noapte trebuie să stea încuiați după ora șapte seara, când închidem magazinul. Dar tu poți să vii mai târziu, pentru că te cunosc. O să ai setul tău de chei și vreau să fii în magazin de la unsprezece noaptea, până la opt dimineața, când deschidem. Sâmbăta seara ai să ai două ore libere în plus, ca să poți să mergi la vreun spectacol sau ce vrei tu. Nu va trebui să vii la magazin până la unu noaptea”. Nici măcar nu-mi trecuse prin cap să merg la vreun spectacol. Vorbea cu mine ca și când m-ar fi cunoscut de ani de zile.

Mi-a oferit zece zloți pe lună, cât mă plătise și Auerbach, iar bancul de lucru și sculele lui au fost la dispoziția mea seară de seară. Faptul că aveam un loc unde să stau și să repar ceasuri noaptea era cea mai mare comoară a mea. Comunitatea deja mă cunoștea puțin, așa că și alte magazine de bijuterii mi-au dat ceasuri la reparat. Cu acel aranjament, puteam să supraviețuiesc din punct de vedere financiar fără ajutor. Nu să trăiesc bine, dar să mă descurc.

Prăvălia lui Weiss nu avea nume. Pe firmă scria doar MAGAZIN DE BIJUTERII. Nu voiau să facă reclamă unui nume evreiesc, pentru că în felul acela niciun *goim* n-ar mai fi intrat în magazin. Mai ales în cartierul acela. Era pe strada Bednarski, în apropiere de Krakowska, un cartier foarte elegant unde erau amplasate toate consulatele.

Între timp, am obținut o slujbă de zi la un magazin care vindea en gros piese de ceasuri către toți ceasornicarii din

Varșovia. Era un magazin mare și frumos și era ticsit cu marfă. Proprietarul, Levinson, m-a contactat prin frații mei. Auzise despre mine de la tipul care mă angajase pentru prima mea slujbă și mă concediase o săptămână mai târziu. Munca presupunea să vând materiale și să repar ceasuri când magazinul nu era aglomerat. M-a întrebat cât voiam pe săptămână. Înainte, fusesem plătit foarte puțin, așa că am cerut douăzeci de zloți. Ne-am înțeles la optsprezece.

Optsprezece zloți pe săptămână erau suficienți ca să trăiesc cât timp dormeam la magazinul lui Weiss, dar nu și ca să-mi închiriez o locuință. Prețul pentru o cină decentă în vremea aceea era de un zlot. Chiria era mult mai mare.

Dar nu conta salariul. De ce? Nu existau decât trei magazine care furnizau piese pentru ceasuri, așa că toți ceasornicarii din Varșovia trebuiau să vină la magazinul lui Levinson. Când mă vedeau acolo, le ceream ceasuri ca să le repar pe timpul nopții. Curând, mă cunoșteau toți ceasornicarii. Am avut noroc să găsesc slujba aceea. Nu visasem niciodată că o să pot lucra pentru Levinson. Era prea *groyse artik* (distins).

În a doua săptămână de lucru s-a întâmplat însă o tragedie îngrozitoare. Fiul lui Levinson s-a dus duminică la plimbare cu iubita lui și în timpul unei furtuni a căzut un copac pe ei. Ea a fost rănită, lui i-a strivit cutia craniană – *nebeh* (o mare nenorocire). Băiatul a stat în spital mai multe zile, apoi a murit. Era tot ce avea Levinson mai scump. Soția lui murise cu mulți ani în urmă. Fiul lui fusese un băiat extraordinar. Terminase universitatea – ceea ce era mare lucru în zilele acelea – și intrase și el în afacere.

Am plâns. Erau niște oameni atât de cumsecade!

După ce i-a murit fiul, Levinson a avut și mai mult nevoie de mine. Mi-a crescut salariul la douăzeci de zloți pe săptămână și a început să mă trateze aproape ca pe un fiu.

Nu aveam prea mult timp să petrec cu frații mei. Uneori le făceam o vizită duminica, și cam atât. Ei ieșeau seara și se întâlneau cu prietenii, însă eu eram prea tânăr ca să fiu invitat în cercul lor. Aveau deja în jur de douăzeci și cinci de ani, iar eu aveam doar nouăsprezece.

Într-o duminică, cu vreo trei săptămâni înainte să izbucnească războiul, m-am hotărât să mă duc să înot în Vistula, un fluviu care curge prin oraș, și mi-am fracturat glezna. Nu era cu mine niciun prieten și nu existau telefoane publice pe atunci, așa că am făcut semn primei *droșke* (trăsură trasă de cai) goale. Vizitiul m-a ajutat să urc, dar brusc mi-am dat seama că – Dumnezeule! – nu aveam o casă unde să mă duc să zac. În timpul zilei nu puteam sta în magazinul lui Weiss. Apoi mi-am amintit că soția și fiul lui Weiss plecaseră în vacanță și că Weiss stătea singur în camera pe care o închiriaseră de la o altă familie pe strada Bednarski. Așa că i-am spus vizitiului să mă ducă acolo.

Weiss nu era acasă. A răspuns la ușă Adela, vânzătoarea care-i spusese lui Weiss să mă angajeze ca paznic de noapte, și m-a invitat să intru. Locuia acolo cu familia ei și închiriase o cameră familiei Weiss. Adela m-a dus în camera lui Weiss și m-a așezat în patul lui. Aveam dureri cumplite. Când a venit acasă, Weiss a fost foarte amabil și m-a invitat să stau la el

câteva săptămâni, până când se vor întoarce din vacanță soția și fiul lui.

Adela m-a prezentat părinților și surorii ei mai mici, lui Lola, care locuiau toți în apartament. Aveau telefon, așa că am putut să iau legătura cu frații mei sunând la magazinul de lângă apartamentul lor. Frații mei nu aveau telefon, doar oamenii bogați aveau telefon acasă.

A doua zi dimineață, Maileh a venit cu o *droșke* și m-a dus la spital. Aveam asigurare de sănătate de la slujba de la Levinson – era atunci o lege care obliga firmele să facă angajaților asigurări de sănătate –, așa că spitalul nu m-a costat nimic. La spital, mi-au făcut o radiografie și diagnosticul a fost fractură de gleznă. Infirmierele mi-au pus un ghips până la genunchi și mi-au dat cârje. După aceea m-am dus acasă la Weiss și i-am telefonat domnului Levinson.

Levinson mi-a spus să-mi iau o săptămână liberă până când îmi vor scoate ghipsul. I-am spus că și dacă va trebui să iau o *droșke*, tot o să vin la muncă. El a zis: „Uite ce e, îmi place ideea. Vii cu o *droșke*, iar eu plătesc călătoria”.

În acea primă zi m-am dus la muncă pe la ora prânzului. Când am ajuns la magazin, Levinson m-a chemat la el și m-a invitat să iau prânzul cu el. Nu se mai întâmplase așa ceva niciodată. M-a dus la un restaurant de mâna întâi și a comandat pentru mine ceea ce a luat și pentru el. Nu mai mâncasem niciodată o mâncare atât de bună. Nu era un loc cușer. Levinson nu era un tip religios, dar avea o inimă de evreu.

Și a ținut-o tot așa. În fiecare zi, plătea o trăsură să mă aducă la muncă și să mă ducă acasă, plus că mă scotea la prânz la restaurant. Alții ar fi stat în pat, dar eu veneam la

magazin. Nu puteam sta în picioare în spatele tejghelei ca să servesc clienții, dar puteam să mă așez la bancul de ceasornicar și să montez un rubin, cum mă învățase fiul lui Levinson să fac înainte să moară[2]. Magazinul lui Levinson era singurul loc din Varșovia care avea echipamentul necesar ca să găsești dimensiunea bună pentru un rubin și să-l potrivești în ceas. Era o muncă de precizie și trebuia să fii atent, pentru că altminteri puteai să strici cu ușurință rubinul. Așa că le-am fost de mare ajutor clienților lui Levinson, chiar și cu glezna fracturată. Tata nu-mi dădea să fac așa ceva la Kojniț. Când vedea că un rubin era spart, se enerva. Nu avea rubine adevărate, așa că trebuia să improvizeze cu materialele pe care le avea la îndemână. Făcea un înlocuitor pentru rubin dintr-o bilă de alamă. Făcea o gaură mică, punea piesa rotundă înăuntru așa cum ar fi așezat un rubin, și ceasul funcționa. Tata era un ceasornicar extrem de îndemânatic. E drept că alama se uza mai repede decât un rubin adevărat.

În Varșovia nu era nevoie să ne facem propriile „rubine” din alamă. Levinson avea rubine elvețiene din sticlă, care erau mult mai ieftine decât rubinele din piatră prețioasă. Cerea un zlot și jumătate ca să pună în ceas un rubin de sticlă.

Numai datorită faptului că-mi fracturasem glezna am devenit mai apropiat atât de Weiss, cât și de Levinson, și am învățat mai multe despre meșteșugul de ceasornicar. A fost o binecuvântare. Am avut *mazel* (noroc), credeți-mă.

Într-o vineri, eram la magazin cu domnul Levinson când am auzit la radio că armata germană trecuse granița Poloniei și se

îndrepta spre Varșovia. Era 1 septembrie 1939.

Cu un an înainte, Germania pusese stăpânire pe Austria și pe Cehoslovacia[3], iar lumea nu făcuse nimic. Dacă celelalte puteri mondiale l-ar fi oprit pe Hitler atunci, nu ar fi fost niciun război. Auziserăm că englezii și francezii mai încercau încă să negocieze cu Hitler. Tot atunci am văzut avioane trecând pe cer. Toată lumea credea că sunt avioanele noastre poloneze. Greșeam toți.

Nemții au lansat primele bombe deasupra străzii Pilsudski, unde era și magazinul lui Levinson. Era cel mai exclusivist cartier din Varșovia. Acolo locuiau înalți demnitari și nobili polonezi. Nu era un cartier evreiesc.

La amiază, au lansat bombe asupra unei școli primare și au omorât cincizeci și șase de copii. Atunci am înțeles că războiul începuse. Școlile și spitalele din Varșovia aveau desenată pe acoperișuri Crucea Roșie pentru ca inamicul să știe că acele locuri nu trebuiau bombardate. Era una dintre legile Convenției de la Geneva. Câinele de Hitler nu a ținut cont de legile acelea.

Am așteptat cu toții în magazinul lui Levinson tot restul zilei. Seara, am luat o *droșke* înapoi spre casa lui Weiss. Soția lui era tot în vacanță, dar a revenit după vreo două zile, iar eu am început să dorm în al doilea magazin al lor. Mai dormea acolo și un alt ceasornicar, tot evreu, dar era soldat polonez și fusese mobilizat să lupte în război. Nu l-am mai văzut niciodată.

Pe vremea aceea, tinerii polonezi erau recrutați în armată la vârsta de optsprezece ani dacă erau apți din punct de vedere fizic. Eu nu a trebuit să mă duc în armată fiindcă legea

nu prevedea acest lucru cu doi ani în urmă, când împlinisem optsprezece ani.

În următoarele două zile nemții au bombardat necontenit Varșovia. Nimeni nu putea ieși afară. Toată lumea plângea și era speriată de moarte în legătură cu ce avea să se întâmple cu evreii. Auziserăm ce le făceau nemții evreilor în Austria și Cehoslovacia.

Într-o noapte, nemții au lansat bombe incendiare asupra clădirii în care locuiau Izak și Maileh. Frații mei au ieșit afară în toiul nopții și au venit la mine în lenjerie de corp. A doua zi, am luat banii pe care-i economisisem din salariul de paznic de noapte și le-am dat să-și cumpere alte haine. Tot ceea ce avuseseră fusese făcut scrum – era distrus complet.

⏱ ⏱ ⏱

Nemții au mărșăluit prin Polonia cu tancuri și armate motorizate. În decurs de o săptămână, au pus stăpânire pe toată partea de vest a Poloniei, cu excepția Varșoviei. Oricum, armata poloneză nu se putea măsura cu germanii. Totuși, Varșovia era singurul loc unde armata poloneză era pregătită cu artilerie grea și i-a oprit pe invadatori. Am auzit la radio că nemții ocupau suburbiile Varșoviei și că înconjuraseră complet orașul. Varșovia era *baleyghert* (sub asediu) și lupta[4].

În cea de-a treia zi, nemții au distrus instalațiile care furnizau apă în locuințe. Bombardaseră și instalațiile companiei de electricitate și sistemul de distribuție a gazelor. Nu mai exista apă curentă, nici electricitate, nici gaze. Nimic. Varșovia era în flăcări.

Oamenii nu știau unde să se mai ducă. Mulți s-au dus în pivnițele caselor, dar au făcut o mare greșeală. Când cădea o bombă, se prăbușea toată clădirea peste ei. Nu putea să-i mai scoată nimeni de acolo.

În perioada aceea, eu am fost singurul, în afară de Levinson, care a venit la muncă la magazin. Cădeau bombe pe stradă, zburau șrapnele peste tot, iar eu mă duceam la muncă pe jos! În zilele acelea, nu puteai să găsești nici măcar o droșcă. Levinson mă certa: „Heniek, de ce ai făcut asta? Puteai să fii ucis!”. Îi răspundeam: „Sunteți prea bun cu mine ca să vă las să stați singur”. Sunt sigur că a apreciat acest lucru.

Apoi, brusc, Rusia a invadat Polonia dinspre est. Atunci am aflat despre pactul secret Ribbentrop-Molotov, dintre Hitler și Stalin, vizând invadarea Poloniei din două părți și împărțirea țării între Germania și Rusia. Toată lumea a fost foarte surprinsă că fascismul și comunismul s-au aliat în război. Asediul Varșoviei a continuat timp de patru săptămâni. În cele din urmă, guvernul polonez s-a predat pe 1 octombrie 1939, iar germanii au înaintat decisiv.

În august 1939, germanii și rușii au semnat pactul Ribbentrop-Molotov, prin care Polonia era împărțită între ei, pregătind în acest fel invadarea Poloniei de către armata germană dinspre vest, pe 1 septembrie 1939, și de armata sovietică dinspre est, la 17 septembrie 1939. Invaziile au avut ca rezultat ocuparea vestului Poloniei de către Germania și a estului de către ruși. Granița dintre ele a fost fluviul Bug.[5]

Capitolul 4

Ocupația germană și ghetoul din Varșovia (octombrie 1939 – mai 1941)

Nimeni nu avea nimic de mâncare, și nici apă nu mai aveam aproape deloc de când armata germană intrase în Varșovia. Eram în drum spre magazinul lui Levinson în dimineața aceea, când am văzut lume cu pâine în mână. Un polonez mi-a spus unde împărțeau nemții pâine. Când am ajuns acolo, erau două camioane și oameni care stăteau la o coadă lungă, lungă. Vă spun sincer, coada se întindea pe patru kilometri!

M-am așezat la rând și după numai câteva minute se făcuse deja o coadă lungă în urma mea. A durat vreo șase sau șapte ore până am ajuns aproape de camioane. Tot timpul m-am rugat să mai fie pâine când voi ajunge în față. În cele din urmă, când am ajuns la camion, soldatul german s-a aplecat să ia o pâine pentru mine, dar polonezul care stătuse în spatele meu la coada aceea de șase ore a arătat spre mine strigând: „*Jude, Jude, Jude*”.

Când neamțul a auzit cuvântul *Jude* a aruncat pâinea și a luat mitraliera de pe platforma camionului. N-am așteptat să

văd ce are de gând. Am luat-o la fugă în zigzag și m-am rugat lui Dumnezeu. Am auzit o împușcătură și am continuat să fug.

Acest lucru s-a petrecut chiar în cartierul polonez unde munceam. Evreii nu locuiau acolo. Nu știu dacă în ochii acelui soldat german aș fi putut trece drept polonez, dar nemernicul acela de polonez antisemit din spatele meu și-a dat seama că sunt evreu. Am fost surprins. Îmi închipuiam că agresorii germani erau dușmanul comun atât al evreilor, cât și al polonezilor. A fost primul incident care mi-a dovedit că în acest război evreii urmau să fie tratați ca inamic comun, deopotrivă de germani și polonezi. Ulterior, am auzit că soldații germani au ucis destul de mulți evrei în ziua aceea doar fiindcă încercaseră să obțină o pâine.

Germanii au început să emită legi contra evreilor chiar din a doua sau a treia zi de la intrarea în Varșovia. Toate conturile bancare ale evreilor urmau să fie înghețate, iar retragerile de numerar au fost limitate la o sută de zloți. Toți evreii care aveau mai mult de o sută de zloți în posesia lor erau obligați să predea banii. Toți evreii prinși cu mai mult de o sută de zloți urmau să fie împușcați.

Evreii nu aveau voie să aibă radiouri. Nu aveam voie să avem nici aur sau argint, nici alte obiecte de valoare. Nu aveam voie să deținem cafea. Trebuia să renunțăm la tot.

După aproximativ o săptămână, germanii au emis un nou ordin ca toți evreii să poarte o banderolă albă pe brațul stâng. Trebuia să aibă o lățime de zece centimetri și o stea albastră evreiască desenată pe ea. Au agățat înștiințări pe ziduri și au

difuzat ordinul la radio. Au anunțat că oricine va fi prins pe stradă sau în propria casă fără banderolă – bărbat, femeie sau copil, indiferent de vârstă – va fi împușcat imediat. Am auzit despre toate astea în magazinul lui Weiss, unde dormeam. La vremea aceea, nu mulți erau cei care aveau radiouri.

La început, ne-am grăbit să tăiem o bucată de pânză și am desenat o stea pe ea cu un creion colorat. Mai târziu, fabricile evreiești au început să producă banderole din plastic sau pânză cu steaua făcută din bandă adezivă albastră.

Asemenea legi erau date doar pentru evrei.

În pofida legilor, oamenii nu au predat toți banii. Au încercat să-i ascundă. Așa că germanii umblau mai peste tot și percheziționau casele evreiești în toiul nopții. Numeau asta „*aktion*”. Intrau câte trei sau patru cu armele în mâini. Săreai din pat, iar ei te puneau cu fața la perete. Dacă găseau bani ori bijuterii pe care ar fi trebuit să le predai, le confiscau și puteau să ia una sau mai multe persoane din familie și să le omoare chiar în fața ta. Au efectuat numeroase *aktionen* și au ucis o mulțime de evrei.

Erau mulți *gendarmes* (polițiști militari germani) pe străzi pe motociclete și opreau tramvaiele ca să-i înhațe pe evrei și să-i trimită la muncă. Dacă încercai să te opui, te snopeau în bătaie. Dacă o luai la fugă, te împușcau pe loc. Așa era în fiecare zi.

Într-o dimineață, la mai multe săptămâni după ce nemții intraseră în Varșovia, m-au înșfăcat și m-au dat jos din tramvai în cartierul evreiesc. A trebuit să aștept în timp ce au

înhățat și alți bărbați. Toți aveam cam între optsprezece și treizeci și cinci de ani. Au adus câteva camioane și ne-au dus la clădirea Parlamentului polonez de pe strada Pilsudski, aflată departe de zona evreiască.

Cu baionetele la mitraliere, ne-au dus în marș forțat în clădire pe la nouă dimineața și ne-au spus să ne așezăm în rânduri cu fețele la zid. Am rămas așa ore întregi, în așteptare. Trebuia să stăm într-o tăcere totală, cu mâinile în jos și capetele plecate. Nu puteam nici să ridic mâna ca să mă scarpin la nas. În spatele meu era un alt rând de bărbați evrei, iar în spatele lor alte rânduri. Auzeam cum se încolonează fiecare grup nou care sosea.

Când veneau paznicii și te loveau pe umăr cu un baston, trebuia să te întorci și să-i urmezi. În cele din urmă m-au lovit pe mine pe umăr, pe la ora unu la amiază. M-am întors și am văzut vreo patru sute de evrei cu fața la zid.

Gardienii m-au dus pe hol și m-au băgat într-o încăpere unde trei bărbați din SS, spre treizeci de ani sau trecuți puțin de treizeci, beau bere. Unul stătea lângă o mașină de scris cu fața la mine. Un altul m-a împins și mi-a zis să rămân în picioare în fața mesei.

Tipul cu mașina de scris m-a întrebat de *ausweis* (actul de identitate). S-a uitat la fotografia mea și a început să-mi pună întrebări. „Cum te numești? Cum se scrie? Câți ani ai? Unde locuiești?” I-am răspuns cu aceleași informații care erau și în acte.

Pe actul de identitate era trecută vechea mea adresă, de când dormeam la magazinul lui Auerbach, înainte de război. Clădirea fusese bombardată și distrusă de avioanele germane și nu se afla într-o zonă din oraș locuită de evrei. Dar nu-mi

făcusem un alt act de identitate cu adresa nouă, de la magazinul lui Weiss. M-am gândit că germanii nu știau ce clădiri care nu se aflau în cartierul evreiesc fuseseră bombardate. De frică, inima îmi bătea cu putere în piept. Era o loterie riscantă.

După ce am răspuns la toate întrebările și tipul a terminat de dactilografiat, unul dintre ceilalți a venit la mine – un tip înalt și solid. Și-a pus mâna în părul meu și a zis: „Ai un păr frumos”. După care m-a apucat de păr, m-a ridicat spre tavan și mi-a dat drumul. Am reușit să aterizez în picioare.

Apoi cei doi tipi m-au pocnit peste față cu rândul – câteva lovituri dintr-o parte, urmate de altele din partea cealaltă. Au repetat asta de mai multe ori. Simțeam cum îmi curge sângele pe față. În fine, unul a aruncat pașaportul meu în sus, spre mine. Am știut instinctiv că trebuia să-l prind, că dacă ar fi căzut pe podea și m-aș fi aplecat ar fi început să mă lovească cu cizmele lor grele și m-ar fi ucis în bătaie. Mintea îmi era încă limpede.

Așa că m-am repezit cu ambele mâini să prind actul de identitate înainte să cadă. M-au ridicat și m-au aruncat în sus a doua oară, și din nou am aterizat în picioare. Apoi m-au lovit iar cu pumnii de mai multe ori în ochi și în cap. În cele din urmă, au zis: „Acum poți să pleci, dar mâine trebuie să vii aici la opt dimineața la muncă. O să muncești aici șaizeci de zile”. Iar eu am răspuns: „Da, să trăiți!”.

Apoi unul dintre ei m-a luat de păr și m-a tras după el. Am mers cu spatele în urma lui până când s-a oprit și m-a lăsat acolo, cu fața la zid. Mi-am zis: „Slavă Domnului că încă sunt în viață”.

Încă îmi mai curgea sânge din ochi și din nas. Când individul din SS s-a îndepărtat suficient ca să nu-l mai aud, am aruncat o privire într-o parte și în cealaltă. Erau acolo toți evreii care fuseseră interogați deja, cu sângele curgându-le din gură, nas, urechi și din alte părți ale trupului. Unii aveau dinții sparți. Vederea aia m-a speriat de moarte! Nu știam cât de rău arăt eu. Am început să-mi pipăi fața. Toate păreau la locul lor – și nu era prea mult sânge. Mi-am dat seama că sunt norocos în comparație cu alții.

În momentul acela am hotărât că nu mă mai întorc în acel loc la muncă. Am rămas acolo în picioare încă vreo câteva ore și pe la ora cinci ne-au dus afară din clădire. Înainte să ne lase să plecăm, ne-au reamintit că trebuie să ne prezentăm la raport a doua zi dimineață. Au spus: „Avem adresele voastre. Avem numele voastre. Dacă nu vă prezentați, puteți fi siguri că a doua zi n-o să mai fiți în viață”.

M-am întors la magazinul lui Weiss și m-am uitat în oglindă la fața mea umflată și plină de sânge. Pe alocuri, sângele deja se uscase. M-am spălat și m-am așezat alături de domnul Weiss ca să-i povestesc ce se întâmplase și că nu am de gând să mă mai întorc acolo. Putea fi periculos și pentru domnul Weiss dacă nemții ar fi venit să mă caute la magazinul lui.

Mi-au trebuit vreo trei zile să mă refac. Îmi era frică să ies afară, dar tot mă duceam la muncă în fiecare zi. În fiecare noapte, dormeam în alt loc, în cazul că m-ar fi căutat. Stăteam pe la prieteni. Am stat și la Izak, care locuia cu familia iubitei lui.

Levinson nu era îngrijorat de situația mea pentru că evidențele guvernamentale nu mă puteau lega de magazinul

lui de piese de schimb pentru ceasuri.

Am întrebat în dreapta și în stânga și oamenii mi-au spus că, dacă voiau, nemții aveau cum să mă găsească. Dacă aș fi cineva important, puteau să cheme poliția poloneză și să înceapă să investigheze. Dar eu nu eram nimic pentru ei – eram un simplu muncitor care nu se prezentase. Puteau să înhațe cu ușurință un alt evreu de pe stradă ca să mă înlocuiască.

Am trăit cu frică vreo șase sau șapte săptămâni. Apoi am auzit că întreaga divizie de soldați germani staționați în clădirea Parlamentului fusese evacuată din Varșovia. Așa încât m-am mai liniștit.

M-am întrebat unde se duseseră toți soldații aceia, dar nu am cercetat. Nici nu am încercat să aflu ce anume se mai întâmpla. Aveam sentimentul că cu cât voi obține mai multe informații, cu atât mai rău avea să fie pentru mine.

Privind în urmă, azi îmi pare de necrezut ce s-a întâmplat în încăperea aceea din Parlament. Dacă un polonez voia să snopească în bătaie un evreu, mai întâi urla la tine. Te făcea „ovrei împuțit” sau „ucigașul lui Cristos” sau ceva asemănător. Te bătea măr abia după ce se înfuria. Pe când soldații aceia nemți nici măcar nu erau furioși. Nu m-au făcut „ovrei împuțit”. Nu mi-au spus în niciun fel. Erau complet lipsiți de emoții, fără *rahmunes*, fără nimic. Nici chiar când mi-au văzut sângele curgând pe față n-au fost afectați. Pur și simplu, ăsta le era jobul și făceau totul cu plăcere. Tipul de la mașina de scris râdea. Pentru el, era o distracție, o comedie. Snopeau în bătaie întreaga zi, zi după zi. Nu știu dacă indivizii care băteau erau aceiași de dimineața până seara. Poate că lucrau în schimburi ca să-i bată pe evrei.

Violența lor se combina cu birocrația până la ultimul detaliu. Erau niște criminali pricepuți și, cu toate astea, totul trebuia să fie în perfectă ordine. Toți ne întrebam cum de era posibil așa ceva.

M-am întors să dorm în magazinul lui Weiss. În timpul zilei, familia lui locuia și gătea în încăperea din spatele magazinului și mă invitau deseori la masa lor. Aveau bani, așa că trăiau ceva mai bine decât mine, dar nu era o cină *groyse artik*. Era orez cu puțină ceapă prăjită sau altceva de genul ăsta. Dar mă ajuta enorm.

Lola, sora mai mică a vânzătoarei în a cărei casă locuiam eu și familia Weiss, a început să se dea pe lângă mine. Nu-mi stătea mintea la asta, dar era o fată atrăgătoare și ar fi fost avantajos pentru mine să fiu acceptat de familia ei. Și ei mă invitau la masă.

Ne duceam amândoi la plimbare. Uneori ne sărutam, dar asta era tot. Eu nu voiam să devenim prea apropiați. Nu i-am promis nimic. N-am vorbit despre vreun viitor împreună. Cu toții încercam doar să supraviețuim. Așa erau viețile noastre în acele zile.

Apoi Weiss a dat faliment și duse au fost atât magazinul lui, cât și munca mea de paznic. A plecat din apartamentul familiei Lolei, însă pe mine m-au invitat să rămân. Nu aveam o cameră a mea, așa că dormeam pe un pat pliant în sufragerie. În fiecare dimineață îl strângeam și-l puneam într-un anume loc.

În octombrie 1940, germanii au emis ordinul ca toți evreii să se mute în ghetou. Zona avea cam douăzeci sau douăzeci și cinci de cvartale – majoritatea fiind în cartierul evreiesc al orașului. A fost ceva brusc – fără nicio înștiințare prealabilă.

Maileh a părăsit Varșovia imediat și s-a dus la Kojniț. La momentul acela, evreii încă mai aveau voie să folosească sistemul public de transport ca să călătorească în alte orașe. I-am dat bani să-și cumpere un bilet de autobuz și i-am spus să plece cât încă mai era posibil. Eu am rămas fiindcă aveam o slujbă la Levinson. Izak a rămas fiindcă avea o iubită și stătea la familia ei.

Toate afacerile evreiești din zonele aflate în afara ghetoului fuseseră interzise. Levinson a fost nevoit să renunțe la magazinul de pe strada Pilsudski. Îmi amintesc cum stăteam pe întuneric, împachetând marfa în cutii, și cum puneam tot ce puteam într-o birjă închiriată ca să ducem cutiile acasă la el în ghetou.

În ghetou, Levinson a închiriat un magazin, iar eu am continuat să muncesc pentru dânsul. Încerca să mă ajute cât de mult putea, plătind la *Judenrat* (consiliul evreiesc) ca să am acte doveditoare că aveam o slujbă importantă, încât nemții să nu mă înhațe de pe stradă. Levinson n-a mai câștigat mulți bani după ce a început războiul. Gloanțele zburau peste tot și foarte puțini mai veneau să cumpere piese de ceas. Însă bani avea. Îmi închipui că i-a retras înainte să fie înghețate conturile evreiești.

Familia Lolei a trebuit să se mute din apartamentul pe care îl deținea pentru că era într-un cartier creștin. Au pierdut tot și n-au primit nimic în schimb! Nici măcar un zlot.

Au închiriat un apartament cu două camere în ghetou și m-au invitat să stau cu ei. Părinții și cele două fete, Adela și Lola, dormeau într-una din camere, iar eu în cealaltă. Aveam apă curentă, baie și electricitate. Acum pare ceva normal, dar în ghetou era o raritate. Era ceva comun ca două sau trei familii să fie înghesuite într-un singur apartament. Oamenii făceau cu schimbul peste noapte doar ca să reușească să se întindă și să doarmă.

În ghetou, am plătit chirie familiei Lolei. Mama ei a vrut să refuze, dar eu am insistat. Știam cât de util le putea fi un zlot și, în plus, aveam salariul de la Levinson.

La început, când au fost forțați să se mute toți în ghetou, evreii aveau voie să circule liber prin toată Varșovia. Puteam să mergem cu tramvaiul. Trebuia doar să fim înapoi în ghetou înainte de căderea serii, oră de la care circulația era interzisă. După acea oră, nimeni nu mai avea voie să circule pe străzi în întreg orașul.

De jur împrejurul ghetoului a fost construit un zid de cărămidă cu sârmă ghimpată deasupra. Trei rânduri de polițiști păzeau zidurile. La interior, erau polițiști evrei. În afară, erau polițiștii polonezi, iar germanii din trupele SS patrulau împreună cu poliția poloneză. La fiecare poartă de intrare și ieșire din ghetou stăteau de pază zi și noapte, în medie, cam patru soldați din poliția militară germană.

Soldații germani puteau patrula chiar și înăuntrul ghetoului. Exista o lege care spunea că trebuie să-ți scoți pălăria când întâlnești un neamț. Când mergeam pe stradă,

asta era problema principală care mă preocupa. Dacă nu-ți scoteai pălăria fie și din neatenție, neamțul putea să vină la tine și să te lovească. Dacă era ucigaș din fire, putea să te omoare. Nu l-ar fi acuzat nimeni că a făcut ceva rău.

Siguranța cotidiană în interiorul ghetoului era în mâinile polițiștilor evrei, care aveau uniforme bleumarin cu steaua evreiască. Oamenilor le era frică și de ei. Erau plătiți și controlați de Judenrat, care era controlat de germani. Înainte de război, comunitatea evreiască din fiecare oraș avea un Gemeinder (consiliu) înscris în evidențele guvernului polonez cu scopul de a asigura servicii sociale. În Varșovia, germanii au preluat controlul total asupra acestuia și l-au redenumit Judenrat. Voiau ca autoritatea evreiască să fie cooperantă și să pună în aplicare politicile lor în mod organizat. Era o organizație mare și se îngrijea de toate serviciile de bază din ghetou.

Adam Czerniaków, președintele Judenrat-ului, era cea mai importantă personalitate din ghetou. Toată lumea vorbea cu el. Noi credeam că Czerniaków încercase să refuze slujba aceea, dar fusese forțat să o accepte. Ulterior, s-a sinucis în ghetou[1].

Nu aveam niciun fel de interacțiune cu poliția evreiască sau cu Judenrat, cu excepția taxei de angajare pe care o plătea Levinson pentru mine. Mă străduiam întotdeauna să fiu tăcut și să trec neobservat. Dacă deveneai prea popular, cu siguranță sfârșeai mort. Mergeam la lucru și mă întorceam acasă. Asta era tot. Evitam să vorbesc cu necunoscuții, pentru că nemții recrutaseră spioni evrei să lucreze pentru ei în schimbul a ceea ce aveau ei nevoie, cum ar fi pâine sau

medicamente. Germanii i-au ucis ulterior pe spioni, la fel ca și pe ceilalți evrei.

După ce au izolat ghetoul, în noiembrie 1940, i-au împușcat pe toți evreii prinși în afara ghetoului fără permis de la autoritatea militară germană. Era foarte greu să obții un permis ca să ieși și să intri în ghetou. Nu am cunoscut pe nimeni care să aibă așa ceva.

Izak a venit la mine într-o sâmbătă seara, cu treizeci de minute înainte de interdicția de circulație, să-mi spună că se însoară chiar în seara aceea. Voia să vin la ceremonie, dar nu aș mai fi putut să mă întorc după aceea din pricina restricțiilor. Era prea târziu ca să aranjez să dorm în altă parte, așa că n-am putut să mă duc. A înțeles. Viața deja era complet diferită. Nu trăiam normal.

Era toamna lui 1940, poate la o săptămână după ce germanii au dat legea care-i obliga pe toți evreii din Varșovia să se mute în ghetou.

Mireasa lui Izak era o fată minunată și dintr-o familie de oameni cumsecade. Tatăl ei deținea un atelier de încălțăminte, care era în casa lui, și avea cam cincisprezece angajați. Izak îi vindea căputele pentru încălțăminte. Așa a întâlnit-o. Izak locuia cu familia ei, iar eu îi vizitam uneori. Ajunsesem să o cunosc foarte bine, dar astăzi nu-mi mai amintesc numele ei.

Cam la trei săptămâni după ce s-a căsătorit, Izak a vrut să treacă în partea rusească a Poloniei. Voiam să merg și eu cu el, deși aveam o slujbă. Însă el voia să meargă singur ca să vadă care era situația. Dacă vedea că e bună, urma să se întoarcă,

să-și ia soția și să mă ia și pe mine. Se temea că se va închide punctul de trecere a frontierei de pe Bug și că nu va mai putea să iasă, așa că trebuia să se miște repede.

Numeroși evrei fugeau peste graniță în partea Poloniei ocupată de ruși. Polonezii puteau să locuiască de o parte a graniței și să facă naveta ca să muncească în cealaltă parte. La vremea aceea Germania și Rusia erau aliați și cooperau la frontieră.

Pentru evrei încă era posibil să traverseze granița, dar nu era legal și nici nu era ușor să o facă. Mai întâi, trebuia să te strecori afară din ghetou. Apoi, trebuia să ajungi la tren, în afara Varșoviei. Dacă nu erai prins în tren și ajungeai la graniță, germanii nu erau atât de stricți acolo. Se uitau în altă parte, tu traversai podul și deodată erai în Rusia.

Poate la o săptămână după ce a plecat Izak, s-a dat o lege că evreii nu mai puteau merge cu trenul fără permis de călătorie de la autoritățile germane. I-a scris soției lui că nu se mai poate întoarce în zona germană, dar că ar trebui să încerce ea să iasă.

Levinson mai avea telefon în magazin, astfel că soția lui Izak a reușit să mă sune ca să-mi spună că intenționa să plece.

Am hotărât să nu mă duc cu ea. Riscul era prea mare, iar eu voiam să mă întorc acasă la familia mea din Kojniț. Dacă plecam în Rusia, era posibil să nu-i mai văd pe ai mei niciodată. În același timp, încă aveam slujba de la Levinson. Era un lucru rar și erai considerat norocos să ai o slujbă în ghetou. Simțeam că ar trebui să continui să muncesc cât de mult se va putea.

Soția lui Izak a riscat și a plecat de una singură. Era în iarna lui 1941, când ghetoul era deja închis. A trebuit să se

strecoare pe furiș afară din ghetou, să meargă pe jos prin pădurile din Polonia ocupată de germani și să traverseze granița. Izak știa că vine, dar ea n-a mai ajuns. Nu am mai văzut-o niciodată și nici nu am aflat ce i s-a întâmplat.

Nu aveam habar nici ce i s-a întâmplat lui Izak. Tot ce știam era că e în Rusia. Am auzit zvonuri că rușii îi adunau pe evreii care scăpaseră din partea germană și-i trimiteau în Siberia. Ne-am închipuit că probabil Izak era și el acolo.

⏱ ⏱ ⏱

Trăiam într-o tensiune îngrozitoare. Singurul lucru despre care vorbeam, pe care îl speram și pentru care ne rugam era să se termine războiul. Ne rugam și pentru mâncare.

În ghetou mâncarea era raționalizată. Conform legii, nu aveai voie să ai rezerve de hrană pentru mai mult de trei zile, și orice alimente suplimentare adunai erau confiscate.

Toți trebuia să fim înregistrați la Judenrat și fiecare primea lunar câte o cartelă de alimente. Judenrat numea cartela aceea „bonus”. Versurile unui cântec popular în ghetou spuneau că dacă mureai trebuia să-ți donezi bonusul. A devenit o glumă. În loc să spui că cineva a murit, spuneai că „și-a donat bonusul”. Erau multe glume, dar nu mi le mai amintesc. Oricât de rău era, tot mai aveam puțin umor ca să spunem glume și să zâmbim[2].

Cartela bonus îi dădea dreptul fiecărui membru al unei familii la o rație lunară constând în jumătate de pâine (cam 0,5 kg) și alte câteva articole alimentare de bază. Nu puteai să supraviețuiești cu atât. Pâinea era un lux în ghetou. Înainte de război, puteai să cumperi o pâine de un kilogram pentru

patruzeci sau cincizeci de groși (aproximativ 10 cenți la vremea aceea, echivalentul aproximativ al 1,76 $ în 2018). Însă în ghetou prețul pentru o pâine pe piața neagră era cam de 25 de zloți (5 $ la vremea aceea, echivalent cu aproximativ 88 $ în 2018).

De obicei, oamenii nu mâncau pâine. Mâncam însă napi, cartofi sau ceapă, care erau mai ieftine. O masă tipică consta din cartofi prăjiți cu puțină ceapă și un strop de ulei. După care fierbeai totul în apă și ieșea o supă. Dacă aveai și făină s-o amesteci cu cartofii, puteai să faci tăiței. Cei care aveau făină erau norocoși.

Nu am văzut carne niciodată. Nu vorbeam niciodată despre carne. Nu existau rații de carne și nimeni nu-și permitea să cumpere. În ghetou nu existau animale pentru carne. Singurul lucru pe care puteai să-l tai era un cal care aparținea cuiva suficient de norocos ca să-l mai aibă viu. Or, un evreu nu poate să mănânce carne de cal. Și, în plus, proprietarul calului te-ar fi ucis înainte să-i omori tu calul lui!

Greutatea mea scădea, scădea, scădea. Iar eu mă număram printre cei norocoși. Aveam de mâncare în fiecare zi – cartofi și apă. Supe! Locuiam și lucram printre oameni bogați. Nu mâncam ce mâncau ei, dar mă ajutau. Dumnezeu îmi dădea *mazel* și șanse. Tata mă învățase că cuvântul *mazel* (מזל) („noroc” în ebraică) este un acrostih. Prima literă, (î, M) vine de la cuvântul מקום (*makom*), care este „loc” în ebraică. A doua literă, (, Z) vine de la cuvântul זמן (*zman*), care înseamnă „timp”. Iar ultima literă, (ל, L) vine de la cuvântul לימוד (*limud*), care înseamnă „studiu” sau „învățare”. Așadar, sensul mai profund pentru *mazel* este: să te afli în locul potrivit la momentul potrivit și să înțelegi șansa pe care o ai și cum

trebuie să acționezi. Am căpătat încredere că mă voi descurca în această lume, deși nemții încercau să distrugă lumea noastră de evrei și de valori evreiești. Puținii bani pe care-i economisisem din salariul primit de la Levinson erau suficienți ca să mă descurc. Nu trăiam *groyse artik*, dar nici nu muream de foame ca alții.

Oamenii cântau pe străzile din ghetou ca să câștige câțiva bănuți și să-și cumpere ceva de mâncare. Ulterior, când lucrurile s-au înrăutățit și nimeni nu mai avea bani de dat, n-au mai făcut-o.

Primele victime ale foametei au fost evreii săraci, care nu aveau bani ca să plătească prețurile ridicate pentru mâncarea de pe piața neagră. Străzile erau pline de oameni pe jumătate morți sau chiar deja morți de inaniție. Cei care mai erau în viață ședeau pe trotuare sau zăceau, rugându-se și implorând să primească de mâncare. Din ce în ce mai mulți mureau în fiecare zi.

Într-o zi, am dat peste o femeie mai în vârstă care zăcea în stradă, mai mult moartă decât vie, cu picioarele umflate și pline de puroi. Plângea și abia putea să mai vorbească. Când am trecut pe lângă ea, i-am auzit vocea blândă și slabă: „Vă rog, aveți *rahmunes*. Dați-mi ceva să mănânc. Simt că mor”.

Aveam în buzunar niște dropsuri. În ghetou era ușor să găsești bomboane. Majoritatea producătorilor de bomboane erau din cartierul evreiesc și când nemții au început să confiște totul, fabricile de dulciuri și-au deschis porțile și lumea a fost chemată să-și umple buzunarele. Am luat atunci multe dulciuri.

M-am aplecat și i-am dus o bomboană la gură, dar exact în clipa aceea a murit, cu bomboana lipită de buze și cu privirea

în sus spre mine. Era o privire înghețată într-o expresie de recunoștință, în timp ce sufletul ei îi părăsea trupul.

În fiecare seară, în jur de ora șase, lucrătorii de la Judenrat veneau să ia cadavrele. Erau ale celor care mureau pe stradă, în vreme ce unii scoteau din case alte cadavre. Am văzut cum lucrătorii le stivuiau în cărucioare. Apoi le urcau în niște furgonete trase de cai și le duceau la cimitir. N-am văzut, dar am auzit că aruncau toate cadavrele într-o groapă comună. Nu ne dădeam seama cât de norocoși erau morții aceia, căci încă mai puteau avea onoarea de a fi îngropați.

În fiecare zi trăiam cu speranța că poate mâine va fi mai bine. Știam că, totuși, ceva nu era în regulă; înhățau permanent oameni de pe stradă, iar după ce o persoană era luată, nu mai auzeam niciodată nimic de ea. Eu nu, dar alții aveau un tată sau un fiu luat de pe stradă. Îți închipuiai că dacă o persoană este în viață, îți va trimite într-un fel sau altul un mesaj. Poșta încă funcționa. Puteam să trimitem scrisori oriunde în Polonia sau Germania. Poate că scrisoarea era cenzurată, dar era predată.

Tata îmi trimitea scrisori la Varșovia. La început, primeam de la el câte o scrisoare în fiecare săptămână. Ne scriam doar mesaje simple, aprobate, cum ar fi „Sper că totul este bine la voi, eu sunt sănătos, am suficientă mâncare” ori altele de felul ăsta. Chiar dacă nu era adevărat. Nu discutam politică sau despre lucrurile rele care se petreceau. Trebuia să avem grijă pentru că scrisorile era deschise. Chiar și o scrisoare în idiș

putea fi citită de cenzori. Oricum, într-un fel sau altul, reușeam să mai comunicăm.

Tata avea informații despre ce se întâmpla la Varșovia și îmi scria să fac tot ce pot ca să scap din ghetou și să mă întorc la Kojniț, deoarece cu cât rămâneam mai mult acolo, cu atât avea să fie tot mai rău. Totuși, m-a lăsat pe mine să mă hotărăsc. Eram norocos atâta vreme cât aveam un loc unde să mă refugiez. Cei mai mulți nu aveau unde să se ducă, chiar dacă reușeau să evadeze.

Lucrurile deveneau din ce în ce mai complicate. Evadarea din ghetou era o misiune sinucigașă. Chiar și Levinson m-a sfătuit să plec. Afacerea îi mergea mult mai prost în ghetou și nu mă mai putea folosi ca angajat, dar mi-a dat cinci sute de zloți ca să plătesc un tip care putea să-mi aranjeze o evadare cu acte false de călătorie. Dacă mergea, mergea. Dacă nu, aveam să mor. Eram însă prea dornic să fiu împreună cu familia mea ca să nu risc. Oricum, Levinson nu era obligat să-mi dea cei cinci sute de zloți. Era o avere.

Am găsit un individ care scotea ilegal evrei din ghetou și-i ducea la Radom, în apropiere de Kojniț. Prețul includea pașaportul, un permis de călătorie în afara ghetoului și toate aranjamentele necesare. Nu știu cum reușea să facă. Erau câțiva care lucrau împreună – iar evreul care aranja lucrurile era numit *maher*. I-am plătit *maher*-ului cei cinci sute de zloți și m-am rugat la Dumnezeu să fi făcut ce trebuie.

Un *maher* își alegea clienții pe baza vârstelor din pașapoartele pe care le avea. Pașaportul pe care mi l-a dat era al unui ceasornicar născut în 1920. Eu mă născusem în 1919, deci era perfect. Noul meu pașaport avea numele și

amprentele altcuiva, dar fără fotografie. Trebuia să memorez numele nou, data de naștere, ocupația și locul nașterii.

Mi-am cusut pașaportul adevărat în căptușeala pardesiului, în spatele unui buzunar gros, ca să nu-l remarce nimeni. Aveam nevoie de pașaportul meu real la Kojniț. Acolo mă cunoștea toată lumea și nu puteam să trăiesc sub un nume fals.

Planul era să sar zidul ghetoului chiar în noaptea aceea. Trebuia să fiu într-un anumit loc din ghetou seara pe la șapte, înainte de a se interzice circulația, și să aștept acolo. Un *maher* urma să ne ghideze grupul ca să sărim în partea cealaltă. Dimineața, urma să ne ia o birjă și să ne ducă la gară, unde puteam să folosim permisul ca să ne cumpărăm bilete pentru Radom.

Nu știam dacă puteam să am încredere în *maher*, dar era singura mea șansă de evadare. Mi-am luat la revedere de la Levinson și i-am spus Lolei că urma să plec în ziua aceea. Ulterior, am auzit că Levinson se recăsătorise în ghetou. Măcar nu mai era singur. Nu a supraviețuit războiului.

Când am ajuns la locul indicat în seara aceea, eram un grup de șapte – două femei și cinci bărbați, inclusiv eu și *maher*-ul.

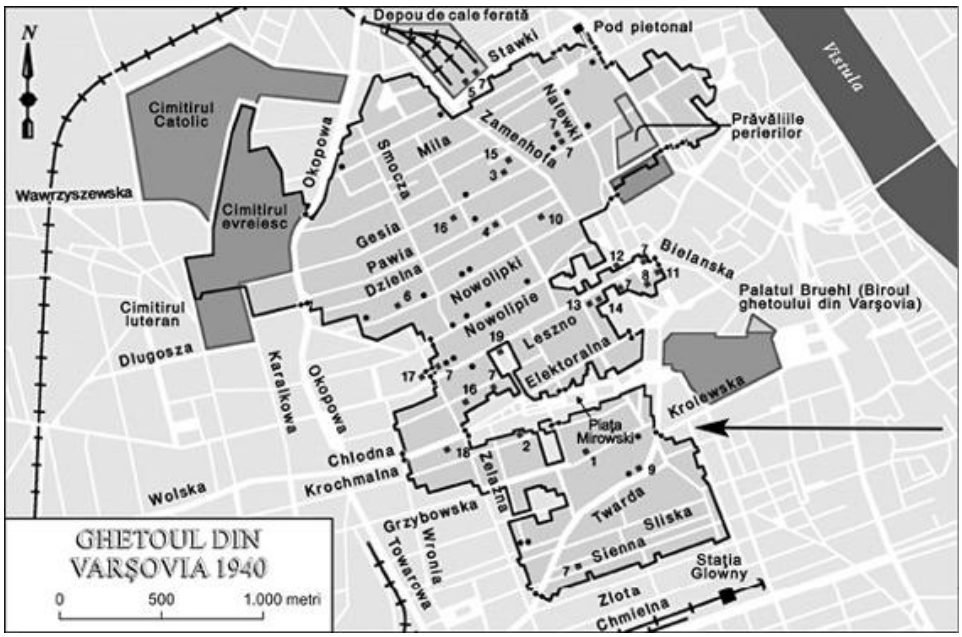

Limita străzii Krolewska în partea din dreapta jos (sud-est) a hărții a fost locul de întâlnire și punctul de evadare din ghetoul din Varșovia de la sfârșitul lui mai 1941.

Am rămas înăuntru până la miezul nopții, când *maher*-ul ne-a zis să pornim. Îi mituise pe polițiștii evrei care patrulau prin ghetou și pe cei polonezi care păzeau dincolo de ziduri.

Maher-ul a fost cu noi tot timpul și ne-a spus ce să facem. A trebuit să trecem peste sârma ghimpată dintr-un colț al ghetoului, cel de pe strada Krolewska, unde era întuneric și un desiș de copaci. Fiecare trebuia să sară zidul prin acel punct. În partea cealaltă, trebuia să ne ascundem într-o clădire bombardată de peste stradă. Apoi au venit și ceilalți și am rămas toți întinși pe jos întreaga noapte, în așteptare.

A doua zi dimineața ne-a așteptat o birjă pe stradă la ora zece, când era circulație intensă, așa încât să pară că am ieșit chiar atunci pe poarta ghetoului. Din ascunzătoarea noastră din clădire, am văzut birja când s-a oprit și pe vizitiu privind *a*

hare și *a hin* (în toate direcțiile). Se uita insistent spre ascunzătoarea noastră.

Maher-ul a ieșit și s-a suit în birjă. Avea o parolă ca să fie sigur că vizitiul este tipul care trebuia. Apoi ne-a chemat și pe noi. Am ieșit cu toții pe aleea pietonală, cu banderola de evrei pe braț, și ne-am urcat în birjă. Vizitiul ne-a strigat pe presupusele noastre nume, iar noi i-am arătat permisele de călătorie. După care a început să se certe cu *maher*-ul în legătură cu suma de bani pe care ar fi trebuit să o primească. Avuseseră deja o dispută legată de preț, dar acum birjarul încerca să-l mărească de patru sau cinci ori. *Maher*-ul nu avea suficienți bani ca să-i satisfacă cerința, chiar dacă ar fi vrut. În replică, birjarul a amenințat că ne duce la *gendarmerie* și a dat colțul să se îndrepte în acea direcție.

În afara zidurilor ghetoului, pe stradă sau în gară, poliției nu-i era la îndemână să cerceteze actele suspecților. Însă dacă am fi fost duși la *gendermerie*, ar fi putut să le studieze mai îndeaproape. Era o situație foarte periculoasă.

Pe când *maher*-ul încă se mai certa cu vizitiul, ne-au oprit doi jandarmi germani care patrulau pe-acolo. Vizitiul nu vorbea și nu înțelegea deloc germana, așa încât discuția cu nemții a fost scurtă. *Maher*-ul a fost translator. Vizitiul a spus în poloneză: „I-am luat de pe stradă și voiau să ajungă la gară”. A fost bine că a zis așa – era în acord cu povestea noastră. Probabil că i-a fost frică și pentru viața lui. Ne amenințase doar, dar nu cred că se așteptase să fie oprit de germani. Dacă s-ar fi descoperit că este implicat în scoaterea ilegală a evreilor din ghetou, ar fi fost împușcat.

Germanii ne-au dat jos din birjă și i-au spus vizitiului să plece. Ne-au dus la sediul de poliție și ne-au chemat pe rând,

unul câte unul, în timp ce ceilalți așteptau într-o altă sală. Auzeam urlete și sunet de loviri și plânsete, dar toți ne-am descurcat fiindcă pașapoartele păreau legale și se potriveau cu vârstele noastre. Toți cu o excepție.

A fost un tip care avea vreo patruzeci și nouă de ani, dar în pașaport scria că are douăzeci și nouă. Era o diferență de douăzeci de ani, iar nemții nu s-au lăsat păcăliți. L-au bătut îngrozitor, iar noi stăteam în cealaltă încăpere și auzeam totul. Tipul a fost isteț. I-a lăsat să-l snopească în bătaie, apoi a zis: „Bine, vă spun adevărul". Le-a spus că se născuse într-un loc foarte departe de oraș și când s-a născut părinții n-au știut că trebuiau să-i scoată certificat de naștere. Mai târziu, când a fost să plece în armată, au estimat ce vârstă are și i-au dat pașaportul acela. A povestit toate astea într-un fel care părea adevărat. L-au amenințat și l-au bătut din nou, dar omul și-a menținut versiunea. În cele din urmă, și-au pierdut interesul și l-au lăsat să plece. Slavă Domnului!

Pe urmă a venit rândul meu. În pașaport scria că ocupația mea este de ceasornicar. Le-am spus că tatăl meu avea o prăvălie de reparat ceasuri, că lucra pentru germani și că primisem aprobarea de la comandant să merg la Varșovia ca să cumpăr piese de schimb.

Mi-au dat niște *patșes* (palme) peste față, dar nu a fost așa de rău, și și-au pierdut repede interesul pentru piesele mele de ceas. Un tip a văzut limbile de ceas aurii din sacoșa mea și a zis: „Ia uitați-vă! Omul ăsta are aur!". I-am spus că nu e aur și m-a întrebat cum pot să dovedesc. I-am explicat că aurul adevărat nu se înnegrește dacă apropii o flacără de el. Dacă este doar metal aurit sau vopsit auriu, flacăra chibritului arde vopseaua și se înnegrește. Era adevărul adevărat. Așa că au

scos o grămadă de limbi de ceas și au aprins un chibrit lângă ele. S-a întâmplat ce-am zis: vopseaua aurie a ars și culoarea a devenit albastră. Atunci m-au crezut.

M-au mai lovit de câteva ori peste cap și peste față și m-au pus să mă dezbrac de tot, ca să controleze dacă mai aveam și alte lucruri de valoare. A fost un miracol dumnezeiesc că nu mi-au găsit pașaportul adevărat. Deși era cusut în căptușeala pardesiului în spatele unui buzunar gros, dacă erai atent îl simțeai.

Ne-au lăsat să plecăm. Am scăpat ca prin urechile acului Nemernicul de vizitiu a fost cât p-aci să ne omoare. Am fost nevoiți să mergem pe jos de la secția de poliție până la gara principală. Am străbătut toți împreună niște străzi aglomerate la ora aceea, cu banderolele pe braț. Ne-a trebuit cam patruzeci și cinci de minute.

Când am ajuns la gară, *maher*-ul ne-a spus că dacă intrăm în grup am naște suspiciuni. Așa că ne-am apropiat pe rând de ghișeu și ne-am cumpărat bilete pentru Radom. Am fost obligat să le arăt permisul ca să dovedesc că am aprobarea autorităților germane să călătoresc. Nu am stat toți împreună. Nici măcar nu ne-am uitat unii la alții.

Trenul a sosit la Radom pe la cinci după-amiază. De la Radom, fiecare s-a îndreptat spre alt oraș. Eu am fost singurul care mergea la Kojniț. I-am dat *maher*-ului înapoi pașaportul fals și m-am dus să aștept autobuzul spre Kojniț cu pașaportul meu adevărat. Eram Hil Lenga din nou.

Capitolul 5

Ghetoul din Kojniț
(iunie 1941– septembrie 1942)

Autobuzul m-a lăsat într-o stație aproape de casa noastră din Kojniț. Nemții umblau peste tot. Eram îngrozit că ar putea să mă ia de pe stradă – așa cum au făcut-o pe drumul spre gară în Varșovia. Așa că am rugat pe cineva pe care-l cunoșteam să se ducă la mine acasă și să le spună să vină să mă ia din stația de autobuz.

A venit fratele meu Moișe și m-a condus. La fel ca la Varșovia, când vedeai un german pe trotuar trebuia să-ți scoți pălăria și să cobori în stradă ca să poată să treacă el. Dar, spre deosebire de Varșovia, acum erau străzile și aleile copilăriei mele, iar Moișele era cu mine, deja bărbat în toată firea, dar tot frățiorul meu, gonindu-mi temerile și explicându-mi regulile pentru ca să mă conducă acasă.

Tata, mama vitregă și Maileh erau acasă, așteptând să ne întâmpine pe mine și pe Moișe când venim. Era acolo și Slova, mama mamei mele vitrege. Se mutase la noi cu câțiva ani înainte de război. Eram foarte fericiți să fim toți împreună. Au zis că arătam ca un schelet din cauză că mâncasem atât de

puțin. Ne-am așezat și toți au plâns când le-am povestit prin ce trecusem la Varșovia și cât de aproape fusesem să fiu împușcat pe drumul de întoarcere. După aceea tata mi-a povestit ce se întâmplase în Kojniț.

Când au intrat germanii, pe 8 septembrie1939, toți evreii din Kojniț s-au ascuns. Familia noastră s-a ascuns într-o pivniță. Germanii i-au găsit pe toți din primă zi și i-au adunat, câteva mii de evrei, în curtea îngrădită a bisericii din centrul orașului. Nemții nu le-au dat evreilor nimic de mâncare. Unii își aduseseră mâncare cu ei. Cei care nu și-au adus, au răbdat până când alții au avut *rahmunes* și le-au împărțit din puținul pe care îl aveau.

Apoi germanii au îngrămădit cât de mulți evrei au încăput în biserică și au încuiat ușile. La un moment dat, oamenii aceia au trebuit să se ușureze, dar în interiorul bisericii nu existau toalete. Germanii le-au spus să facă în biserică oriunde vor ei, dar au refuzat să-i lase să iasă.

După patru zile și trei nopți de tortură, în cele din urmă au deschis ușile bisericii și i-au lăsat pe evrei să se ducă acasă. După care i-au chemat pe creștinii polonezii și le-au arătat ce făcuseră „blestemații de ovrei” în biserica lor – cum au pângărit-o cu urină și fecale. Au făcut-o anume ca să stârnească ura polonezilor. Localnicii polonezi, în majoritatea lor, nu-i învinovățeau pe evreii din Kojniț. Văzuseră ce se întâmplase și cunoșteau comunitatea noastră dinainte de război. Dar germanii voiau ca ei să *spună* că evreii batjocoriseră biserica, iar polonezii au jucat cum le-au cântat nemții, deși nu credeau ce spuneau. Cât despre polonezii care deja îi urau pe evrei, aceștia aveau acum un motiv să ne urască și mai tare.

După ce evreilor li s-a dat voie să plece din curtea bisericii, germanii i-au adunat pe cei mai respectați evrei din oraș și le-au ordonat să aducă aproximativ douăzeci de mii de zloți ca taxă comunitară pentru noii lor stăpâni germani. Tata se afla în acel grup pentru că era membru în Gemeinder în Kojniț.

Nemții i-au luat pe câțiva dintre ei și le-au tăiat smocuri de păr din barbă cu foarfeca sau cu cuțitul, cu mișcări repezi și violente. Îți făceau un adevărat hatâr dacă nu-ți luau și o bucată de piele odată cu barba. Mulți au plecat sângerând. Într-o bună zi, soldații germani au venit în prăvălia tatălui meu și i-au tăiat barba doar ca să se distreze. După aceea, tata a început să se radă ca să evite o astfel de ofensă pe viitor.

Câteva zile mai târziu, germanii au făcut un foc în față la șul și *beis medraș*, sala de studiu a comunității hasidice din Kojniț, și i-au forțat pe evrei să scoată toate cărțile și să le arunce pe foc. Apoi le-au poruncit să scoată sulurile Torei din chivotul unde erau ele ținute (*aron hakodeș)* și au cerut să vină rabbi. Când rabbi a făcut un pas în față, i-au dat ordin să ia sulurile și să le arunce în foc. Soldații SS i-au cerut de mai multe ori să arunce sulurile în foc, dar rabbi stătea acolo, împietrit. În cele din urmă, un neamț l-a lovit în cap și l-a împins în foc. Sulurile Torei i-au căzut din brațe în flăcări și câțiva evrei aflați în apropiere l-au tras pe rabbi înapoi în siguranță.

Dar n-a fost totul. SS-iștii i-au spus lui rabbi să danseze și să cânte cântece vesele. Nu le-a plăcut cum a dansat, așa că l-au bătut îngrozitor și l-au împins iarăși în foc, unde a și ars de viu.

După aceea le-au poruncit altor evrei din apropiere să danseze în cerc în jurul flăcărilor. În cele din urmă, germanii

au stropit cu benzină și au dat foc la șul și la *beis medraș*[1].

În ziua aceea, mama mea vitregă, Moișele și Hanale au fost acolo, lângă tatăl meu, laolaltă cu ceilalți evrei din Kojniț. Au venit și polonezii. A fost un mare eveniment în oraș.

⏱ ⏱ ⏱

Germanii au preluat comanda Gemeinder-ului din Kojniț și l-au redenumit Judenrat. La fel ca la Varșovia, le-au impus evreilor restricții privind banii, obiectele de valoare, cafeaua și zahărul. Ei dictau legile, politicile și cotele de muncă forțată celor din Judenrat și au înființat o forță de poliție evreiască pentru a se asigura că evreii din oraș le respectă. Au mai dat ordin ca Judenrat-ul să furnizeze bărbați pentru munca forțată, încât poliția evreiască a trebuit să ia evrei de pe străzile din ghetou sau să-i scoată din casele lor. La început, au trimis doar câțiva evrei să muncească în oraș. În unele locuri, germanii i-au obligat să curețe toaletele cu limba.

Imediat după ce germanii l-au ars de viu pe rabbi, tata și-a dat demisia din Judenrat. Când ceilalți membri au amenințat că vor fi obligați să raporteze germanilor demisia lui, a răspuns că mai degrabă moare decât să fie marioneta nemților. Am fost mândru de tata când am auzit așa ceva. Slavă Domnului că locul lui a fost preluat imediat de altcineva. Nu cred că ceilalți membri au notificat vreodată autoritățile germane în legătură cu demisia tatălui meu.

Aproximativ 80% din membrii consiliului de dinainte de război au demisionat. Noii membri ai Judenrat-ului nu erau oameni de foarte bună calitate, deși au devenit liderii comunității evreiești. Tata îi știa pe toți și i-a evitat.

La începutul războiului, când eu încă mai locuiam la Varșovia, sora mea, Hanale, a cunoscut un tânăr pe nume Toivia. Tatăl lui deținea în Șidloviț (Schidlowitz) un magazin de vânzări en gros care furniza piele pentru atelierele de încălțăminte din Kojniț, iar Toivia venea personal ca să se asigure că clienților le mergeau afacerile suficient de bine ca să suporte costurile produselor vândute en gros. Așa a cunoscut-o pe sora mea. Tata l-a invitat pe Toivia să petreacă Șabbos cu familia noastră și au stat la masă și au cântat *zmirois* împreună. Tatei îl plăcea de Toivia. Toată lumea îl plăcea.

După ce el a plecat, Hanale și Toivia și-au trimis unul celuilalt scrisori și s-au îndrăgostit. Toivia voia ca nunta să aibă loc la Șidloviț, dar era deja perioada ghetoului și era ilegal să călătorești între orașe fără un permis. Hanale putea fi ucisă dacă încerca să se ducă acolo.

Dar tata aveau un plan și i-a relatat întreaga poveste căpitanului poliției poloneze din Kojniț, care era client de-al nostru fidel de mai mulți ani. Erau prieteni buni și venea la noi în prăvălie să *kibbiț*. Era un *Volksdeutsche*, un etnic german născut și crescut în Kojniț. Înainte de război, evreii aveau relații bune cu *Volksdeutsche*. Ba chiar uneori vorbeau idiș cu noi, pentru că știau germană[2]. După ce germanii au ocupat orașul, cei mai mulți *Volksdeutsche* au devenit peste noapte naziști antisemiți înflăcărați și mulți, ca și acest căpitan de poliție, au fost puși în funcții importante pentru a sprijini și impune ocupația germană. Însă Kojniț era un oraș mic, așa că uneori o relație personală făcea posibilă câte o excepție dacă știai cum și când să ceri. Cei doi s-au înțeles ca ofițerul de poliție să o încătușeze pe sora mea și să o ducă la

Șidloviț ca și cum ar fi fost prizonieră. Tata i-a plătit ceva pentru asta. De îndată ce s-a întors, ne-a spus că sora mea era în ghetoul din Șidloviț și că totul era bine.

Bineînțeles că nimeni din familia noastră nu a putut să meargă la Șidloviț la nuntă. Toate acestea s-au petrecut înainte de revenirea mea de la Varșovia. Hanale nu s-a mai întors niciodată la Kojniț.

Tata mi-a povestit despre toate acele evenimente abia după ce m-am întors acasă la Kojniț. Nu mi-a spus niciodată despre ele în scrisori. Tata era un om învățat, așa că voiam să aud cum interpretează el măcelul germanilor asupra noastră. Mi-a vorbit despre ocupația germană la Kojniț din timpul Primului Război Mondial, cu numai douăzeci și trei de ani înainte. Și-i amintea pe germani ca pe niște oameni cumsecade, blânzi – educați și cultivați. Erau deosebit de prietenoși cu evreii, pentru că toți evreii vorbeau germană și toți germanii înțelegeau mai mult sau mai puțin idiș.

Aveam multă experiență cu antisemitismul, iar antisemitismul german nu era ceva nou. Dar ce se întâmpla acum cu germanii era incredibil și uimitor. Era ceva complet diferit de antisemitismul pe care-l cunoscusem în trecut. Totuși, tatăl meu credea – sau ținea morțiș să creadă – că orice noi atrocități ale germanilor reprezentau un *nec plus ultra*, că mai rău de atât nu putea fi. Să așteptăm ca totul să ia sfârșit, spunea, și situația va fi mai bună după ce patima care le motiva violența se va potoli. Așa fuseseră evreii europeni obișnuiți să gândească. Așa am îndurat pogromuri și alte

izbucniri violente de antisemitism de-a lungul multor generații.

Tata refuza să creadă zvonurile că germanii intenționau să ne distrugă. În Polonia erau 3,4 milioane de evrei dintr-o populație totală de 32 de milioane de locuitori – peste 10%. În Varșovia și Cracovia mai mult de 25 % din populație erau evrei. În Kojniț și în multe orașe poloneze aproximativ 50% dintre locuitori erau evrei. Tata argumenta: „Ce-ar putea să ne facă? Să ne omoare pe toți? Cum ar putea să facă așa ceva?

Când m-am întors de la Varșovia, în Kojniț era un ghetou evreiesc, dar nu era izolat, și încă mai puteam să circulăm liber prin oraș. Cu toții îl ajutam pe tata la prăvălie și aveam mult de lucru ca să reparăm ceasuri. În oraș mai era doar un ceasornicar, și el tot evreu. La începutul războiului, în oraș au venit soldații polonezi, care au fost repede înlocuiți cu cei germani. Toți aveau ceasuri aduse de acasă sau furate de la evrei și de la alți localnici. Tata câștiga mai bine în timpul războiului decât înainte. Aveam multă mâncare pentru noi. Aveam chiar ca să dăm și altora mai puțin norocoși ca noi.

Pe 22 iunie 1941, la puține săptămâni după ce sosisem la Kojniț, Germania a lansat un atac surpriză împotriva Rusiei. La început am crezut că războiul se va sfârși curând, dar nu a fost așa. Trupele germane au înaintat adânc în Rusia și am auzit că unitățile militare germane împușcau ca pe niște vite sate întregi de evrei din Ucraina, Letonia și Lituania. Ne rugam ca Izak să fi fost trimis în Siberia, la fel ca alți evrei care fugiseră din Varșovia în partea Poloniei ocupată de ruși,

și ne rugam să se întâmple o minune pentru ca Hitler să fie învins în Rusia, la fel cum fusese învins și Napoleon în urmă cu un secol.

Apoi germanii și-au sporit cererea pentru munca forțată evreiască. Au început să ia bărbați evrei în camioane, să-i ducă în alte locuri și să-i țină o zi, o săptămână sau chiar mai mult. Nu știai niciodată unde te duceau sau cât avea să dureze.

Eu am fost trimis la o fabrică de cherestea. Uneori, ne puneau să tăiem copacii din pădure ca să trimită lemnul în Germania. Alteori, ne spuneau pur și simplu să adunăm bolovani, copaci sau cherestea dintr-un loc anume și să ducem totul în altă parte. Iar a doua zi ne spuneau să ducem totul înapoi la locul de unde le luaserăm cu o zi înainte – numai ca să ne pună la muncă forțată. Când ne aduceau seara înapoi, ne sângerau mâinile de atâta muncă.

Câteodată ne ascundeam în podul casei și luam și scara spre pod ca să nu ne prindă. La început, am avut noroc și ne-a mers. Însă poliția evreiască știa cum să scotocească prin case, așa că, în cele din urmă, ne-au găsit ascunzătoarea. Nu existau prea multe locuri unde să te poți ascunde în ghetou. Nu l-au luat niciodată pe tata la muncă forțată fiindcă era ceasornicar și aveau nevoie de el ca să-și facă treaba la care era priceput.

Polițiștii evrei erau controlați de Judenrat. Se ofereau voluntar pentru această muncă pentru că li se promitea un tratament mai bun decât celorlalți evrei. Cei mai mulți încercau să-și arate loialitatea față de nemți depășindu-și cu mult îndatoririle în ce privește persecutarea evreilor din Kojniț.

Un tip care-mi fusese bun prieten înainte de război, Moișe Bronștein, a devenit cel mai oribil *știk drek* (nemernic)! Când împreună cu Hamaira Salzberg făceam parte din Organizația Sionistă de Tineret ca adolescenți, Bronștein ne fusese *madrih* (îndrumător) și lucraserăm cu el îndeaproape. Era cu opt ani mai mare decât noi. Îl priveam cu admirație și ne plăcea mult de el. Era un tip inteligent – nu încape nicio îndoială în această privință.

Când m-am întors de la Varșovia, am auzit alte povești. Bronștein devenise *ganțer maher* (cea mai importantă persoană) în Judenrat. Poliția evreiască era sub comanda lui. Când l-am văzut în acțiune, nu mi-a venit să-mi cred ochilor. Îmi era frică și încercam să-l evit, dar a venit la mine să-mi strângă mâna și să vorbim, ca și cum ar fi fost încă prietenul meu.

Bronștein i-a vândut pe evreii din oraș. Germanii i-au ordonat să facă tot ce voiau ei, iar el li s-a supus. Când germanii i-au zis să adune bani de la evrei, Bronștein a acționat în forță. Nu a zis: „Vă rog ajutați-mă și dați-mi niște bani fiindcă trebuie să le plătim germanilor”. În loc de asta, a pretins bani și i-a luat amenințând că-i va informa pe nemți despre câți bani aveai, ca ei să vină și să-ți ia totul. Așa a rezolvat el lucrurile[4].

Am fost surprinși de modul cum unii au devenit colaboratori și i-am detestat. Ne cunoșteam cu toții în oraș,

ceea ce a făcut situația și mai rea.

⏱ ⏱ ⏱

Cam prin septembrie 1941 germanii ne-au izolat în ghetou cu un gard de sârmă ghimpată și au impus restricții de circulație pe timpul nopții. După ora șapte seara, evreii nu mai aveau voie să se afle pe străzi. În timpul zilei, începând cu șapte dimineața, puteam să umblăm numai în interiorul ghetoului. Nu erau permise adunări mai mari de zece persoane și nu mai existau ziare evreiești.

Știam că acela era un pas calculat dintr-un plan mai amplu, dar bineînțeles că nu știam ce plănuiau germanii sau când vor acționa. Circulau zvonuri că izolarea ghetoului era doar o pregătire – să ne țină împreună sub controlul lor, astfel încât la momentul potrivit să ne poată înșfăca și distruge mai ușor.

Ghetoul a fost împărțit în două zone distincte, iar strada Lubelski trecea pe la mijlocul lui. Evreii nu aveau voie să treacă dintr-o parte în alta fără un permis. Cartierul evreiesc era de ambele părți ale străzii Lubelski, dar strada în sine trebuia să fie în afara ghetoului, deoarece era una dintre străzile principale ale orașului, și anume cea care ducea la gară.

Prietenul meu Hamaira Salzberg locuia în cealaltă parte a ghetoului, așa că nu prea ne mai puteam vedea. Nu puteai să obții un permis ca să treci linia de demarcație decât dacă urma să muncești pentru germani sau dacă aveai vreun alt motiv întemeiat.

Ghetoul avea circa 2,5 km de la un capăt la celălalt – mai mult de jumătate din mărimea Kojnițului. Nu exista decât o

singură poartă de intrare și ieșire, păzită permanent de doi soldați germani. Niciun evreu nu putea să părăsească ghetoul fără un permis. Unii încercau să iasă și să introducă pe furiș diverse lucruri noaptea. Mulți au fost prinși și împușcați.

Germanii făceau *aktionen* în toiul nopții în casele evreiești ca să ne terorizeze, dar tatălui meu nu i-au făcut niciodată. Nu știu de ce. Ziceau că sunt în căutare de arme, însă știau că evreii nu aveau arme. Nimeni nu avea. Împușcau oameni pentru cele mai neînsemnate motive dacă nu li se supuneau. Dacă îți spărgeau ușa la ora două noaptea și găseau o haină de blană, împușcau toată familia din casă și-i lăsau pe toți acolo. Un petec de hârtie împăturit cu un pic de cafea în el era motiv de omor.

La vremea aceea, cei din ghetoul din Kojniț nu mureau de foame ca evreii din Varșovia. Kojniț nu era la fel de aglomerat și era plasat în vecinătatea zonei rurale, așa că fermierii din împrejurimi puteau să vină să facă comerț pe piața neagră cu evreii din Kojniț.

În dimineața de dainte de Iom Kipur, în octombrie 1941, la noi acasă a venit poliția evreiască și ne-a luat pe mine, pe Maileh și pe Moișe din pod. În seara aceea, la apus începea postul de Iom Kipur. „Bunul meu prieten” Moișe Bronștein era acolo și supraveghea totul când ne-au târât jos și ne-au urcat în niște camioane care ne-au dus la o centrală electrică din Pionki. Trebuia să încărcăm cărbune în niște vagoneți pe care-i împingeam pe șine până la furnal și apoi îi răsturnam în foc. Ne-au adus înapoi acasă în aceeași zi pe la zece noaptea.

Mama vitregă ne păstrase mâncarea caldă, deși postul de Iom Kipur începuse deja. Ne era foarte foame. Nu mâncaserăm nimic toată ziua, dar ne era frică de reacția tatei dacă mâncam de Iom Kipur. Am întrebat-o pe mama mea vitregă ce s-ar întâmpla dacă s-ar trezi și ne-ar vedea mâncând. Ne-a spus să mâncăm și să nu ne facem griji.

Ulterior mi-a spus că tata fusese treaz și îi spusese să ne dea de mâncare. Știa că așa era corect, chiar și conform legilor evreiești. Și, cu toate astea, s-a purtat ca și când nu ar fi știut, iar noi nu am vorbit niciodată despre asta cu el.

Îmi închipui că pentru el a fost o tragedie. Dar pentru noi nu a fost o tragedie că am mâncat atunci. Am căzut de acord între noi că dacă Dumnezeu voia să postim, de ce nu ne apăra de abuzuri?

A doua zi, eu și frații mei l-am însoțit pe tata la rugăciunile de Iom Kipur care se țineau în secret într-o casă cu treizeci sau patruzeci de persoane. Tata a avut onoarea să îndeplinească rolul de *hazan* (cantor) la slujba de rugăciune de dimineață. Dacă ne-ar fi găsit nemții, ne-ar fi ucis pe toți credincioșii din casa aceea. Oamenii riscau însă, ca să respecte sfintele sărbători.

⏱ ⏱ ⏱

Germanii încă mai aveau nevoie de tatăl meu ca să continue să lucreze ca ceasornicar pentru ei, așa că ne-au obligat să ne mutăm din casa de pe strada Radomska și ne-au dus într-o casă pe colț de la marginea ghetoului. Intrarea în casă era în ghetou, dar în spate era o fereastră care dădea afară din ghetou, pe strada Lubelski. Era un noroc pentru noi. Toate

celelalte ferestre și uși din ghetou care dădeau spre strada aceea fuseseră astupate cu panouri, dar tata avea permisiunea specială ca să poată veni germanii și polonezii la fereastra noastră dinspre Lubelski și să-și ia ceasurile reparate.

Când repara ceasuri pentru polonezi, tata era plătit pentru munca lui. Germanilor nu le cerea plată. Foarte rar, câte unul se purta mai civilizat și întreba cât ne datorează. Noi răspundeam întotdeauna: „Cât vreți să ne dați e bine". De obicei, un neamț arunca doi sau trei zloți – o sumă simbolică, nu prețul real.

Era însă un jandarm german, pe care-l chema Kalisch – n-am să-i uit numele niciodată –, care nu era ca alți germani. Avea un pic de simpatie pentru evrei și insista să plătească prețul curent de câte ori îi reparam ceasul. Îi spunea tatălui meu: „Mi-e rușine că sunt german, dar n-am ce să fac. Până acum, n-am omorât niciun evreu. Nu știu ce o să se întâmple mâine".

Ne temeam că ar putea să ne momească să spunem ceva rău despre germani, așa că tata îi spunea doar: „Vă rog, nu-mi vorbiți despre politică". Iar Kalisch spunea cu sinceritate: „Îmi pare rău, Herr Lenga". Nu se mai auzise cazuri în care să primești scuze de la un german.

Se bârfea prin oraș că lui Kalisch îi plăceau evreicele și ar avea o iubită evreică. Nu am îndrăznit niciodată să-l întrebăm sau să vorbim despre asta. Ferească Dumnezeu! Nu era treaba noastră. Era ilegal ca germanii să facă sex cu evreii. Dacă ceilalți germani ar fi aflat că are relații cu o evreică, l-ar fi ucis și pe el, și pe fată cu toată familia ei.

Noi însă știam. N-aș zice că iubita lui era oficial o prostituată. Nu cred că în Kojniț existau fete evreice care să

lucreze ca prostituate adevărate, dar existau fete ușoare, promiscue, care puteau obține mâncare și alte lucruri în schimbul sexului.

Când veneau țărani polonezi din satele învecinate ca să-și repare ceasurile, tata le spunea să nu aducă bani, ci doar ceva de mâncare de la fermele lor – făină, ceapă, ouă, cartofi, un pui. Era bine venit orice aduceau.

⏱ ⏱ ⏱

Noi o duceam mai bine decât majoritatea evreilor din târg, fiindcă tata avea o meserie prețioasă pentru germani. Alții aveau meserii, cum ar fi de pildă cizmăria, de care germanilor nu le păsa, încât cizmarii au căzut rapid pradă sărăciei și foametei. Cizmăria era singura industrie reală în Kojniț, iar activitatea asta a dispărut complet. Mici grupuri de evrei din ghetou se organizau cum puteau mai bine ca să-i ajute pe cei care nu aveau ce mânca. Încerca și Judenrat să le fie de folos, dar când au început să ofere ajutoare, a fost prea puțin și prea târziu. Numeroși evrei au murit de inaniție.

Evreii au scos lucrurile de preț pe care le ascunseseră de germani și au început să le vândă creștinilor ca să supraviețuiască. A intrat în declin și afacerea tatălui meu, și nu mai câștiga suficient ca să hrănească familia.

Apoi în ghetou a izbucnit o epidemie de tifos și oamenii au început să moară cu sutele. Comunitatea evreiască a reacționat organizând un spital improvizat unde lucrau medici evrei și alți voluntari. Nu erau medicamente destule. Și eu m-am îmbolnăvit. Mama vitregă m-a îngrijit și a chemat

doctorul de mai multe ori să mă vadă. Nu știu cum, dar a făcut rost de medicamente și m-am făcut bine.

În pofida tuturor lucrurilor care se întâmplau și a legilor care interziceau adunările publice, ne duceam la căsătoriile prietenilor de familie care se țineau în ghetou. Nu se celebrau așa cum ar fi trebuit, dar oamenii se căsătoreau. Era o practică tradițională pentru evrei să continue să se căsătorească și să aducă pe lume copii, chiar și în perioadele cele mai întunecate[5]. Toate căsătoriile aveau loc pe timpul zilei din cauza restricțiilor de circulație.

Mama mea vitregă s-a oferit ca voluntar în ghetou ca să încerce să-i vindece pe bolnavi. S-a dedicat ajutorării oamenilor căci cunoștea toate remediile populare. Când cineva era răcit, încălzea niște păhărele de sticlă și i le punea pe spate. În ventuză se producea absorbția bolii. Odată, când eram mic, înainte de război, am tras o oală de pe sobă și m-am opărit peste tot cu apa fierbinte. Mama vitregă m-a pus degrabă în cadă și toate femeile din vecini au venit de au curățat cartofi deasupra mea, până când m-au acoperit cu coji. Nu am rămas cu niciun semn de la arsură.

Când m-am întors de la Varșovia, mama mamei mele vitrege, Slova, era oarbă și paralizată și nu se mai putea da jos din pat ca să meargă la baie. Mama vitregă trebuia să o ducă, să o șteargă și să o spele tot timpul.

În plus, mama mea vitregă se strecura noaptea afară din ghetou ca să le vândă creștinilor inele și alte bijuterii. Tata încă mai avea niște aur și câteva bijuterii ascunse. Aveam un

client care avea un mare *zukerinian* (bar de noapte) unde veneau germanii să bea ciocolată și cocteiluri scumpe. Cumpăra de la tata bijuterii pentru el și pentru alți polonezi, dar îi era frică să intre în ghetou, așa încât tranzacțiile nu erau posibile decât dacă venea cineva la el acasă.

Mama mea vitregă se strecura printr-o gaură din gardul de sârmă ghimpată care împrejmuia ghetoul. A făcut-o de nenumărate ori. Muream cu toții de frică să nu fie prinsă. Își scotea banderola de pe braț – fie și pentru acest gest ar fi primit pedeapsa cu moartea. Cu toate astea, frica n-o putea opri. Era inteligentă și se pricepea grozav cum să facă afaceri.

Tata nu ar fi putut să se ducă, chiar dacă ar fi vrut. Toată lumea din oraș îl cunoștea, pentru că era ceasornicarul târgului, iar dacă un polonez care nu-l cunoștea ar fi aruncat o singură privire pe fața lui, ar fi înțeles imediat că este evreu. Pe când mama mea vitregă nu era la fel de cunoscută, și nici nu arăta ca o evreică.

Tata îi spunea că e *meșuga* dacă risca să-și sacrifice viața ca să facă rost de câțiva bani. Îi spunea să nu se ducă. Toți îi spuneam, dar ea nu voia să ne asculte. Așa era ea. Bănuiesc că voia să dovedească că putea și ea să aducă mâncare în casă.

Pe lângă mama ei, la vremea aceea locuia cu noi și Liba, sora ei cea mai mică. Stăteam toți într-o cameră mare, cu un perete despărțitor care să creeze puțină intimitate.

Liba fugise din ghetoul din Varșovia. Avea părul blond și semăna cu o creștină, așa încât călătorise până la Kojniț fără banderolă pe braț. Tata spunea că familia mamei mele vitrege „nu avea sânge adevărat în vene”, altfel n-ar risca atât.

Puțin câte puțin, germanii au strâns șurubul. Nu știam niciodată ce urma să se întâmple. Ne convinseseră că aveau nevoie de noi pentru muncă și că munca avea să fie cheia supraviețuirii noastre. Așa că Moișe s-a oferit voluntar pentru muncă forțată – la săpat canale într-un loc numit Wolka, unde germanii voiau să regularizeze cursul unui râu pentru irigații și ca să acționeze roțile a două mori. Înainte de război, acest proiect fusese administrat de o companie poloneză numită Gorczycki, căreia germanii i-au dat aprobare să continue să opereze. A fost o idee bună că Moișe s-a oferit voluntar la Gorczycki. Nu te băteau atât de rău. Moișe avea cam douăzeci de ani și era puternic. Proiectul era în apropiere de Kojniț și el se bucura de privilegiul de a merge acasă în fiecare zi după orele de muncă. Îi dădeau cartele ca să-și cumpere mâncare. La vremea aceea, erau mai bune decât banii. Totodată, Moișe avea un permis de la autoritățile germane cu care dovedea că muncește la Gorczycki, așa că nemții îl lăsau să treacă ori de câte ori îl opreau pe stradă.

Tata nu ne-a impus ce să facem. Am vorbit cu el despre situația noastră și s-a străduit să ne dea sfaturi despre cum să luăm seama și să nu fim omorâți. Dar fiecare fiu a hotărât pe cont propriu ce să facă, iar tata ne-a sprijinit.

La scurt timp după ce m-am vindecat de tifos, nemții au dat un decret prin care toți evreii erau mutați în teritoriile rusești și ucrainene ocupate de germani. Pretindeau că ne duc acolo la muncă și că vor avea grijă de copii. Nu au spus când.

Auziserăm ce se întâmplase deja în alte orașe. Nemții îi scoteau pe toți evreii dintr-un oraș, îi urcau în trenuri, îi duceau de acolo și nimeni nu mai auzea apoi nimic de ei. Așteptam să ni se întâmple și nouă, dar, de fapt, nu știam ce va urma. Așa că fiecare alegea ce voia să creadă. Pesimiștii încercau să explice că germanii îi duceau pe evrei la moarte, ca să ne distrugă. Dar majoritatea – inclusiv tatăl meu – erau optimiștii cărora tot nu le venea să creadă că ființele umane pot acționa în acest fel.

Între timp, poliția evreiască ridica în fiecare zi evrei de pe stradă și-i ducea departe. Într-o zi, poliția l-a prins pe Maileh și l-a trimis într-un lagăr de muncă în Pionki, unde se fabrica muniție de război. L-au ținut vreo patru săptămâni, apoi l-au trimis acasă pentru că aveau prea mulți muncitori. Polonezii încă mai erau mari *maher*-i în fabrica aceea, așa că evreii plăteau mulți bani ca să fie duși acolo. Ideea era că toți cei care lucrau în Pionki nu aveau să fie luați de germani când vor lichida ghetoul.

Oamenii glumeau zicând: „Nu-ți face griji, mâine poate că vei merge cu trenul fără să trebuiască să plătești bilet”. Chiar dacă trăiam cu spaima profundă și permanentă a zilei de azi și a ceea ce putea să ne aducă cea de mâine, tot mai spuneam glume.

În preajma zilei de Iom Kipur, la sfârșitul lui septembrie 1942, am auzit că i-au luat pe evreii din Șidlovițț, unde locuia sora mea. Aveam sentimentul că ceva urma să se întâmple în orice moment și în Kojniț.

În a doua noapte de Sucot, pe 26 septembrie 1942, cam pe la șase după-amiaza, căpitanul de poliție polonez – același care o dusese pe Hanale cu cătușele la mâini la Șidloviț ca să se mărite – a venit la noi acasă în ghetou. Prăvălia noastră nu era deschisă fiindcă era sărbătoare, dar a venit special în vizită ca să ia un ceas pe care i-l lăsase tatălui meu la reparat. Nu voi uita niciodată. Era sâmbătă seara, era deja întuneric, și eu stăteam cu tata.

Ne-a salutat și a spus: „Domnule Lenga, spuneți-i fiului dumneavoastră să iasă din încăpere”. Cu o privire, tata m-a trimis afară. După ce a plecat căpitanul de poliție, fața tatei a devenit foarte palidă. Căpitanul îi spusese că la miezul nopții nemții aveau să încercuiască orașul, iar dimineața urmau să-i evacueze pe evreii din Kojniț. I-a zis: „Dacă-ți iubești băieții, spune-le să plece în seara asta înainte de ora opt. Altfel va fi prea târziu”. I-a zis că dacă vom pleca înainte de opt seara nu vom fi prinși, pentru că jandarmii nu patrulau. Trebuiau să se odihnească și să se pregătească pentru marea *aktion* de a doua zi. Apoi căpitanul acela a plecat.

Înainte, tata nu crezuse zvonurile, dar în momentul acela știa sigur că avea să se întâmple. A zis: „Nu pune întrebări, nu întreba nimic. Ia-i pe Moișele și pe Maileh, adunați tot ce puteți lua și plecați de îndată în lagărul de muncă Gorczycki. Cu cât plecați mai repede, cu atât aveți mai multe șanse să scăpați. E foarte probabil să fiți prinși și împușcați de germani. Dar merită să riscați”.

Moișele era acasă, dar Maileh era pe undeva prin ghetou și discuta cu lumea despre ultimele zvonuri. Mai devreme, în aceeași zi, spusese deja că ar trebui să fugim, așa că știam că urma să se întâmple curând.

Între timp, Moișe Bronștein a venit la noi acasă și m-a invitat afară la o discuție între patru ochi. „Hilțu”, mi-a spus, „mă duc la Pionki cu un taxi. Dacă vrei să vii, te iau. Germanii o să-i ia pe toți evreii și o să-i omoare. Îți dau o șansă”. I-am răspuns că rămân să mor împreună cu familia mea dacă asta ne era soarta. Nu i-am pomenit nimic despre planul nostru de a fugi.

În cele din urmă, Maileh s-a întors pe la ora șapte și a spus: „Plecăm chiar acum, altfel pierdem șansa”. L-am rugat pe tata să vină cu noi, dar a refuzat zicând: „Vreau să fiu cu neamul meu… oriunde merge neamul meu, mă duc și eu”. Sigur că mai era și altceva la mijloc. Mama mea vitregă nu voia să o lase pe mama ei. Sora ei, Liba, a spus că nu poate să o lase pe sora ei cu mama lor. Tata a zis că nu poate pleca și să-și lase soția cu mama ei. Așa stăteau lucrurile. Ne simțeam responsabili pentru ceilalți. Dar cu toții au fost de acord că noi trei ar trebui să ne încercăm norocul.

Probabil că aș fi făcut același lucru dacă aș fi fost în locul tatălui meu. Avea deja cincizeci și cinci de ani la vremea aceea și nu ar fi fost în stare să facă o muncă grea sau să suporte bătăile și foamea.

Tata ne-a spus să ne ducem în lagărul Gorczycki și să-l căutăm pe Lescinski, supraveghetorul. „Treziți-l indiferent când ajungeți acolo și spuneți-i că sunteți fii lui Lenga, ceasornicarul. Să sperăm că vă primește”. Tatăl lui Lescinski era prieten bun cu tata. Era conductorul de tren care pe

vremuri ne aducea ceasuri la reparat. Moișe lucra deja în lagărul acela și era înregistrat, așa că probabil supraveghetorul îl cunoștea.

Și știți ce a făcut apoi tata? A adunat tot ce avea și ne-a dat nouă – unelte de ceasornicărie, piese de ceas, ceasuri și bani. Tot. Eu i-am zis: „Tată, nu poți să ne dai totul. Ai și tu nevoie". Ne-a răspuns: „Unde mă duc eu n-o să mai am nevoie de ele. Voi sunteți încă tineri. Aveți o șansă. Așa că, luați-le și folosiți-le". Le-am luat. Nu vă puteți închipui cât de mult ne-au ajutat mai târziu. Ne-am cumpărat viețile de multe ori cu acele unelte și piese de schimb pentru ceasuri.

Toți știam cu certitudine că pentru Kojniț era sfârșitul și că probabil nu aveam să ne mai vedem niciodată. Eram toți profund întristați și în toiul unei activități frenetice. Tata avea grijă ca să plecăm cât mai repede și, în același timp, accepta pasiv soarta crudă care-i aștepta pe el și restul familiei. A plâns, am plâns și eu, Maileh și Moișe au plâns, mama mea vitregă a plâns, sora ei, Liba, a plâns și ea. Era a doua seară de Sucot și totul era pregătit pentru *kiduș* și pentru o masă *yontefdik* (de sărbătoare). Am fi fost tentați să rămânem. Ne-am sărutat și ne-am îmbrățișat pentru ultima oară. Erau mai puțin de treizeci de minute de când se întorsese Maileh. Când am ieșit din casă, tata se ruga la Dumnezeu pentru viața noastră.

Capitolul 6

Lagărul de muncă Gorczycki de la Wolka (octombrie 1942)

Am ieșit pe poarta principală a ghetoului. Nici poliție evreiască, nici poliție poloneză, nici poliție germană. Poarta era deschisă, exact cum îl informase căpitanul de poliție pe tatăl meu. A fost un adevărat prieten pentru familia noastră într-un moment critic. Totodată însă, avea un post de conducere în poliția poloneză colaboraționistă care ne persecutase familia ani de zile și era pe punctul de a-i ajuta pe germani să-i evacueze pe ai mei și pe toți evreii din Kojniț.

Tata ne încărcase cu mai mult decât puteam să ducem cu ușurință. Când am ajuns afară din ghetou, frații mei au vrut să se întoarcă și să ia și restul uneltelor. Eu am fost împotrivă, dar ei au insistat că mai avem timp și m-au lăsat acolo să-i aștept. S-au întors cu încă o valiză plină. Tata nu le-a permis să lase nimic acolo.

A trebuit să traversăm un pârâu ca să ajungem la șosea. Apa ne ajungea până aproape de genunchi. După aceea ne-am scos banderolele și am așteptat pe șosea să treacă vreun țăran într-o căruță trasă de cai. L-am oprit pe primul și l-am întrebat

pe vizitiu dacă ne poate duce câțiva kilometri. I-am oferit zece zloți, dar el voia douăzeci. Am fost de acord. N-am stat la *kinstim* (tocmeală). Ne-am pus lucrurile în căruță și ne-am urcat și noi.

Nu i-am spus unde ne ducem sau pentru ce. Deși trebuie să fi știut că suntem evrei, s-a purtat ca și când nu ar fi știut. Norocul nostru.

I-am spus unde să ne lase pe șosea, apoi am mers câțiva kilometri pe un drum desfundat și plin de gropi în direcția lagărului. Nu a fost un drum ușor fiindcă aveam multe de cărat – o valiză, saci, o cutie.

Valiza era mare și grea – și era ticsită cu unelte de ceasornicărie. Aveam chiar și o mașină de făcut manual capacele transparente de pe fața ceasului. Era cam de mărimea unui ceainic. Măsurai ceasul, puneai o foaie de celuloid ca să tai un cerc la dimensiuni și apăsai mânerele cu mâinile, ca și cum ar fi un clește, ca să obții forma capacului. Era o unealtă grozavă. Plasticul nu se sparge atât de repede ca sticla. Înainte de apariția geamurilor din plastic, am vândut o mulțime de geamuri din sticlă. Geamul din plastic era un produs mai bun, dar pentru noi era mai rău fiindcă nu mai vindeam atât de multe geamuri.

În afară de valiză, mai aveam și o cutie mai mică cu tot soiul de materiale de ceasornicărie. Nu aveam prea multe ceasuri care funcționau – în majoritate, erau ceasuri vechi, mecanisme, limbi arătătoare, balansoare și alte piese.

Nu am luat decât pantalonii și pantofii pe care-i purtam, vreo două cămăși și o haină. Și Maileh, și eu aveam câte o pereche de pantofi buni, din piele, cu șireturi care ne ajungeau deasupra gleznelor. Moișe avea cizme de piele care

erau bune când munceai în apă. Îi ajungeau până aproape de genunchi. Eu aveam și o șapcă rotundă cu *doșik* (cozoroc) îngust. Nu luaserăm multe haine pentru că am păstrat tot spațiul pentru unelte și piese de ceasornicărie. Erau colacul nostru de salvare. Știam că vom reuși să supraviețuim dacă aveam acele unelte.

Mama mea vitregă avusese grijă să luăm fiecare câte un *piernat* (pilotă) și o pernă. Pilota era umplut cu puf și era foarte ușoară, așa că am putut să o împachetăm și s-o facem mică. Nu-mi amintesc să fi luat haine de iarnă, dar probabil că am luat, fiindcă toți am avut câte o haină groasă când s-a făcut frig. Nu era frig când am plecat de acasă. Era o seară caldă de septembrie.

După ce am mers mult pe jos, am ajuns la intrarea în lagărul Gorczycki. Nu existau paznici. Niciun fel de securitate. Pur și simplu am intrat pe poartă cu toate bagajele. Nimeni nu s-a uitat după noi. Am ajuns la o baracă, iar afară erau oameni întinși pe jos fiindcă baraca era plină. Era întuneric și toată lumea dormea.

Ne-am lăsat bagajele și ne-am dus să-l căutăm pe Lescinski, supraveghetorul. A durat o vreme până am găsit unde dormea. Moișe l-a trezit și l-a rugat să ne ia în evidență imediat. Ne gândeam că poate jandarmii germani vor veni în lagăr, încât ne era frică să așteptăm. A zis: „Înțeleg. Vă primim. Acum nu pot să fac nimic. Dar nu vă fie teamă. Până acum nu am auzit nimic. Duceți-vă și întindeți-vă pe unde puteți și

dormiți. Mâine dimineață vă trec în catastife pe voi doi ca să faceți parte din lagăr. O să mă îngrijesc eu de asta”.

Nu am căutat un loc ca să dormim. Am discutat în șoaptă toată noaptea despre ce urma să se întâmple acasă. Ce zvonuri erau adevărate? Va fi *aktion* sau nu? Când s-a ivit întâia geană de lumină, eram lângă gardul de sârmă de la marginea lagărului privind la țăranii purtând haine frumoase care mergeau spre Kojniț. Era duminică și, din câte am înțeles, mergeau la biserică.

O jumătate de oră mai târziu, am văzut aceiași oameni care se întorceau. Am strigat la ei prin gard și am întrebat: „De ce vă întoarceți atât de curând? Slujba la biserică durează cam două ore jumătate, iar voi vă întoarceți acum, când abia dacă au trecut vreo treizeci de minute”. Ne închipuiam răspunsul, dar voiam să fim siguri. Unii dintre ei n-au vrut să vorbească cu noi. Însă trei bărbați și o femeie s-au oprit și ne-au spus cu lacrimi în ochi ce auziseră. „Întreg orașul a fost împresurat de Gestapo și nu au lăsat pe nimeni să intre sau să iasă. Se petrec lucruri îngrozitoare în ghetou.”

Am plâns. Și prietenul meu Hamaira Salzberg ajunsese în același lagăr și era cu noi. În acea dimineață de duminică toți cei din lagăr s-au ridicat în picioare și au plâns. Nu știam ce altceva să facem. Unii spuneau că îi luau pe toți din ghetou ca să muncească în Est. Alții ziceau că acela le era sfârșitul. Bineînțeles, imediat au apărut zvonuri că germanii vor veni și după noi. Lagărul nu era departe de șinele de cale ferată. La amiază am auzit șuieratul unui tren care trecea prin apropiere. Am știut că nu ne vom mai vedea părinții niciodată. Nu știam cât va dura până când aveam să le împărtășim și noi soarta[1].

Așa cum ne-a promis, Lescinski ne-a înregistrat ca muncitori în lagărul Gorczycki chiar în dimineața aceea. A doua zi, luni, era zi „obișnuită” de muncă. Am auzit de la polonezii care făceau naveta de la Kojniț că nemții îi târâseră pe toți evreii afară din casele lor din ghetou și-i aliniaseră pe stradă. Fiecare evreu a avut voie să ia doar o valiză mică. Apoi i-au dus în marș la gară și i-au înghesuit ca pe sardele în vagoanele de marfă. Cei bolnavi, care nu s-au putut da jos din pat, și femeile care tocmai născuseră, au fost împușcați de nemți în paturile lor. Kojniț a fost *judenrein* (curățat de evrei)[2], cu excepția a o sută cincizeci de bărbați tineri pe care i-au ținut ca să scoată lucrurile din casele evreiești evacuate.

Proiectul de la Gorczycki era să dragăm fundul unui râu și să îndiguim malurile ca să nu se mai reverse în perioadele ploioase. Trebuiau săpate și canalele care duceau apa din râu ca să se irige ogoarele.

În fiecare dimineață stăteam în apă și săpam cu lopata. Pentru mine, era o muncă grea. În fiecare echipă de lucru erau cam douăzeci și cinci de bărbați, și fiecare echipă era supravegheată de un polonez și un evreu. Polonezul era pe post de inginer. Evreul se asigura că ne facem treaba. Ne băteau un pic, dar nu prea rău. Nu aveau bastoane, nici bici.

Gorczycki era sub administrație poloneză și era un lagăr numai pentru muncitorii din Kojniț. Aici nu erau germani. De fapt, nu era dotat și nici organizat cum ar trebui să fie un lagăr, încât puteai să umbli pe unde voiai. Puteai să fugi, puteai să faci orice. Mâncarea era proastă. Nu era caldă niciodată, și nici suficientă. Dar măcar puteai să-ți cumperi mai multă mâncare de la polonezi.

Când am ajuns noi, erau cam două sute de localnici din Kojniț care munceau acolo – majoritatea evrei. În zilele și săptămânile de dinainte de evacuare, Gorczycki primise un mare aflux de muncitori la fel ca noi, veniți acolo să caute protecție. Era un haos.

Lagărul nu avea suficiente barăci ca să ne găzduiască pe toți, așa încât adesea dormeam afară, sub cerul liber – în nopțile reci de octombrie –, când nouă ne țineau de cald doar *piernaty* de la mama vitregă.

Nu știam nimic despre Treblinka. Știam că se întâmplă ceva cu trenurile pline de evrei din fiecare oraș evacuat, pentru că mereu apăreau zvonuri, deși nu venea nimeni să spună „am văzut cu ochii mei” sau că a auzit de la altcineva care fusese martor ocular la ce se întâmpla.

Cam la zece sau douăsprezece zile după ce am ajuns la Gorczycki, doi tineri s-au strecurat în lagăr în toiul nopții. Îl cunoșteam pe unul dintre ei de la școala publică poloneză. Ne-au povestit că au fost duși la tren când nemții au lichidat ghetoul din Kojniț.

Trenul a pornit cu toți evreii din Kojniț – peste zece mii. Tineri și bătrâni. Bărbați și femei. Au mers pe o distanță destul de mare spre Rusia – mai multe sute de kilometri. Apoi trenul a oprit la un lagăr cu un panou pe care scria TREBLINKA. SS-iștii au deschis ușile, urlând „*Raus! Raus!*”, în timp ce trăgeau cu armele în aer și în vagoanele de tren ticsite.

După ce i-au coborât din tren pe evreii din Kojniț, nemții i-au aliniat și le-au ținut un discurs:

„Ați fost aduși aici ca să munciți. Tot ce aveți cu voi – bani, aur, diamante, bijuterii – aruncați-le pe jos în fața voastră. Nu păstrați nimic în buzunare. Va trebui să vă dezbrăcați de hainele pe care le purtați și să le lăsați acolo unde sunteți acum. Veți fi duși într-o sală de duș. O să faceți un duș și o să vă dăm haine noi. Apoi veți fi duși într-un lagăr. În lagărul acela, copiii sub zece ani vă vor fi luați și vor fi ținuți în școli speciale. La șapte seara vă veți putea reîntâlni copiii. Fiecare va fi obligat să muncească douăsprezece ore pe zi, cu excepția copiilor sub zece ani. Dar să știți că sunteți norocoși că ați fost aduși aici, căci veți supraviețui războiului."

Germanii au ales două sute de bărbați evrei, printre care și cei doi tipi, cu vârste între optsprezece și douăzeci și cinci de ani, și le-au ordonat să adune hainele de care se dezbrăcau și să le arunce înapoi în vagoanele de tren. I-au avertizat: „Să nu luați nimic. Nu căutați în buzunare. Fiindcă dacă faceți asta, o să fiți împușcați!".

Cei două sute de bărbați au aruncat hainele în vagoanele de marfă și, între timp, au văzut cum germanii le spuneau celorlalți să mărșăluiască – zece mii de bărbați și femei și copii la un loc, în pielea goală – pe o distanță scurtă, până la o clădire mare care semăna cu un hambar. S-au deschis două uși și înăuntru părea un hangar imens, suficient de mare ca să încapă toți cei zece mii de oameni. SS-iștii îi loveau și îi împingeau pe evrei cu bastoane și pușți, trăgând în mulțime pentru ca, terorizați, oamenii să încerce să scape înghesuindu-se tot mai mult, până când încăperea a devenit arhiplină și nu mai putea să intre nimeni. După aceea SS-iștii au încuiat ușile.

Cei două sute de bărbați care munceau nu știau pe atunci că era o cameră de gazare.

Cei doi tipi ne-au povestit despre vocile și țipetele pe care le-au auzit când gazul otrăvitor a început să năvălească în hangarul încuiat – îngrozitor! A durat cam o jumătate de oră până când au fost morți toți. Apoi germanii au deschis ușile și au intrat cu măști. Au adus și niște escavatoare mari – ca niște buldozere – ca să adune cadavrele.

SS-iștii i-au pus pe ceilalți prizonieri evrei să ia cadavrele și să le arunce în niște șanțuri lungi, deschise. Când au terminat de curățat camera de gazare și toate cadavrele erau în șanțuri, au turnat benzină peste ele și le-au dat foc.

Văzând toate astea, cei doi bărbați s-au hotărât să încerce să fugă. Le-au spus celor care erau mai aproape de ei: „Avem de gând să sărim în tren când nu se uită SS-iștii la noi. Veniți și voi dacă vreți, dar cine nu vrea să vină, vă rugăm, faceți-ne un serviciu – încercați să aruncați hainele peste noi de îndată ce sărim în tren”. Nu a mai vrut nimeni să meargă, dar au fost de acord să-i ajute să fugă.

Cei doi au sărit într-un vagon de marfă, iar ceilalți i-au acoperit cu haine. După aceea, germanii au tras mai multe gloanțe în fiecare vagon de marfă, în caz că se mai ascundea careva acolo. Ambii tipi erau întinși pe podea. Au auzit gloanțele și s-au gândit că poate sunt răniți. Au așteptat așa vreme îndelungată, fără să se miște. În cele din urmă, SS-iștii au încuiat ușile vagoanelor și trenul a pornit spre vest, către Germania, cu toate hainele și banii sau alte lucruri care mai erau în ele. După mai multe ore, au început să se pipăie să vadă dacă sângerează. Nu au simțit nicio durere. Cumva, scăpaseră neatinși de gloanțe. S-au eliberat din mormanele de haine până au ajuns la ferestrele mici ale vagonului și au rupt sârma ghimpată din exteriorul lor. Unul a sărit pe geam, apoi

a sărit și celălalt. Era pe la miezul nopții. Au convenit ca primul care sare să meargă înainte în aceeași direcție în care înainta trenul, iar al doilea să o ia înapoi pe șine în direcție opusă. Cert este că s-au regăsit și niciunul nu a fost rănit.

Au umblat doar noaptea. În timpul zilei, se ascundeau în păduri. Au mers mai bine de o săptămână până când au ajuns în preajma Kojnițului și apoi în lagărul Gorczycki.

Cei doi tineri au povestit întâmplarea tuturor evreilor din baraca lor. A fost prima oară când am auzit informații solide, nemijlocite de cineva care știa că familia noastră fusese ucisă la Treblinka împreună cu toți evreii din Kojniț[3,4]. Anterior acelei zile ne străduisem să ne păstrăm speranța că poate familia noastră mai era în viață. Acum, durerea și jalea provocate de pierderea personală pe care le-am resimțit ca oameni erau dublate de un calvar cumplit după ce am conștientizat – și ni s-a confirmat – că germanii urmăreau să nimicească sistematic pe toți evreii din Polonia. Abia atunci am înțeles cu adevărat natura amenințării cu care ne confruntam.

Ulterior, cei doi bărbați ne-au povestit și ce se întâmplase cu familia noastră când evreii fuseseră adunați și forțați să plece din Kojniț. Germanii anunțaseră că toți bolnavii care rămân urmau să fie împușcați în paturile lor. Așa încât, mama mea vitregă închiriase o căruță cu un cal ca să o transporte pe mama ei paralizată la gară, să poată fi împreună. Ne-au mai spus că tata a fost remarcat de germani pentru că era bijutier și i-au ordonat să predea cele câteva bunuri pe care le luase cu el pentru călătorie. Apoi l-au obligat să se dezbrace complet și l-au percheziționat înainte să-l împingă în tren.

Era prea târziu să facem ceva ca să ne salvăm orașul. Dar mai erau alte orașe și târguri pe care germanii nu le evacuaseră încă. Am decis să le spunem fermierilor polonezi despre uciderea evreilor în masă de la Treblinka și să le cerem să avertizeze celelalte orașe. Era ușor pentru noi să ieșim din lagărul Gorczycki și să fugim, dar polonezii erau, la rândul lor, extrem de periculoși pentru noi. Dacă fugeai în pădure și te vedeau, polonezii te dădeau pe mâna germanilor. Primeau două livre de zahăr ca preț pentru viața unui evreu și mulți, foarte mulți polonezi îl adunau. Păreau bucuroși că germanii ne omoară.

Odată, un fermier care obișnuia să vină mereu la prăvălia noastră și locuia în apropiere de lagăr a trecut pe lângă un șantier de la Gorczycki. Îl cunoșteam foarte bine. M-a văzut muncind lângă șanț și a zis: „Ah, am un ceas stricat. Dacă reușești să ajungi la mine acasă, îți dau ceva să mănânci dacă mi-l repari”.

M-am dus acolo și i-am reparat ceasul. Mi-a dat de mâncare, iar când i-am mai cerut niște pâine pentru frații mei, mi-a dat. După care m-am oferit să-i dau tot ce aveam ca să ne ascundă undeva sub pământ și să ne țină în viață. I-am promis mai mult după război, dacă supraviețuiam. Mi-a zis: „Nu am de gând să ascund un evreu, dat fiind riscul de a fi ucis”. Dar a fost un tip cumsecade, fiindcă nu m-a raportat germanilor.

Eram la Gorczycki de doar câteva săptămâni. Într-o zi, a sunat alarma când munceam la un canal. Supraveghetorul

polonez ne-a dus înapoi în lagăr, unde poliția germană și SS-ul ne-au aliniat și ne-au dat cincisprezece minute ca să ne luăm lucrurile. Ne-am gândit: „Oh, ăsta este sfârșitul. Probabil ne vor urca într-un tren ca să ne omoare la Treblinka”. Un tip a încercat să fugă și l-au omorât în fața noastră. Nu am luat decât ce puteam să ducem. Am fost nevoiți să lăsăm acolo câteva dintre boccelele noastre mari.

Au făcut apelul, dar cinci băieți din rândul din spate se întinseseră pe jos străduindu-se să se strecoare pe sub gard ca să evadeze. SS-iștii i-au observat dincolo de gard și i-au împușcat pe toți.

Germanii ne-au încărcat în niște camioane deschise care au parcurs strada Lubelski prin centrul orașului. Am văzut că porțile ghetoului erau ferecate și n-am zărit niciun suflet înăuntru. Era ca un cimitir. Am trecut pe lângă fereastra spartă a casei noastre din capătul străzii Lubelski, cu perdelele fluturând în vânt, și ne-am văzut casa pentru ultima oară. Era sfârșitul lumii noastre în Kojniț.

În afara ghetoului, orașul polonez Kozienice își vedea de treburile lui, fără evrei. Polonezii treceau pe lângă noi pe biciclete și în căruțe trase de cai.

Nu după mult timp am ajuns pe strada care ducea la gară. Dar camioanele au virat spre șosea, depărtându-se de gară. Așa că am știut că încă nu ne duceau la tren[5].

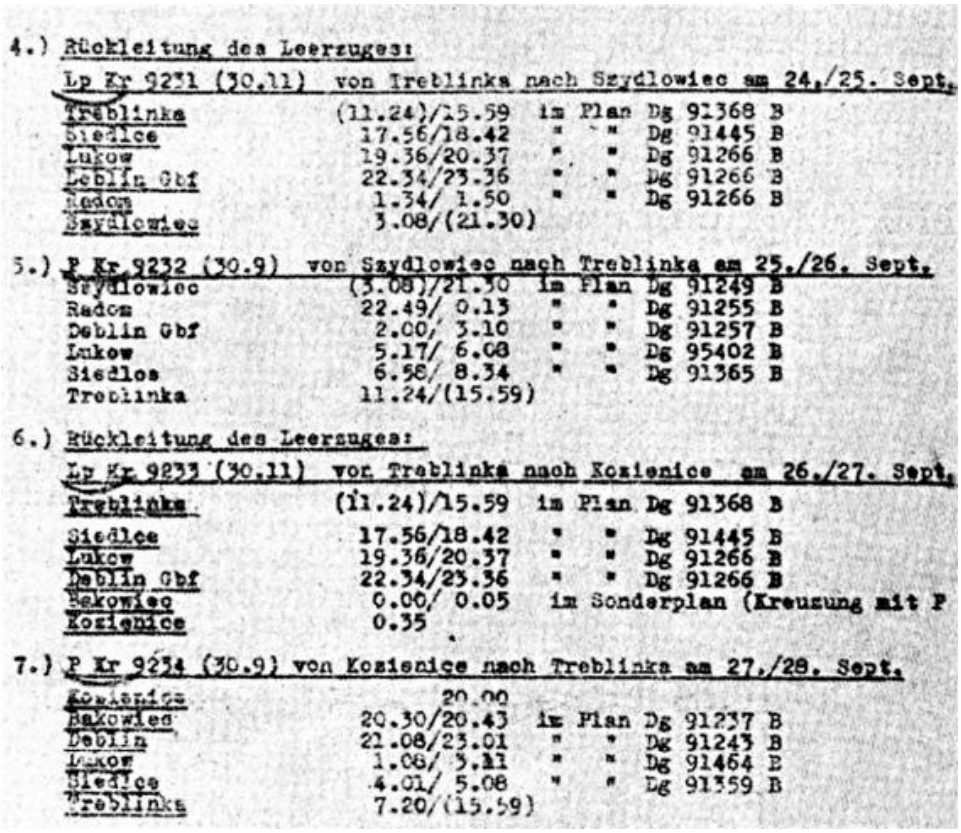

4.) Rückleitung des Leerzuges:

Lp Kr 9231 (30.11) von Treblinka nach Szydlowiec am 24./25. Sept.

Treblinka	(11.24)/15.59	im Plan	Dg 91368 B
Siedlce	17.56/18.42	" "	Dg 91445 B
Lukow	19.36/20.37	" "	Dg 91266 B
Deblin Gbf	22.34/23.36	" "	Dg 91266 B
Radom	1.34/ 1.50	" "	Dg 91266 B
Szydlowiec	3.08/(21.30)		

5.) P Kr 9232 (30.9) von Szydlowiec nach Treblinka am 25./26. Sept.

Szydlowiec	(3.08)/21.30	im Plan	Dg 91249 B
Radom	22.49/ 0.13	" "	Dg 91255 B
Deblin Gbf	2.00/ 3.10	" "	Dg 91257 B
Lukow	5.17/ 6.08	" "	Dg 95402 B
Siedlce	6.58/ 8.34	" "	Dg 91365 B
Treblinka	11.24/(15.59)		

6.) Rückleitung des Leerzuges:

Lp Kr 9233 (30.11) von Treblinka nach Kozienice am 26./27. Sept.

Treblinka	(11.24)/15.59	im Plan	Dg 91368 B
Siedlce	17.56/18.42	" "	Dg 91445 B
Lukow	19.36/20.37	" "	Dg 91266 B
Deblin Gbf	22.34/23.36	" "	Dg 91266 B
Pekowiec	0.00/ 0.05	im Sonderplan (Kreuzung mit P	
Kozienice	0.35		

7.) P Kr 9234 (30.9) von Kozienice nach Treblinka am 27./28. Sept.

Kozienice	20.00		
Pekowiec	20.30/20.43	im Plan	Dg 91237 B
Deblin	21.08/23.01	" "	Dg 91243 B
Lukow	1.08/ 3.11	" "	Dg 91464 B
Siedlce	4.01/ 5.08	" "	Dg 91359 B
Treblinka	7.20/(15.59)		

Orarul trenurilor pentru transportul evreilor din Kozienice (Kojniț) spre Treblinka din ziua de 27 septembrie 1942. Cercetările istorice contemporane indică faptul că aproximativ treisprezece mii de evrei din oraș și din zonele învecinate au fost adunați în ghetoul Kozienice și evacuați în acel transport[6]. Orarul arată că evreii din Szydlowiec (Șidloviț) (inclusiv Hanale Lenga și soțul ei, Toivia) au fost transportați la Treblinka în ziua anterioară. Treblinka a fost un lagăr de exterminare construit și administrat de germani în Polonia ocupată, din vara lui 1942 până în octombrie 1943. În această perioadă, aproximativ 868.000 de evrei și 2.000 de romi au fost transportați la Treblinka și uciși în camerele de gazare. La Treblinka au fost uciși mai mulți evrei decât în orice alt lagăr de exterminare, cu excepția celui de la Auschwitz[7].

Germanii au construit lagăre de exterminare numai în Polonia și i-au adus în ele pe evreii din toată Europa. Operațiunea a fost planificată meticulos și decisă oficial de germani la Conferința de la Wannsee, o reuniune a oficialităților guvernamentale de rang înalt din Germania nazistă și a liderilor SS, desfășurată în suburbia berlineză Wannsee pe 20 ianuarie 1942. Scopul conferinței a fost să asigure cooperarea dintre liderii administrativi ai diferitelor departamente guvernamentale în aplicarea așa-numitei „soluții finale a problemei evreiești”, prin care majoritatea evreilor din Europa ocupată de germani urmau să fie transportați în lagărele de exterminare amplasate în Polonia, unde aveau să fie uciși cu o eficiență industrială[8]. Muzeul Memorial al Holocaustului din Statele Unite estimează că SS-ul german și forțele de poliție din lagăre au ucis în aceste șase lagăre de exterminare 2,7 milioane de oameni prin asfixiere cu gaz otrăvitor sau prin împușcare[9].

Capitolul 7

Lagărul de muncă forțată Wolanów (octombrie 1942 – iunie 1943)

Omul are bucurie să dea un răspuns cu gura lui. Și ce bună este o vorbă spusă la vreme potrivită!

Proverbele 15:23

Câteva ore mai târziu, am ajuns la destinație. Ne-am continuat călătoria în picioare când camioanele au intrat într-un câmp lung cu un șir de barăci înconjurate de sârmă ghimpată. La poartă, erau paznici ucraineni cu puști care ne supravegheau din turnuri. Era complet diferit de Gorczycki, unde puteam să ieșim oricând voiam. Brusc, eram într-o închisoare. Wolanów. Nu ne închipuiserăm mai înainte ceva asemănător.

Ne-au dus la o baracă cu un șir de câte trei paturi din lemn compartimentate, așezate de-a lungul pereților, și ne-au spus să ne alegem. În fiecare compartiment trebuiau să fie câte trei oameni, așa că noi trei am împărțit același pat. Întotdeauna am încercat să ocupăm priciul de sus. Maileh a învățat acest lucru în lagărul de muncă de la Pionki în vremurile ghetoului din Kojniț. Priciul de sus era mai bun din multe motive.

Paturile erau saci cu paie peste niște scânduri care aveau între ele un spațiu de câțiva centimetri, așa că dacă erai într-un prici de jos, îți cădeau în ochi murdăria și praful. De asemenea, dacă cineva se *piș* în patul de sus, se scurge urina peste tine dacă ești dedesubt. Se întâmpla uneori.

Fiecare a primit un castron (*șisel*) de metal și o cană. În castron, primeai seara supă. Cana era pentru „cafeaua" de dimineață. Dacă te apropiai de cazanul acela mare pentru un polonic de supă sau cafea și nu aveai un recipient în care să-ți pui, ți se spunea „Dă-te la o parte!" Și asta era tot. Nu mâncai nimic. La fel au stat lucrurile cu castronul și cu cana în toate lagărele germane până când s-a sfârșit războiul.

Alarma pentru deșteptare se dădea la șase dimineața și primul gând era să te asiguri că ai castronul și cana. Trebuia să le păzești cum îți păzeai sufletul. Erau ancora ta de salvare. Ne-am făcut o gaură la centură și am legat castronul și cana cu o bucată de sârmă. Munceai cu castronul și cana la centură și dormeai cu ele. Mai era și o lingură. Uneori pierdeam lingurile și ne făceam altele noi dintr-o bucată de tablă.

Oamenii furau lucruri, dar era riscant. În fiecare baracă era câte un ajutor evreu numit *blockältester* care nu părăsea baraca niciodată ca să meargă la muncă. Trebuia să ai noroc sau ceva relații ca să obții slujba aceea. Datoria lui era să se asigure că nimeni nu fura nimic și că în baracă nu intra nimeni care nu locuia acolo. Totodată, mătura și făcea curat în baracă. Oricine era prins că fură era împușcat. Când plecam la muncă, lăsam uneltele de ceasornicărie și pilotele în baracă. Ne făceam griji pentru ele tot timpul, dar nu au fost furate niciodată.

Când venea timpul să ne trezim, *blockältester*-ul suna dintr-un clopoțel de metal și toată lumea trebuia să sară din pat. Dacă mai erai în baracă atunci când trebuia să fii afară, veneau paznicii și te aranjau. Uneori luai bătaie. Alteori te duceau la așa-zisul spital.

Afară, te aliniai lângă cazanele cu „cafea” făcută din napi prăjiți. Când treceai pe lângă cazan, ți se turna puțină cafea în cana de metal și plecai. Asta era tot. În cană încăpea cam jumătate de litru de cafea

Prima oară când am gustat cafeaua aceea, am scuipat-o, dar am fost nevoiți să ne obișnuim cu ea. Era singurul lucru pe care îl primeai dimineața ca să te încălzești. Nu mai primeai altceva de mâncare până seara, când te întorceai de la muncă.

⏱ ⏱ ⏱

După ce ne beam cafeaua dimineața, șefii de echipă evrei ne aliniau în grupuri pentru diverse tipuri de muncă. De obicei, rămâneai cu grupul din ziua precedentă. Uneori erai mutat într-un grup de muncă diferit. Fiecare grupă ieșea din lagăr în pas de marș către locul de muncă desemnat, cu un gardian *Schutz* ucrainean[1]. Erau soldați instruiți. Fiecare avea pistol la centură și o pușcă. Naziștii susțineau independența Ucrainei față de ruși, iar ucrainenii îi urâseră întotdeauna pe evrei, prin urmare se înrolaseră ca să-i ajute pe nemți. Când trăgeau, întotdeauna ucideau, și asta le făcea plăcere. La locul de muncă ne supraveghea un neamț ajutat de un șef de echipă care era evreu, iar ucrainenii ne păzeau cu puștile. Nu ne vorbeau, și nici noi nu puteam vorbi cu ei.

Proiectul de la Wolanów era să construim barăci și alte clădiri pentru soldații din forțele aeriene germane (Luftwaffe*)* care urmau să fie staționate acolo. Munceam oriunde era nevoie. În prima zi, ne-au dus să excavăm nisipul cafeniu curat care avea să fie folosit la turnarea cărămizilor pentru barăcile Luftwaffe. În alte zile, ne puneau să tăiem copaci, să prelucrăm lemnul sau să cărăm cherestea. Uneori trebuia să cărăm cărămizi ori să turnăm ciment ca să facem drumuri. Era o muncă grea de o zi întreagă. În fiecare zi te rugai la Dumnezeu să fii repartizat la ceva mai ușor.

Noi trei încercam să fim întotdeauna împreună în aceeași echipă. Moișe și Maileh erau deja puternici, pentru că făcuseră o mulțime de munci grele în ghetoul din Kojniț. Eu nu eram la fel de musculos ca frații mei. Munca aceea era dificilă pentru mine și voiam să mă ajute ei, dar m-au refuzat fiindcă abia dacă aveau suficientă energie ca să-și facă treaba lor. Au zis că va trebui să mă obișnuiesc, și cu asta, basta. I-am înțeles. Aveau dreptate. Uneori mă ajutau totuși, dar am învățat și eu să folosesc lopata și am devenit un bun muncitor.

Exista câte un șef german care supraveghea fiecare grupă de treizeci până la cincizeci de prizonieri și în fiecare zi îi bătea pe câțiva cu un baston de poliție. Cei bătuți rău nu prea mai puteau să muncească după aceea. Uneori nici măcar nu mai puteau să meargă, încât îi căram noi înapoi în lagăr. Câtă vreme mai puteai să te ridici și să mergi la muncă, germanii se foloseau de tine, chiar dacă nu erai un muncitor prea bun. Dar când nu mai puteai să muncești deloc, te duceau la așa-zisul spital. Dacă îți reveneai, te aduceau înapoi la muncă. Dacă nu, te omorau.

Șefii nemți m-au lovit de nenumărate ori. Ziceau că nu muncesc destul de repede și diverse alte chestii. Întotdeauna m-am străduit să fac tot ce-mi spuneau, pentru că știam că dacă încep să te bată dur, nu mai puteai să muncești. Înainte să te bată, poate că *nu voiai* să muncești. Dar după ce te băteau, *nu puteai* să mai muncești. Erai terminat și nu mai conta ce voiai. Eu nu am fost niciodată bătut în asemenea hal încât să fiu schilodit. Încercam să ne ferim cât mai mult posibil.

După muncă, ne aduceau în marș înapoi în lagăr și ne aliniau din nou pentru supă și o bucată de pâine – asta era cina. Trebuia să-ți aștepți rândul ca să întinzi castronul să iei supă. La Wolanów îți dădeau o porție bună de pâine – aș spune cam un sfert de pâine – circa 250 de grame. Dacă aveai noroc, primeai o bucată mai mare și toți te invidiau. Dacă nu, primeai o bucată mică – era o tragedie. În fiecare zi era altfel.

Făceau o supă groasă și bună cu orz și uneori și cu cartofi sau chiar cu carne. Dar îți puneau cu polonicul mai puțin de jumătate de litru. Nu era destul ca să te saturi sau să fii mulțumit. Am slăbit cu toții. Nu mai aveam energia necesară pentru a face munci grele, totuși am reușit să supraviețuim cu rațiile acelea.

Uneori, duminica, ne dădeau câte o bucată de salam. Și de Crăciun, masa pe care am primit-o a fost ceva mai bună. Făceau același lucru chiar și în lagărele de concentrare.

Wolanów era un lagăr uriaș – avea cam 1,5 km^2. Erau acolo mulți evrei din Kojniț, Șidloviț, Șelochov și Radom, inclusiv femei. Ca să ne împiedice să umblăm de colo-colo, lagărul femeilor era despărțit de cel al bărbaților printr-o poartă cu

gardian. Însă interdicțiile nu erau stricte; puteam trece dincolo și să comunicăm cu femeile.

Una dintre femeile din Șidloviț mi-a povestit despre soarta surorii mele, Hanale. Soțul ei, Toivia, avusese ocazia să vină la Wolanów, însă Hanale nu putea să muncească fiindcă era însărcinată în patru luni. Așa că s-au hotărât să se ducă împreună la tren. Germanii i-au trimis la Treblinka, să fie gazați odată cu evreii din Șidloviț. Nu știusem nimic de soarta lor înainte.

Acolo am făcut un pact între noi, cei trei frați, că orice s-ar întâmpla unuia dintre noi, să se întâmple și cu ceilalți. Dacă unul va fi luat să fie ucis, să fim omorâți cu toții. Dacă întrezăream vreo șansă de a ne salva unii pe alții, trebuia să încercăm... și am făcut-o. S-a întâmplat de câteva ori în lagăre ca unul să înfrunte moartea pentru a-i salva pe ceilalți.

Nu a fost nevoie să mai discutăm pe tema asta. Pentru noi, a fost ceva firesc și nu a fost pus niciodată la îndoială.

Noaptea, nu cred că visam ceva din trecut sau despre casa noastră. Singurul meu vis era despre o bucată de pâine – o masă care să-mi umple stomacul. În fiecare dimineață când te trezeai, de cum deschideai ochii, era o singură întrebare: „O să mă mai întorc diseară de la muncă?”. Fiecare zi era o luptă pentru supraviețuire. Să ajungi viu seara în baracă.

De la începutul războiului și până la sfârșitul lui, am știut că Germania lui Hitler trebuia distrusă. Dar întrebarea era dacă nu avea să ne distrugă el mai întâi. Aceasta era, de fapt, lupta noastră – să-l înfrângem noi pe el.

Ne-au adus la Wolanów în octombrie 1942. Munca era grea, dar reușeam cumva să facem față. Apoi, într-o bună zi de noiembrie ni s-a spus că nu mai trebuie să mergem la muncă, și am știut că ceva urma să se întâmple. În lagăr a sosit un comando de ucraineni din SS. Li se spunea ucigașii de evrei.

În timp ce așteptam și priveam, am observat că Maileh nu se bărbierise de mai multe zile. I-am spus că trebuie să se bărbierească imediat, dar la început a refuzat. Când am insistat, și mi s-a alăturat și Moișe, ne-a ascultat și în cele din urmă s-a ras.

Nemții ne-au adunat pentru apelul nominal într-un spațiu deschis, pe care îl numeau *appel platz*, și ne-am dat seama că haina lui Maileh era toată ruptă. Se sfâșiase când cărase bucățile grele de oțel și alte materiale. A remarcat și el, dar nu avea cum să o repare. În timp ce așteptam acolo, înainte să înceapă inspecțiile, i-am zis: „Dă-o jos repede!”.

El a replicat: „Poftim? E așa de frig, trebuie să am ceva pe mine”.

I-am spus: „Să-ți spun ce aș face eu – aș întoarce haina pe dos… și aș îmbrăca-o așa. Nu s-ar vedea că e ruptă”.

S-a dezbrăcat de haină și am văzut că pe dinăuntru nu era ruptă. Am întors-o pe dos și s-a îmbrăcat cu ea. Moișe și cu mine ne-am așezat de o parte și de cealaltă a lui, cu el la mijloc, ca să nu atragă atenția germanilor când vor trece pe acolo.

Germanii i-au ales pe prizonierii care erau nebărbieriți sau aveau haine rupte ori pe cei ce păreau epuizați sau aveau tăieturi pe față, chiar dacă erau puternici și sănătoși. Au scos

din rând 117 – bărbați, femei și copii –, iar ucrainenii i-au împușcat[2].

Până atunci, femeile încă mai aveau copiii mici ascunși sub paie sau în diverse alte locuri din partea lor de lagăr, dar germanii au făcut un raid în toiul nopții în barăcile femeilor și altul în timpul zilei, când femeile erau la muncă. Au găsit aproape toți copiii și i-au omorât pe loc. În lagărul bărbaților nu erau copii mici – numai băieți care aveau cel puțin unsprezece sau doisprezece ani.

Aceea a fost ziua cea mai tristă din lagăr.

În acea zi i-am salvat viața lui Maileh. L-ar fi împușcat. Slavă Domnului că în momentul acela am fost suficient de isteț. Puteai să faci troc cu alți prizonieri în lagăr, așa că după aceea i-am cumpărat lui Maileh o altă haină în schimbul unor rații de pâine sau ceva asemănător.

Cam la două luni după acea primă selecție, au început să facă inspecții și să împuște prizonieri în fiecare duminică, pentru a menține sub control populația lagărului. Cum aduceau din ce în ce mai mulți evrei din ghetourile care erau lichidate, aș zice că erau cam între opt și zece mii în lagăr. Uneori, ucideau o sută dintre noi, uneori trei sute, alteori cinci sute. Depindea de starea lor de spirit și de câți prizonieri sosiseră.

În fiecare duminică ne gândeam că va fi ultima noastră zi. Ne închipuiam că mai devreme sau mai târziu aveau să ne omoare și pe noi. Majoritatea celor din lagăr erau tineri. Erau și câțiva mai în vârstă, până în șaizeci de ani, dar niciunul mai bătrân de-atât. Tata avea cincizeci și doi de ani când ne-am

luat rămas-bun de la el, cu două luni în urmă. La vârsta aceea, putea fi cu noi în lagăr. Însă prizonierii mai în vârstă nu făceau față la munca grea, așa că germanii i-au ales pe ei primii ca să fie uciși.

Rutina de duminică era așa: alarma suna la șapte dimineața – cu o oră mai târziu decât în celelalte zile din săptămână. Trebuia să ne pregătim pentru aliniere afară. Se numea *appel.* Exista o toaletă unde puteai și să te speli cu puțină apă curentă. Îți dădeai cu apă pe față și pe păr, și asta era tot. Nu ne spălam pe trup duminica[3].

Apoi toată lumea trebuia să se așeze la rând pentru cafea. După cafea, te grăbeai să te bărbierești. Era lucrul cel mai important. În timpul săptămânii nu te rădeai, dar dacă nu erai bărbierit duminica erai candidat pentru a fi împușcat chiar în ziua aceea. După bărbierit, verificai dacă totul este în ordine cu ținuta. Nu ne dăduseră niciun fel de haine. Încă mai purtam hainele aduse de la Kojniț. Dacă acelea se rupeau, însemna tot o condamnare la moarte.

După aceea ne aliniam pentru inspecție. Poliția evreiască din lagăr ne aranja și ne verifica de nenumărate ori pentru ca totul să fie în ordine când veneau germanii. Erau cinci sau șase rânduri de la un capăt al lagărului la celălalt – cam un kilometru. Era spațiu pentru doi soldați să treacă printre rânduri. Întotdeauna stăteam cu fața spre sud.

Nemții verificau dacă suntem aliniați corect înainte să treacă la treburile adevărate. Găseau întotdeauna câte ceva care nu era suficient de bine. Trebuia să corectăm când una, când alta – așa cum se aliniază soldații în poziția de drepți.

Într-un final, sosea Bartman, *Lagerführer*-ul (comandantul lagărului). Era foarte înalt, era chel și avea dinți de aur. Se

îmbrăca în haine civile. Trebuia să fim cu fața spre el când trecea printre rânduri cu căpitanul din poliția evreiască alături. Bartman avea un ochi de sticlă. Nu știai niciodată unde se uită, cu excepția cazului când se uita în ochii tăi, și atunci te treceau fiorii pe șira spinării.

Putea să aleagă pe oricine cu un cuvânt sau cu un semn făcut cu degetul, iar căpitanul din poliția evreiască îl ducea pe prizonierul respectiv în alt grup, aproape de gardul de sârmă ghimpată, unde prizonierii stăteau cu fața spre exteriorul lagărului și cu privirile îndreptate în altă direcție decât rândurile formate. Știam că era grupul celor care urmau să fie împușcați.

În afară de cei nebărbieriți sau cu hainele rupte, îi mai selectau și pe cei ale căror corpuri se topeau din cauza subnutriției. Ne temeam că și noi începem să arătăm așa. Brațul meu era ca un baston subțire.

Rămâneam așa în picioare până la două sau trei după masă, când lagerführerul își termina inspecția. Ne trimiteau înapoi la barăci, iar soldații ucraineni îi executau pe cei selectați. Auzeam împușcăturile. Uneori ucrainenii îi împușcau cu noi de față, așa că vedeam totul.

Apoi luau niște prizonieri și îi puneau să sape morminte ca să îngroape cadavrele lângă gardul de sârmă ghimpată. Cei care săpau gropile puteau să vadă și oasele prizonierilor de război ruși care fuseseră încarcerați și uciși la Wolanów înainte ca evreii să fie aduși în lagărul acela. Eu nu a trebuit niciodată să sap asemenea morminte.

Gardul care împresura lagărul era de fapt un zid de sârmă ghimpată. Era dificil să-l escaladezi, dar nu imposibil. Ne duceau în marș în fiecare dimineață afară din lagăr ca să muncim pe niște șantiere aflate destul de departe, cu numai câțiva paznici nemți sau ucraineni care să ne supravegheze. Unii au încercat să fugă de la locurile de muncă, dar niciunul n-a reușit să evadeze. Zona din vecinătatea Wolanówului era plată, era un teritoriu pustiu pe kilometri întregi – fără clădiri, fără copaci, fără ferme. Se vedea de la un capăt la celălalt. Chiar dacă nu te împușcau gardienii, nu aveai unde să fugi. În orașe sau la țară nu mai trăiau evrei deloc. Singura șansă, dacă avea suficient noroc, era să ajungi în pădure și să găsești un grup de partizani polonezi socialiști sau partizani evrei care se ascundeau acolo. Dar dacă te găseau partizanii polonezi antisemiți, atunci și ei te omorau. Auziserăm asemenea povești cu mult înainte să ne aducă în lagăr – ba chiar înainte să ne izoleze în ghetoul din Kojniț.

Eu munceam pe un șantier de construcții administrat de compania Heiger Heine, care era plătită de germani ca să construiască barăci pentru Luftwaffe. De șantier răspundea un civil din Germania, pe nume Corbinus. Era simpatizant al Partidului Nazist și îl făcuseră SS-ist. Întotdeauna de șantierele unor companii private erau puși să răspundă oameni din SS, ca să se asigure că totul se făcea cum voiau naziștii. Corbinus era și arhitectul care avea grijă ca proiectul să fie realizat conform planurilor.

Treaba mea era să descarc sacii de ciment din trenurile care făceau aprovizionarea. În unele zile, trebuia să amestecăm și să turnăm cimentul, încât mă întorceam în lagăr plin de ciment din cap până în picioare. Nu ne schimbam hainele. Era îngrozitor! În lagăr, puteai să te speli cu puțină apă curentă, dar nu exista săpun, însă erai atât de obosit încât nici măcar nu-ți mai venea să te speli. Frații mei munceau pe un alt șantier, cărând cărămizi, așa că nu-i vedeam decât la sfârșitul zilei, când ne întorceam de la muncă.

Corbinus avea un birou din care ieșea să ne inspecteze. Era un individ mizerabil – un sadic. Ne bătea îngrozitor, oricât de bine ne-am fi făcut treaba. Știam că dacă voi continua să muncesc așa în fiecare zi, mai devreme sau mai târziu aveam să fiu epuizat și mă vor ucide.

Odată, când Corbinus ne supraveghea cum muncim, ceva dinlăuntrul meu mi-a spus să-mi încerc norocul. Nu știu ce, dar a fost ceva… Sigur, era frumos îmbrăcat, dar în același timp era un ucigaș priceput și un bătăuș îndemânatic.

M-am dus la el, pur și simplu, și i-am zis: „Aș vrea să vă fac un serviciu”.

A făcut ochii mari și a spus: „Vrei să-mi faci *mie* un serviciu?”.

Mi-am dat seama că am spus ce nu trebuia și am schimbat tonul rapid. Am spus: „Oh, îmi cer scuze. M-am exprimat greșit. Aș vrea să vă repar un ceas”.

El a zis: „Ce tot vorbești? Ești *verrückt* (nebun)?”.

Mi-a aruncat o privire de o curiozitate cinică și a spus: „Ce vrei să zici? Unde-ți sunt uneltele?”. I-am răspuns că aveam unelte de ceasornicărie. Deja îmi părea rău că începusem

discuția. Apoi, a zis brusc: „Mâine îți aduc ceasul”. I-am mulțumit și m-am îndepărtat.

Dimineața, mă aștepta când am venit la șantier. M-a condus spre camera din spate prin biroul lui și a încuiat ușa. Apoi a scos din buzunar un ceas de mână, mi l-a dat și a zis: „Ei, să vedem dacă poți să-mi repari ceasul ăsta”. Din tonul cu care a rostit cuvintele, am știut că ceva nu era în regulă.

De îndată ce mi-a dat ceasul, am văzut că are *țures*, pentru că, dată fiind dimensiunea carcasei, nu era suficient de greu ca să aibă în interior toate piesele necesare. Dar nu am spus nimic. I-am cerut un cuțitaș. Când am deschis ceasul și am aruncat o privire înăuntru, era cât pe ce să mor. Îmi dăduse carcasa unui ceas fără nicio piesă în interior în afară de cadran. Totul dispăruse! Primul meu gând a fost: „Of, sunt terminat…”, dar următorul a fost: „Oh, nu. N-o să pună mâna pe mine”.

Nu știam ce să fac. Simțeam cum mă străpungea cu privirea lui când m-a întrebat: „Deci, poți să-l repari sau nu?”.

Am spus: „Da, pot să-l repar”, fără să-mi dau seama ce spuneam. Vorbele mi-au ieșit pur și simplu din gură.

El a zis: „Vorbești serios? Poți să repari ceasul ăsta?”.

Din nou, am răspuns: „Da, domnule”.

A spus: „Ei bine, dacă poți să repari ceasul, te las să stai aici. Ai la dispoziție cât timp vrei, dar ar fi bine să știi ce spui fiindcă bănuiești ce vei păți dacă nu repari ceasul”.

Am spus: „Da, domnule, o să-l repar. Mâine o să-mi aduc uneltele și o să încep să lucrez la ceas”. I-am spus că o să-mi ia cam patru luni ca să-l repar. Când i-am zis da, nu știam dacă chiar voi putea să repar ceasul. Dar pe urmă mi-a venit o idee. Din ceasul pe care mi l-a dat, aveam cadranul original și o

carcasă goală. Singurul lucru de care aveam nevoie era un mecanism, un modul care să conțină toate piesele mobile necesare pentru un ceas mecanic. Unul care să se potrivească în carcasă.

A doua zi dimineața m-am dus la el și am zis: „Mi-ați spus să mă prezint la dumneavoastră dimineață și iată-mă, sunt ceasornicarul”. A dat din cap aprobator și m-a întrebat dacă am unelte. Am zis că da. M-a dus din nou în aceeași încăpere. Erau acolo o masă și un scaun. A aprins lumina. Afară era frig, era miezul iernii, dar în încăpere era o sobă frumoasă făcută din faianță care păstra cald înăuntru.

M-am uitat la sobă, iar el a zis: „Aici o să-ți fie întotdeauna cald”. După aceea mi-a spus regulile pe care trebuia să le respect:

1. Nu te uiți niciodată pe fereastră ca să nu fii văzut.
2. Nu ieși niciodată din încăpere.
3. Dimineața o să te încui în încăpere. O să te văd în timpul zilei când vreau eu și o să-ți dau drumul când vine timpul să vă aliniați ca să vă întoarceți în lagăr.

După care a spus tăios, împungând cu degetul în masă la fiece cuvânt: „Dar ceasul acela trebuie reparat”. Și ăsta a fost sfârșitul discuției.

Știam că și el trebuia să fie precaut. Chiar dacă era o persoană importantă, ar fi putut avea probleme dacă o autoritate superioară ar fi descoperit că mă scoate din proiectul companiei și mă pune să repar un ceas pentru el.

După muncă, în timp ce mâncam în lagăr, le-am povestit fraților mei cele întâmplate. M-au încurajat să merg mai departe și să nu-mi fac griji. Mă vor ajuta ei să găsesc un

mecanism de ceas. Deși fuseserăm nevoiți să lăsăm unele boccele de-ale noastre în ultimul lagăr, încă mai aveam unelte și o mulțime de mecanisme și piese pe care ni le dăduse tatăl nostru. Totodată, luaserăm de acasă ceasuri vechi și primiserăm niște ceasuri și acolo, la Wolanów. Unii polonezi care munceau în lagăr ca zilieri îmi aduceau ceasuri la reparat. Dacă vreun ceas nu mai mergea pentru că era murdar, puteam să-l repar curățându-l. Dar dacă avea nevoie de o piesă, spuneam că nu mai poate fi reparat și deseori puteam să-l păstrez. După câteva zile, când m-am simțit suficient de în siguranță ca să aduc ceasul lui Corbinus înapoi în lagăr, am reușit să găsim un mecanism bun care se potrivea în carcasă. A fost un moment de entuziasm și ușurare. Lucrurile mergeau cum voiam eu.

Corbinus nu mă mai lăsa să muncesc afară – gata cu descărcatul sacilor de ciment. Noua mea slujbă era să mă îngrijesc de una sau de alta și să-mi petrec ziua în încăperea aceea plăcută și caldă. Mă simțeam grozav. Am început să mă scol special mai devreme ca să mă bărbieresc în fiecare dimineață și să arăt cât mai prezentabil pentru a sta într-un birou. Când munceai afară, muncă grea, nu trebuia să te bărbierești zilnic.

Stăteam acolo, ocupându-mi vremea cu acel singur ceas, fără nicio grabă, dar între timp i-am spus că am un prieten care era un croitor priceput și i-ar putea face un costum frumos. Nu avea mașină de cusut, iar Corbinus va trebui să-i dea materialul, dar putea să coasă totul de mână. M-am oferit să-l aduc să muncească în aceeași încăpere cu mine. Corbinus mi-a zis să i-l aduc pe acel croitor și i-a dat permisiunea să-și aducă și vărul, croitor și el.

După care l-am întrebat pe Corbinus dacă îl interesează să aduc pe cineva care știe să repare pantofi. A fost de acord. Așa că acum avea doi croitori, un cizmar, și pe mine care lucram pentru el. Pentru moment, mai salvasem pe alți câțiva.

Dar eu eram cel mai important tip pentru Corbinus, fiindcă ceasul acela era mai valoros pentru el decât orice altceva. Poate că-i și făcea plăcere mica mea escrocherie prin care pariasem pe viața mea. Nu credea că o să repar ceasul, însă nu uitase data scadenței și nu omitea niciodată să mi-o amintească. În cele din urmă, după circa trei luni, i-am înmânat ceasul în perfectă stare de funcționare.

Nu i-a venit să-și creadă ochilor și a zis: „Ești de apreciat”. Vorbea ca și când m-ar fi respectat. Și a început să-mi aducă ceasuri de la prietenii lui. Le-am reparat și pe acelea.

În fiecare dimineață mă duceam să mă aliniez cu toți ceilalți din lagăr și veneam la șantier, dar el mă scotea de acolo și mă încuia în biroul lui timp de opt sau zece ore. Seara, când venea să descuie ușa, noi patru ieșeam și mărșăluiam împreună cu grupul înapoi în lagăr.

Corbinus nu mă plătea. Uneori îmi dădea pâine sau altceva de mâncare. Dar nu conta. Puteam să stau acolo, înăuntru, și să-mi conserv energia. Era cel mai important lucru.

Ulterior, mi-a povestit că fusese la Paris și la Berlin – în multe locuri din Europa –, dar nimeni n-a vrut să discute cu el despre ceasul acela. Spuneau cu toții că nu poate fi reparat fiindcă era o carcasă goală.

Este ciudat cum uneori ți se fixează în minte o premoniție. Într-o duminică, eram aliniați pentru o selecție și le-am spus fraților mei: „Dacă, Doamne ferește, ar fi ales unul dintre noi să fie împușcat, o să fac un pas în față și o să le spun că sunt ceasornicar și că și voi doi sunteți ceasornicari și poate că asta o să ne salveze”.

Chiar înainte să înceapă selecția, lagerführerul Bartman, criminalul, a scos o bucată de hârtie, s-a uitat la ea, și a strigat prin megafon: „Ceasornicarul care lucrează pentru Heiger Heine să facă un pas înainte”.

Când am auzit, era cât pe ce să mor. Nu se știe cum, dar aflase că repar ceasuri în loc să muncesc de-adevărat. M-am gândit că mă vor împușca. Moișe și Maileh erau pregătiți să vină cu mine și să murim împreună. Am zis: „Stați un pic. Nu vă lăsați omorâți din cauza mea. Nu vă mișcați. Să vedem ce o să se întâmple”. Am făcut un pas în față, dar când m-am dus la Bartman, fața lui nu avea expresia aceea sângeroasă pe care o vedeam de obicei. Dialogul a decurs așa:

BARTMAN: Tu repari ceasuri pentru Herr Corbinus de la Heiger Heine?

HIL: Da, să trăiți.

BARTMAN: De acum încolo nu mai repari ceasuri pentru el.

HIL: Da, să trăiți!

BARTMAN: De acum înainte, o să repari ceasuri pentru mine. O să rămâi aici, în lagăr, și o să repari toate ceasurile pe care o să ți le aduc. Am o mulțime de ceasuri de reparat.

HIL: O să-mi dați multă treabă de făcut?

BARTMAN: Da.

HIL: Am doi frați, și ei sunt tot ceasornicari. Pot să mă ajute?

BARTMAN: Da. Cheamă-i aici.

Și i-am strigat pe Maileh și pe Moișe. Zis și făcut. Bartman mi-a dat câteva ceasuri chiar atunci, pe loc.

După aceea l-a chemat pe căpitanul din poliția evreiască și i-a spus: „Ia-i pe acești trei indivizi de *drek* și du-i la baracă. Mai târziu îți voi da și instrucțiuni. Nu-i mai trimiți la muncă în afara lagărului, și nici nu-i mai scoți la muncă în lagăr. Vor fi ceasornicarii mei. Ai grijă să aibă un loc unde să repare ceasurile pe care am să le aduc". Căpitanul a salutat și ne-a scos din rând imediat. Numele lui era Zygmunt Immerglick. Purta un chipiu special, cu o panglică roșie, și drept armă avea un furtun de cauciuc pe care îl folosea adeseori[4].

Din același grup aliniat, criminalul de Bartman a selectat cam șapte sute de bărbați și femei ca să fie împușcați. Îl alegea pe fiecare în parte făcând doar un semn cu degetul. Noi stăteam în baracă și ne holbam pe fereastră. Am văzut tot.

După ce au terminat să împuște, Immerglick a venit și ne-a ordonat să-i îngropăm. I-a luat pe Moișe și pe Maileh și a vrut să mă ia și pe mine, dar i-am zis: „Nu, nu pot să merg. Trebuie să stau aici să am grijă de ceasuri". Lui Immerglick i-a fost puțină teamă să se certe cu mine. Dintr-odată, căpătasem un statut.

Duminica întotdeauna împușcau oameni cu gloanțe dum-dum care explodau în momentul impactului și sfârtecau victimele. Unele cadavre au fost îngropate fără cap. Moișe și Maileh au adunat brațe și părți din trup și le-au aruncat în groapă. A fost oribil. Dezgustător. Luni de zile după aceea am fost răvășiți și tulburați.

A doua zi i-am explicat lui Bartman că dacă locuiam cu ceilalți prizonieri în baracă nu puteam fi responsabili pentru siguranța ceasurilor, așa că ar fi înțelept să ne pună într-o încăpere separată. A fost de acord și au făcut o mică încăpere separată pentru noi în care să dormim și să lucrăm. I-am spus că aveam nevoie de un banc de lucru lung și de trei scaune, iar el i-a dat ordin lui Immerglick să aranjeze bancul și un pat mare în care să încapă trei bărbați. Totul a fost realizat perfect, din lemn.

Au pus o saltea de paie pe pat și ne-au dat cearceafuri. Eram tratați mai bine decât oricare altul din lagăr. Nu numai că ne culcam pe un sac de paie, dar aveam acum un sac de paie cu cearceaf. Aveam și perne, și chiar o sobiță. Era grozav. Și bineînțeles că aveam și pilotele noastre de acasă. În lagăr valorau un milion de dolari.

Nemții ne aduceau lemne de pus în sobă, iar Bartman le-a spus celor de la bucătărie să-mi dea orice aveam nevoie. Nu a precizat dacă era vorba de mâncare, dar toți au înțeles că se referea și la mâncare.

Lucram și dormeam în încăperea aceea. Trebuia să ne sculăm la șase dimineața, la fel ca toată lumea. Ne duceam afară să ne luăm cana de cafea cu toți ceilalți. Seara, ne aliniam ca să primim supă și pâine, dar ne întorceam în cameră să le mâncăm. Nu eram nevoiți să stăm afară să mâncăm împreună cu ceilalți deținuți. Toți germanii și polonezii care munceau la bucătărie ne știau ceasornicari. Acum ne umpleau castroanele cu supă cu câte două polonice. Dacă mai voiam supă, primeam.

Și tipii de la bucătărie îmi aduceau ceasuri la reparat, fără ca Bartman să știe, iar noi le reparam, deși nu eram obligați.

Uneori îmi dădeau bani, alteori mâncare. Mâncarea era mai prețioasă pentru noi, pentru că în lagăr nu puteam să cheltuim bani. Tipul care livra pâinea ne mai dădea din când în când câte o pâine. Cel care livra legumele ne lăsa să luăm și noi câte puțin. Aveam o mică provizie de alimente în camera noastră. Uneori aveam chiar și câte o ceapă.

Principalul era că nu eram obligați să muncim din greu afară și să ne istovim. Și nici nu ne mai luam parte la selecția de duminică. Toți gardienii și toți din poliția evreiască știau că nu trebuie să ne scoată afară. Și dacă ar fi fost doar asta, și tot era un mare câștig. Bartman ne inspecta dimineața, când venea să ne aducă ceasuri. Îl pândeam ca să fim siguri că ne găsește lucrând. Ne spunea în cele mai mizerabile și mai murdare feluri. Ne zicea: „Măi *zecken* (paraziți leneși, lit. căpușe), aveți o situație de invidiat!”. Sau ne numea *ausnutzen* (cineva care încearcă să exploateze alți oameni). Nu dădea niciodată bună dimineața. Nu ne-a zâmbit vreodată. Eu eram singurul care vorbea cu el, fiindcă lui Moișe și lui Maileh le era frică să îi adreseze vreun cuvânt.

Pentru Bartman era o afacere foarte bună să-i reparăm noi ceasurile. Câștiga bani frumoși din asta – și nu doar bani, ci și importanță. Le făcea favoruri coloneilor și altor lideri din ierarhia germană din jurul lui. Când reparai un ceas pentru cineva în timp de război, oamenii erau recunoscători. Bartman devenise o persoană importantă. Nu era prea ușor pentru un militar german să găsească un ceasornicar în vreme de război. Trebuia să facă un drum într-un oraș mare. Or, putea fi dificil să lipsească prea mult de la îndatoriri. Și chiar dacă se ducea, probabil n-ar fi găsit niciun ceasornicar. Majoritatea ceasornicarilor din Polonia erau evrei care

fuseseră deja evacuați din orașe. Existau foarte puțini ceasornicari polonezi.

Pentru ceilalți deținuți, noi păream oamenii cei mai norocoși de pe pământ.

⏱ ⏱ ⏱

Brusc, Moișe a făcut tifos. Izbucnise o epidemie în lagăr și mulți au murit. Slavă Domnului că deja reparam ceasuri în încăperea aceea separată. Avea febră 41°C. Dacă ar mai fi crescut cu un grad, ar fi murit. Aveam un termometru; probabil îl aduseserăm de acasă. Nu-mi amintesc.

Tifosul este o boală îngrozitoare transmisă prin păduchi. La început ai frisoane, după care temperatura crește foarte mult – până într-acolo încât poți să mori. Îți pierzi mințile din cauza febrei, nu poți să vorbești normal și nu-ți amintești nimic. Dacă supraviețuiești tifosului timp de paisprezece zile, febra scade și te însănătoșești.

Nemții combăteau epidemia împușcându-i pe toți cei care se îmbolnăveau. Dacă afla că ai tifos, doctorul era obligat să-ți treacă numele pe o listă și să o înmâneze germanilor. Dacă cineva nu se scula ori nu ieșea din baracă de cum se trezea, iar nemții îl vedeau zăcând când făceau inspecția, doctorul îl trecea pe listă și era dus la așa-zisul spital. Când lumea se întorcea de la muncă, la sfârșitul zilei, era deja mort.

„Spitalul” nu era în nici într-un caz spital. Avea un singur doctor, care era evreu, și o asistentă. Doctorul chipurile ajuta bolnavii, dar adevărata lui sarcină era să împiedice răspândirea bolii de la prizonierii bolnavi în restul lagărului[5,6].

Și iată că și fratele meu s-a molipsit. Nu putea să mănânce. Nu putea să bea. Nu putea să facă nimic. Nu știa ce spune. Avea halucinații: i se părea că-l vede pe tata și vorbea cu el necontenit. Zicea: „Nu-l vedeți? Stă în fața mea”. Era de-a dreptul foarte rău.

Nu le-am raportat acest lucru germanilor. A fost nevoie de mult curaj, însă m-am dus direct la doctor. Era după lăsarea întunericului, cam pe la opt seara. Discuția a decurs așa:

HIL: Uite ce e, fratele meu este bolnav.

DOCTOR: Oh, nesăbuitule – de ce mi-ai spus?

HIL: Trebuia să spun cuiva. Sunteți singurul căruia mai pot să-i spun și singurul în care-mi pun speranța.

DOCTOR: Nu pot să fac nimic.

HIL: Știu, dar va trebui să faceți.

DOCTOR: Nu ar fi trebuit să-mi spui, fiindcă acum trebuie să-l trec pe listă, și știi ce va urma.

HIL: Nu, n-o să-l treceți pe listă. Nu numai că n-o să-l treceți pe listă, dar va trebui să mergeți să-l consultați.

DOCTOR: Nu știi ce vorbești. Nu fac asta. Nu-mi lași nicio alternativă. Va trebui să-l raportez.

HIL: Uite ce e, știți că am diferite ocazii să vorbesc cu lagerführerul. Și mai știu că și sora dumneavoastră a fost bolnavă. Ați raportat-o și pe ea? Dacă n-o faceți, în dimineața următoare lagerführerul Bartman va veni la noi și îi voi spune despre dumneavoastră. Poate că o să murim noi, dar o să muriți și dumneavoastră.

O, Doamne, s-a răzgândit degrabă. Mi-am dat seama că nu i-a plăcut ce i-am spus. Mi-a răspuns: „Ei bine, îți spun că n-o să vin la voi fiindcă o să dea de bănuit, dar o să-ți dau

penicilină. O să-i spun asistentei să vină și să-i facă injecții, dar ei nu vor ști despre ce e vorba”. Și exact asta a făcut. Am păstrat penicilina în camera noastră, iar asistenta i-a făcut lui Moișe câte o injecție zilnic timp de trei zile.

Am avut noroc. Avusesem tifos în ghetoul din Kojniț, așa că eram imun și nu trebuia să mă tem că mă molipesesc. Era însă periculos pentru Maileh, care se străduia să stea departe și să nu-l atingă pe Moișe. Eu îl îngrijeam pe Moișe și dormeam la mijloc între ei doi. În fiecare dimineață, îl îmbrăcam și îl hrăneam pe Moișe. Îmi lipeam obrazul de al lui ca să văd cât de fierbinte este de la febră. Îl înveleam cu o pătură și îl supravegheam cu atenție cât stăteam în baracă și reparam ceasuri. Făceam în așa fel încât să nu-l vadă nimeni pe fereastră.

Au trecut două zile fără nicio vizită din partea lagerführerului. Eram speriați de moarte. Apoi doctorul m-a informat că a doua zi vor veni într-o inspecție foarte serioasă a barăcii. Dacă lagerführerul va afla că am un frate bolnav, ar pune să fim uciși toți trei pentru că nu raportasem cazul. N-ar mai fi contat că reparam ceasuri pentru el.

În ziua următoare, l-am pus pe Moișe să stea la bancul de lucru cu o lupă profesională, una mică din acelea pe care ceasornicarii o țin lipită la ochi. Încă mai avea temperatură de peste 41°C și tremura groaznic din cauza febrei. Trebuia să-l fac cumva să înțeleagă cât de important era pentru el să fie tăcut în cele câteva minute în care Bartman avea să fie acolo. I-am zis: „Nu spui nimic. Voi spune că ești ceasornicar. Ține capul plecat ca și când ai lucra la un ceas și nu-l ridica niciun moment, chiar dacă vorbește cu tine. Te rog, nu tremura”. Pe

banc lângă el era un arc de ceas, să pară că lucra la el. A înțeles.

Când l-am văzut pe Bartman în pragul ușii, m-am ridicat de la bancul de lucru și m-am dus la el, m-am înclinat și i-am dat ceasurile care erau gata. Nu aveam de gând să-l las să se apropie de banc. Dar, după cum mă așteptam, s-a dus direct la Moișe și-a zis: „Ce face el acolo?”. Am răspuns: „Vă rog să nu-l deranjați. Îndreaptă un arc. E o operațiune atât de delicată, încât orice mișcare, cât de mică, poate să strice arcul, și ceasul nu va mai putea fi reparat”.

Și știți ceva? M-a ascultat și s-a îndepărtat, iar eu l-am condus la ușă, simțindu-mă ușurat.

I-am salvat viața lui Moișe. A durat vreo două săptămâni, dar s-a vindecat cu ajutorul medicamentelor de la doctor.

După aceea, Bartman a devenit din ce în ce mai mârșav cu noi. Nu ne lovea, dar era cât se poate de evident din felul cum ne vorbea. Într-o zi, când a venit să-și ia ceasurile, a spus brusc: „Voi, *zecken*, ați pierdut deja prea mult timp. Cred că e bine să vă scot la muncă puțin”. L-am întrebat dacă ar trebui să terminăm de reparat ceasurile. A zis: „Da, vreau să terminați într-o săptămână toate ceasurile pe care le aveți. După care nu veți mai fi ceasornicari”.

Immerglick, căpitanul din poliția evreiască, era întotdeauna cu Bartman când venea cu ceasuri în camera noastră. A auzit cum ne-a jignit și pe ce ton ni s-a adresat. Bartman se purta la fel de mârșav și cu Immerglick. Deși era căpitan, era tot evreu, și Bartman nu-l respecta. Immerglick ne

respecta pe noi fiindcă aveam un statut similar cu al său. Mi-a spus: „Lenga, nu vezi cum te tratează? Încearcă să obțină ceva”. Eu crezusem că era suficient că-i reparam ceasurile pe gratis și că din acest motiv devenise o persoană importantă. L-am întrebat pe Immerglick ce ar fi trebui să fac, dar tot ce mi-a zis a fost: „Nu știu. Nu știu”. Știa, dar bănuiesc că-i era teamă să-mi spună.

În următoarele câteva zile, de câte ori venea Bartman, eram speriat. Dacă greșeam ceva, oricât de neimportant, putea să dea ordin să fim împușcați duminică. Cam asta era situația. Așa că nu am făcut nimic. La sfârșitul săptămânii, i-a spus lui Immerglick să ne ducă înapoi afară, la săpat, alături de toți ceilalți. Bartman venea să ne observe în fiecare zi – urmărea cum munceam și râdea de noi. Înainte, nu venise niciodată pe șantier, dar dintr-odată era acolo zilnic. Ceilalți prizonieri erau furioși pe noi. Știau că venea din cauza noastră. Acum trebuiau să muncească mai din greu atunci când acel *roșe* (necuratul) era prin preajmă.

Totuși Bartman nu l-a pus pe Immerglick să ne scoată din camera noastră. Mai aveam câteva ceasuri pe care încă nu le reparasem și mă întreba mereu de ele. I-am spus că sunt în căutarea unor piese ca să le repar.

Immerglick s-a apropiat de mine și mi-a zis: „Ești chiar atât de orb sau prost? Vrea ceva de la tine. N-o să se lase dacă nu faci ce trebuie pentru el, așa încât să fie mulțumit”. În clipa aceea mi s-au deschis în sfârșit ochii și mi-am dat seama că are dreptate. Poate că Bartman îi spusese lui Immerglick să vorbească cu mine. Nu știu.

Oricum, aveam un minunat ceas mic de damă cu o perlă pe fața carcasei. Era din materialele pe care ni le dăduse tata

când am plecat de acasă. Am luat ceasul acela, l-am reparat și l-am lustruit bine ca să arate ca nou. Îl aveam pregătit și când a venit să ne vadă pe șantier, m-am dus la el și i-am spus: „Ați fost atât de amabil cu noi. Am uitat că am un suvenir. A fost ceasul mamei mele și nu știm ce să facem cu el. Cred – credem – că l-ați putea folosi pentru soția sau fiica dumneavoastră. Ar fi pentru noi cea mai mare plăcere să vi-l oferim în dar”.

Să-l fi văzut cum s-a luminat la față și a zâmbit. A zis: „V-ați gândit bine…”. I-am întins ceasul. L-a chemat pe Immerglick și i-a zis: „Ei bine, le-a fost de-ajuns cât au muncit aici. Lasă-i să se întoarcă să repare ceasuri”. Munciserăm afară cam vreo săptămână.

Immerglick mi-a aruncat o privire prin care-mi amintea că *el* ne ajutase, iar eu am înțeles.

Când i-am dat ceasul acela lui Bartman, s-a topit precum untul și a devenit o cu totul altă persoană față de mine – față de noi trei. Nu ne-a mai jignit. Nu ne-a mai zis că suntem *drek*. Ba chiar, uneori, când venea să aducă ceasuri, ne spunea bună dimineața.

Mă trata ca pe un „prieten” de-al lui. Mă lua în lungi plimbări peste câmp de față cu toți. Nu îi era rușine. Discutam fel de fel de lucruri, cum ar fi munca de ceasornicar și starea vremii. Niciodată politică, ferească sfântul. Îmi era teamă… Trebuia să fiu atent să nu spun ceva greșit sau să întreb prea multe. Nu am încercat niciodată să-l provoc. Mă străduiam să nu întrec măsura. Într-un minut, se putea răzgândi.

Știți, aveam un pic de putere prin faptul că-l cunoșteam pe lagerführer. Dar nu am încercat niciodată să mă dau mai bun ca alții sau să mă folosesc de relație pentru răul altuia, cum au făcut alții cu puterea lor. Nici frații mei, nici eu nu voiam să avem probleme. Aveam ceva mai multă mâncare pentru că reparam ceasuri. De multe ori, le dădeam și altora și îi ajutam de câte ori puteam.

Era însă altceva atunci când unii mă rugau să-mi folosesc relația cu Bartman ca să le fac diverse servicii. Le spuneam: „Nu, nu pot să fac asta fiindcă o să fiu și eu terminat. Deși mă plimb cu el, îmi este frică de el așa cum vă e și vouă”.

Odată, pe când mă plimbam cu lagerführerul, am văzut un deținut apropiindu-se de gard, ca și când voia să încerce să evadeze. Bartman și-a apucat pușca. Eu mă uitam la băiatul acela. Era prost de-a binelea. Un *meșuga*. Ce căuta în locul acela unde nu avea voie să fie? Câțiva deținuți au văzut ce se petrece și i-au făcut semn. A dat să se retragă.

Fără să gândesc, am atins ușor mâna lui Bartman, deviind pușca din direcția băiatului. Bartman a zis: „Ce faci?”. Am răspuns: „E un *verrückt*. Nu știe ce face. N-are de gând să fugă. Vedeți, vine înapoi de-acolo. Nu-l omorâți”. A fost un impuls. Mă lăsasem dus de val în clipa accea și nu voiam decât să-i salvez viața. Bartman m-a ascultat și a lăsat pușca. Nu s-a înfuriat pe mine. Momentul acela a trecut, și asta a fost tot.

Ulterior, frații mei mi-au spus că eu am fost *meșuga*. Bartman putea să scoată revolverul și să mă omoare pe loc. Aveau dreptate. Pentru Bertman și cei ca el, ar fi fost o reacție perfect normală.

Într-o altă plimbare cu Bartman i-am spus că rămân fără piese pentru ceasuri și l-am întrebat dacă putea să-mi dea un permis ca să mă duc la Radom să mă aprovizionez. Radom era la vreo șaisprezece kilometri de Wolanów. A fost de acord să mă lase să mă duc.

De fapt, nu aveam o așa mare nevoie de piese pentru ceasuri, dar voiam să văd dacă mai e cineva în viață din familia mea din Radom. Aveam să cumpăr și piese de ceas. Rămăsesem fără celuloid pentru lagăre și aveam nevoie de arcuri și axe de balansier[7,8]. Aveam nevoie și de o nouă sticlă de ceas pentru ceasul cu perlă pe care i-l dădusem lui Bartman. Mi-am imaginat că probabil aveam să găsesc așa ceva în Radom, dar nu i-am pomenit nimic despre asta.

Mi-a dat o hârtie cu care să călătoresc două zile. Avea semnăturile lui Bartman și Rubbe, ofițerul cu cel mai înalt grad din lagăr. Era din Luftwaffe. Puteam să iau un autobuz până la Radom, să intru în ghetou, să ies din ghetou și să mă întorc cu autobuzul. Am fost singur – fără gardieni. Era neobișnuit ca un evreu să călătorească în timpurile acelea prin Polonia. Pe braț aveam Steaua lui David. Nemții mă opreau pretutindeni și trebuia să le arăt documentul. Era foarte, foarte strict.

Germanii lichidaseră ghetoul din Radom, la fel cum făcuseră și în alte orașe, și aproape toți evreii fuseseră duși de acolo. Rămăseseră poate câteva sute de evrei în Radom. Nu mai locuiau în casele lor. Erau izolați în alt loc din oraș, care fusese transformat în lagăr de muncă forțată. Am fost să cumpăr piese în partea poloneză a orașului, dar a trebuit să dorm în zona lagărului.

Bartman nu-mi dăduse bani să cumpăr piese. Nu-mi dădea niciodată vreun ban pentru nimic. Aveam banii mei. Înainte, reparaserăm ceasuri pentru cei care munceau în lagăr – germani și polonezi. Și ucraineni. Le spuneam că trebuie să ne dea bani pentru piese, așa că făcuserăm ceva bani din vânzarea pieselor pe care le aveam.

În lagărul din Radom am reușit să dau de un băiat care o frecventase pe verișoara mea, fiica surorii mamei mele adevărate, care locuia în Radom. Am fost extrem de emoționat când m-am întâlnit cu băiatul acela. Însă toți ceilalți cunoscuți de-ai mei dispăruseră din oraș.

⏱ ⏱ ⏱

Aveam un calendar evreiesc de buzunar, așa că știam cu exactitate când urma să fie o sărbătoare. Chiar înainte de Pesah, în primăvara lui 1943, i-am rugat pe cei de la bucătărie să-mi dea puțină făină. Am amestecat-o cu apă și am pus coca pe mica noastră sobă de fier ca să coacem trei *kleine maṭalah* (trei mici *maṭa*).

Prizonierii din celelalte barăci nu puteau să-și facă *maṭa*. Singurul motiv pentru care eu puteam era că locuiam în încăperea aceea separată și mă cunoșteam cu cei de la bucătărie. Dar nu le-am spus că vreau făina pentru Pesah.

Am ținut tot ritualul de Seder din memorie – doar noi trei. Am pus ceva peste fereastră, ca paznicii de afară, din întuneric, să nu vadă lumina din camera noastră. Nemții ne-ar fi împușcat dacă ar fi aflat ce făceam.

Am făcut kiduș cu apă în loc de vin. Nu aveam Hagada ca să citim din ea, dar ne-am amintit textul. Am recitat pe

rând secțiuni din carte, dar încet – în șoaptă. Ne-am spus povești despre cum erau ceremoniile Seder la noi acasă – ca să ne amintim cum trăiam. Ba chiar am cântat în șoaptă – cântece cum ar fi „V'he She'omdo" (והיא שעמדה)[9] – a fost o experiență minunată.

Deținuții din baracă aflați de cealaltă parte a peretelui făceau gălăgie – vorbeau, țipau, se luptau unii cu alții, ca de obicei. Iar noi eram singuri, tot ca de obicei.

Când a sosit momentul să mâncăm, ne-am dus la culcare fiindcă nu aveam mâncarea potrivită. Nu am cântat partea a doua a Hagadei. Nu eram suficient de fericiți – Dumnezeu nu ne făcuse suficient de fericiți – ca să cântăm despre asemenea lucruri[10].

Însă l-am întrebat pe Dumnezeu: „De ce lași să ni se întâmple asta? De ce? Dacă ești Hașem Ysborah (Dumnezeu cel Binecuvântat)[11], de ce lași să se întâmple asta poporului evreu? Poporul tău". Ne-am pus această întrebare de nenumărate ori. Am fost furioși pe Dumnezeu de nenumărate ori. Chiar și cei mai religioși își puneau această întrebare. Nici ei nu aveau un răspuns.

Dar făcuserăm Seder. Doar un Seder. Am fost foarte bucuroși când l-am făcut. Am făcut-o mai mult ca să păstrăm tradiția, decât fiindcă eram religioși. Era și un fel de răzvrătire împotriva germanilor – o declarație că încă mai existăm și mai putem să facem așa ceva.

Dar cine știa pentru cât timp? Habar nu aveam ce urma să ne aducă ziua următoare.

Mai târziu, în primăvara aceea, nemții au răspândit zvonuri că un anumit număr de prizonieri evrei care voiau să meargă în Palestina se puteau înregistra și se va găsi un mijloc ca ei să ajungă acolo. Oamenii plăteau o grămadă de bani și își vindeau ce alte bunuri mai aveau ca să ajungă pe lista aceea. Bineînțeles că era o înșelătorie, dar nimeni nu știa. Eram naivi. Deși nu avea nicio logică, ne-am gândit că ar putea fi adevărat. Eu eram foarte hotărât în această privință.

Între timp, și Rubbe a început să-mi dea ceasuri la reparat, însă el nu venea în camera noastră. Trebuia să le iau și să le duc înapoi. Era un personaj important, arătos și tânăr – spre treizeci de ani –, cu numeroase medalii pe el. Mi-am închipuit că cel mai bine ar fi să vorbesc cu Rubbe despre lista pentru Palestina când îi voi înapoia ceasurile. Mă cunoștea, dar de obicei era malițios. Fie nu spunea nimic, fie mă jignea și-mi vorbea urât. Nu era ușor să vorbești cu un german. Era interzis chiar și la muncă, doar dacă te întreba el ceva. Dacă îmi punea o întrebare din zece cuvinte, eu trebuia să răspund cu doar un cuvânt. Dar la un moment dat am intrat în biroul lui cu două ceasuri care-i aparțineau soției lui. Le reparasem și le lustruisem atât de frumos, încât păreau ca noi. A zâmbit și chiar mi-a mulțumit. M-am gândit că poate ar fi momentul potrivit. L-am întrebat: „Ar fi prea mult dacă v-aș cere un serviciu, doar dacă se poate?”.

A zis: „Despre ce este vorba? Spune-mi!”. Se purta așa frumos – de parcă ar avea mănuși de mătase – până când îl călcai prea tare pe nervi.

Am zis: „Am auzit zvonuri că unii evrei se pot înscrie ca să plece în Palestina, iar eu am un unchi care este încă în viață și

trăiește acolo. Puteți să-mi faceți o favoare și să ne înscrieți pe toți trei ca să mergem în Palestina?”.

Când am terminat, s-a ridicat și a luat în mână un baston de cauciuc pe care-l folosea ca să bată oamenii. Și a început să țipe la mine. „Ce te-a apucat? Nu-ți place aici? Nu e destul de bine pentru tine? Vrei să te duci în Palestina?” S-a înfuriat atât de tare încât s-a înroșit la față.

I-am zis: „Mă gândeam doar că poate e o idee bună dacă e posibil, dar dacă nu mă puteți ajuta, nu e nicio problemă. Îmi place aici. Și mă bucur că pot să repar ceasuri pentru dumneavoastră”.

S-a calmat și a zis: „Să nu mai spui niciodată nimănui că vrei să pleci în Palestina. Mai gândește-te!”. Așa s-a exprimat. Nu știam ce se întâmplă. Am simțit în vocea lui că-mi comunică ceva.

M-am dus acasă și le-am povestit fraților mei întreg incidentul, dar nu le-a plăcut interpretarea mea. Erau dezamăgiți că Rubbe nu fusese de acord să ne înscrie pe lista pentru Palestina. Dar nu au insistat. Le-am mai spus și altora să nu se înscrie fiindcă era ceva în neregulă cu lista aia.

Șase săptămâni mai târziu, germanii au venit cu camioane și au adunat cam o sută cincizeci de persoane care se înscriseseră ca să plece în Palestina. I-au dus în pădure și i-au mitraliat pe toți.

De unde am știut? Ulterior, soldații s-au întors în lagăr și au luat vreo douăzeci de prizonieri ca să sape șanțuri și să-i îngroape. Acei deținuți ne-au povestit ce s-a petrecut.

Tipul ăla, Rubbe, m-a ajutat. Aveam ceva bani și ceasuri pe care le-am fi putut folosi ca să ne fie trecute numele pe listă. De fapt, ne-a salvat viețile.

Odată, mai târziu, când m-am dus la el la birou, Rubbe m-a întrebat cine va câștiga războiul. Aproape că am murit de spaimă când m-a întrebat așa ceva. Mi-a produs *klappen hertz* (o inimă care bate). Am zis: „Nu știu. După cum văd eu lucrurile, Germania are cea mai puternică armată din lume. Au preluat controlul peste tot. Sunt deja în Rusia, știți”. Am evitat întrebarea și cu asta discuția a luat sfârșit.

Aveam prieteni în Wolanów. Ne cunoștea toată lumea, dar noi, frații, ne simțeam apropiați doar unul față de altul. Aveam o situație mai bună decât alții din lagăr, iar statutul acela a creat o oarecare distanță între noi și ceilalți prizonieri.

Și Hamaira Salzberg era la Wolanów. La început, am fost în aceeași baracă, iar după ce frații mei și cu mine am avut un loc al nostru separat venea la noi și stăteam de vorbă. Mă întâlneam cu el mereu, dar nici cu el nu mai eram chiar atât de apropiat.

Eram foarte respectați în lagăr și făceam parte dintr-un grup de elită de doisprezece prizonieri – cei mai educați și mai distinși. Noi trei și Hamaira Salzberg eram din Kojniț. Ceilalți erau din Șidloviț. Trebuia să ne pună și pe noi la socoteală ca să se poată întâlni în camera noastră; noi eram singurii care aveau o baracă doar a lor. În toate celelalte barăci erau câte două sute de deținuți și era riscant să porți discuții secrete cu atâția oameni în jur.

Toți se întorceau de la muncă pe la patru sau cinci după-amiază. Puteam să ne plimbăm prin lagăr până la șapte, apoi toată lumea trebuia să fie în barăci. Seara, în cele două ore,

veneau la noi în cameră ca să *kibbiț*. Toată lumea avea câte ceva de spus. Asta ne ajuta. Se dezbăteau idei despre evadare – ce și cum să procedăm. Vorbeam și despre politică, și despre războiul de pe frontul rusesc și dacă vom supraviețui. Eram convinși că germanii vor pierde pentru că nu se puteau lupta cu întreaga lume. Mai ales cu America nu puteau.

Auzeam genul ăsta de vești de la inginerii polonezi care lucrau cu noi. Locuiau în afara lagărului și mergeau acasă în fiecare zi. Primeau bani pentru munca lor. În Wolanów nu erau prizonieri polonezi – numai evrei. Veștile nu erau cine știe ce. Și polonezilor le aduceau alții știrile, fiindcă germanii le confiscaseră toate radiourile.

La una dintre întâlniri, am vorbit despre posibilitatea de a fi mutați de la Wolanów. Ne așteptam să se întâmple mai devreme sau mai târziu și să ne omoare pe toți. Oamenii voiau să sape sub podeaua din camera noastră o gaură suficient de mare ca să se poată ascunde în ea doisprezece oameni. Am hotărât că este o idee bună și am fost de acord să ne riscăm viețile ca să o transpunem.

Am tăiat câteva scânduri din cameră cu un mic ferăstrău și am săpat. Baraca se sprijinea pe bârne scurte de lemn plasate la doar câțiva metri una de cealaltă. Dedesubt era un spațiu suficient de mare ca să poți să stai pe burtă și să sapi. Ceilalți bărbați urmau să adune pământul din încăpere în buzunare și să-l împrăștie afară, câte puțin prin toată curtea, să nu se observe.

Trebuia să fim foarte atenți și să păstrăm secretul față de ceilalți prizonieri evrei. Nimeni nu trebuia să știe ce facem. Dacă ceilalți prizonieri aflau despre gaura de sub baraca

noastră, ar fi vrut să fie salvați și ei sau ar fi putut să ne raporteze. Așa că ne prefăceam că spuneam rugăciuni atunci când ne vizita grupul. Când venea cineva la fereastră, ne prefăceam că ne înclinăm înainte și înapoi, cum se face la rugăciunile evreiești. Și ne puneam ceva pe cap în loc de *iarmulke*. Însă nu întotdeauna era doar pentru spectacol. În grupul nostru erau și unele persoane religioase și le dădeam voie să ne folosească încăperea ca să recite (*daven*) *minha* și *ma'ariv*. Era singurul loc unde așa ceva era posibil. Noi ceilalți ne alăturam lor – nu pentru că am fi fost religioși, ci pentru că aveam acea treabă de făcut. Nu ne *daven hoyah* (cu voce tare). O făceam în șoaptă. Nici măcar nu aveam un *siddur* (carte de rugăciuni ebraică) din care să citim. Făceam totul din memorie.

Am săpat aproximativ trei săptămâni și am făcut o treabă grozavă. Când te uitai la podea, nu-ți dădeai seama ce e. Nu era un tunel. Era doar o groapă suficient de adâncă în care puteam să stăm întinși. Ne închipuiam că dacă germanii vor evacua tot lagărul ca să ne împuște în pădure sau să ne ducă la Treblinka, ne vom putea ascunde în gaura aceea. Și după ce vor pleca, aveam să fugim și noi.

Cineva din grup a adus pe furiș un pistol în lagăr. Nu știu cum a făcut rost de el. Am luat arma, am uns-o bine cu grăsime și am ascuns-o sub baracă. Ne gândeam că atunci când nu vom mai fugi, vom avea ceva cu care să ne apărăm. Odată, nemții ne-au scos pe toți afară și au început să percheziționeze fiecare baracă și să vadă dacă avea cineva arme. Vă puteți închipui cât de stresați ne-am simțit. Dar n-au găsit nimic.

Până la urmă, n-am folosit ascunzătoarea aceea niciodată.

⏱ ⏱ ⏱

Eu aveam o iubită în Wolanów, pe nume Privche. Era din Șidloviț. Oficial, era interzis să te duci în secțiunea pentru femei a lagărului, însă gardienii de la poartă nu aplicau acea regulă.

Ne duceam acolo, fără ca măcar să ne gândim la sex. Nu încăpea în mintea noastră un asemenea gând. Dar bărbații căsătoriți putea să meargă acolo și să stea alături de soțiile lor în secret.

Privche venea și ea în baraca noastră. Era o fată frumoasă, dar nu era nimic sexual între noi – poate doar ne sărutam din când în când. Întâi, că erau frații mei acolo, dar în afară de asta, ea nu era de acord.

Era prietenă și cu frații mei. Oficial însă, eu eram tipul ei, iar ea, iubita mea. Și cam așa era[11].

⏱ ⏱ ⏱

Nu după mult timp, proiectul prin care se construiau barăci pentru Luftwaffe s-a terminat. Bartman mi-a spus să-i repar toate ceasurile și să i le pregătesc. M-am dus la el și l-am întrebat ce se întâmplă și dacă urma să fiu luat de acolo. Nu am întrebat despre tot lagărul – numai despre mine. A zis că vor dezafecta lagărul și vor să mute toți prizonierii în alte lagăre de muncă forțată. În vremea aceea, deja mă simțeam foarte în siguranță cu el. L-am întrebat dacă-mi spune adevărul. A zis: „Da, nu-ți face griji”.

Mi-a spus că vor duce prizonierii în alte trei lagăre – Skarșisc (Skarżysko), Pionki și Starachowice. După care m-a

întrebat: „Tu și cei doi frați ai tăi unde ați vrea să mergeți?”. Am ales lagărul din Starachowice, deoarece fratele mamei mele vitrege, Yirmia Wilczek, locuia în orașul Starachowice. Mi-am închipuit că și el trebuia să fie în lagărul acela. Era un *dreyer* (om descurcăreț și isteț), un adevărat *maher*. Mă gândeam că dacă el e acolo, poate ne-ar putea ajuta. Bartman mi-a zis că îmi face o favoare trimițându-ne la Starachowice.

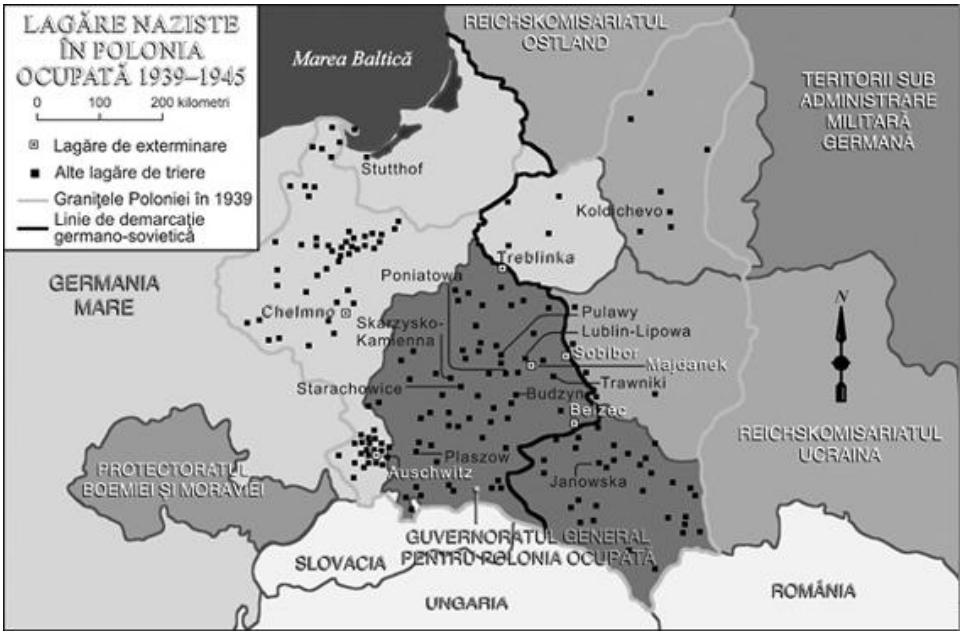

Pe hartă se observă amplasamentul lagărului de la Starachowice, oferind totodată o imagine privind amploarea muncii forțate folosite de armata germană împreună cu industria privată în Polonia ocupată.

Capitolul 8

Lagărul de muncă forțată Starachowice (iunie 1943 – iulie 1944)

Când ne-am dat jos din camioane și ne-am aliniat ca să ne înregistrăm în lagărul de muncă forțată Starachowice, unchiul Yirmia era acolo, în uniformă de poliție. L-am strigat, dar nu ne-a recunoscut până nu i-am spus că suntem copiii surorii lui, Malke, din Kojniț. Nu fusese la noi acasă în vizită decât o dată – după ce plecasem eu la Varșovia, dar înainte să izbucnească războiul.

Imediat ne-a scos pe toți trei din rând și ne-a dus în camera lui cu toate bagajele. În calitate de căpitan al poliției evreiești pentru acel lagăr, avea o baracă separată cu bucătărie. Ne-a făcut *șmalț gribene* (bucățele crocante de piele de pui sau gâscă cu ceapă prăjite în grăsime de pui). A fost mai bun decât ce mâncam acasă!

Dormeam în barăci cu ceilalți prizonieri, dar ne duceam acasă la unchiul Yirmia ca să mâncăm, și nu ne-a trimis să muncim pe câmp, la fel ca toți ceilalți. Era foarte fericit și mândru să ne găzduiască. Unchiul Yirmia era genul de om

care putea să intre oriunde dacă voia. Înainte de război, avea un restaurant mare și profitabil unde servea alcool. Era ambițios și lipsit de frică. Cei doi fii ai lui, Adaș și Avramele, precum și fiica lui, Yitka, erau și ei în lagăr.

În cea mai mare parte, barăcile, sârma ghimpată, mâncarea și rutina zilnică de la Starachowice erau asemănătoare cu cele de la Wolanów. Diferența cea mai mare era că la Starachowice nu existau selecții săptămânale pentru a împușca prizonieri. Încă mai aveam pilotele. Vara dormeam deasupra lor ca să atenuăm duritatea scândurilor. Iarna, dormeam sub ele, iar puful ne apăra de frig.

Ospitalitatea unchiului Yirmia nu a ținut mult. După o săptămână sau două, a început să ne întrebe dacă avem bani ascunși. Ne era teamă că ne va lua totul. Nu puteam avea încredere în el, așa că luna de miere s-a sfârșit. Am fost trimiși afară, să muncim alături de ceilalți prizonieri.

⏱ ⏱ ⏱

Starachowice era un oraș industrial. Totul era la o scară mult mai mare decât la Wolanów. Existau o oțelărie și câteva fabrici de muniție cu utilaje grele.

Noi trei am fost trimiși la o topitorie căreia îi spuneam „cuptorul cu temperaturi înalte”, unde se ardea cocs care să topească fierul și să producă oțel. Cocsul este un cărbune rafinat care a fost ars suficient de mult timp ca să fie distruse pământul și impuritățile din el, dar nu într-atât încât cărbunele să se facă scrum. În esență, este tot cărbune, dar are cam jumătate din dimensiunea cărbunelui în stare pură și e ceva mai ușor. Cocsul nu e negru; are o culoare diferită, cam

cum e cenușa. Important este că produce prin ardere temperaturi mai înalte și păstrează căldura mai mult timp decât cărbunele obișnuit.

Sarcina noastră era să descărcăm vagoanele de marfă sosite din Suedia cu fier brut, cărbune sau cocs. Stăteam în vagon și mutam cu lopata încărcătura ca să o depozitam pe peron. Pe măsură ce descărcam vagonul, stăteam tot mai aplecați și trebuia să aruncăm din ce în ce mai sus lopata plină, peste umăr, până ce eliberam partea de sus. După ce goleam mare parte din conținut, deschideau partea laterală a vagonului ca să curgă restul. Apoi, curățam ce mai rămânea și încărcam totul în niște cărucioare mici, pe care le transportam la fabrică.

Era o muncă fizică grea, iar căldura era dogoritoare. La fiecare vagon erau repartizați câte doi oameni și ni se dădeau două ore și jumătate ca să descărcăm treizeci de tone de marfă. Trebuia să ne dăm *neșome* (sufletul) din noi ca să descărcăm trei vagoane într-o zi – adică nu puteam să facem pauză nici măcar un minut. Ne băteau când li se părea că nu ținem ritmul. Maiștrii care ne băteau erau în majoritate *Volksdeutsche*. Șeful care răspundea de ei era un *Reichsdeutsche*, adică un neamț născut și crescut în Germania.

Starachowice avea ateliere pentru diferiți meseriași. Unchiul Yirmia ne promisese că ne va trimite în atelierul special pentru ceasornicari, dar, în loc de asta, ne-a trimis la cuptorul cu temperaturi înalte. Avea o mare putere. Dacă voia să ia pe cineva și să-i dea altceva de muncă, o făcea. Nemților nu le păsa dacă făcea schimbări în atribuirea sarcinilor de lucru, câtă vreme punea numărul corect de muncitori în

fiecare echipă. Aduna bani frumoși de la prizonieri pentru a-i plasa într-o muncă sau alta.

În lagăr, unchiul Yirmia avea cam douăzeci și cinci de polițiști evrei care lucrau pentru el în interiorul zidurilor. Aveau bastoane ca să-i bată pe prizonieri, dar nu purtau arme. Unchiul Yirmia abuza de puterea lui de a bate și a profita de oameni prin tot felul de minciuni și șmecherii. Prizonierii îl urau. Mi-au spus-o, deși știau că suntem rude. Le-am spus să nu-și facă griji sau să le fie teamă. Am devenit niște străini pentru unchiul Yirmia. Nu-l deranjam prea mult și dacă nu aveam nevoie de ajutorul lui pentru vreo urgență, ne străduiam să stăm cât mai departe de el.

Polițiștii ucraineni erau staționați în afara lagărului și patrulau douăzeci și patru de ore din douăzeci și patru înarmați cu puști. Veneau adesea în interiorul lagărului ca să verifice totul, iar polițiștii evrei trebuiau să le asculte ordinele. Germanii îi supravegheau pe polițiștii ucraineni. Comandantul german venea în lagăr în fiecare dimineață, iar uneori venea și la alte ore din zi sau din noapte. Era la curent cu tot ce se petrecea în lagăr.

Noi trei eram mai lipsiți de speranță decât la Wolanów. Acest fapt se datora mai ales gardienilor ucraineni. Erau antisemiți *farbrente* (înverșunați) – mai răi decât germanii. Erau aproape de noi și vedeau totul. Eram foarte speriați și trebuia să fim cu ochii în patru. Nici măcar nu le-am spus că repar ceasuri. De multe, de foarte multe ori ne întorceam și auzeam că cineva fusese împușcat de ucraineni fără vreun

motiv anume. Pentru ei, nu era nicio problemă; nimeni nu putea pune întrebări.

În timp ce descărcam vagonetii la furnal, așteptam o ocazie potrivită ca să pot repeta trucul cu reparatul ceasurilor care funcționase la Wolanów. A durat cam trei luni. Era în toamna lui 1943.

Supraveghetorul meu de la fabrică era un SS-ist din Germania – un individ solid și gras. Încă-i mai văd chipul, dar nu-mi amintesc numele lui. Fabrica era ocupată de o companie germană – totul era sub controlul lor –, iar el era marele *maher* care răspundea de tot.

La un moment dat, când am observat că este binedispus, i-am zis: „Sunt *Uhrmacher*. Iar dumneavoastră sunteți un om atât de drăguț. Dacă aveți un ceas stricat, aduceți-mi-l și vi-l repar”. De cum a auzit acest lucru, s-a uitat la mine altfel. Și mi-a și vorbit altfel.

Într-o zi, m-a chemat într-un sfârșit deoparte. „Am un ceas. Poți să mi-l repari?” M-a dus în biroul lui și am început să repar ceasuri cu uneltele de ceasornicărie și materialele pe care le mai aveam de acasă. Funcționase din nou – exact la fel ca la Wolanów. Toți aveau nevoie de ceasornicari.

De atunci, nu am mai descărcat vagoneți. Am stat cu supraveghetorul în stația de cântărire. Când un vagon de marfă era încărcat cu fierul prelucrat în fabrică, era pus pe cântar înainte de a fi expediat. Supraveghetorul trebuia să scrie câte vagoane de marfă ieșeau și să treacă greutatea

fiecăruia. Numai el avea dreptul să stea în stația de cântărire, dar m-a luat cu el și m-a ascuns într-o cămăruță din spate.

Dormeam în barăcile din lagăr cu ceilalți prizonieri și în fiecare dimineață mă trezeam odată cu toată lumea și mergeam la muncă împreună cu toți. Dar odată ajuns la fabrică, eram sub controlul lui și mă duceam la stația de cântărire să repar ceasuri. Ceilalți prizonieri erau invidioși.

Uneori, când venea vreun neamț important în inspecție, supraveghetorul îmi zicea: „Mâine nu veni înăuntru. Du-te și descarcă vagoane ca toți ceilalți". Și așa făceam.

Supraveghetorul acela nu mi-a dat niciodată bani sau altceva. Eram bucuros să am un loc unde să stau și să repar ceasuri. Era suficient, credeți-mă. Cred că nici el nu făcea bani din ceasurile reparate. O făcea doar ca un serviciu pentru prieteni. Era foarte mândru de el pentru ce făcea.

Supraveghetorul nu era politicos, dar nici grosolan. Nu m-a insultat niciodată. Odată mi-a spus: „Uite ce e, și eu am trecut prin multe în război. Îmi place mai mult aici decât pe front". Mi-am dat seama că gândește altfel decât ceilalți germani. Nu părea să mă urască fiindcă eram evreu. Avea un caracter mai frumos și era mai inteligent decât Bartman de la Wolanów.

Muncitorii polonezi de la fabrică primeau un salariu regulat de la germani și îmi aduceau și ei ceasuri la reparat. Polonezii aveau răspundere mai mare. Munceau la utilaje sau turnau fierul lichid din furnal în forme. Pentru asta, trebuiau să fie specialiști. Îmi plăteau când le reparam ceasurile, iar uneori îmi aduceau și de mâncare.

Frații mei erau și ei la descărcat vagoane. După ce am câștigat ceva bani, am făcut un aranjament cu unchiul Yirmia, și i-a schimbat la alte munci. Măcar atâta lucru a făcut pentru noi. Moișe a fost trimis la o fabrică unde erau turnate piese rotunde de metal de diverse dimensiuni destinate echipamentelor militare. Lucra la un strung. Nu era prea greu. L-am adus pe Maileh la atelierul de ceasornicărie pe care unchiul Yirmia ni-l promisese nouă la început. A fost necesară o plată suplimentară pentru supraveghetorul atelierului – un evreu care era acolo de multă vreme.

Maileh nu a primit niciodată vreun zlot pentru cât a lucrat în atelier. Erai supravegheat îndeaproape, ca să nu poți să faci nimic pe șest. Dar măcar reușea să stea pe scaun și să repare ceasuri în loc să-și consume puterile descărcând fier și cărbune din vagoanele de marfă. Maileh putea să mă ajute cu piese de schimb. Se găseau de toate în atelier, iar Maileh se înțelegea bine cu supraveghetorul lui, așa că atunci când aveam nevoie de o piesă, îl lăsa pe Maileh să mi-o dea.

Exista și o piață neagră de unde să cumperi diverse lucruri de la ceilalți prizonieri dacă aveai bani sau ceva de oferit la schimb. În cea mai mare parte, era troc. Deținuții nu aveau mulți bani. Cei câțiva zloți pe care i-am făcut de la polonezi erau foarte buni în lagăr. Puteam să cumpăr ce voiam – o bucată de pâine, mai multă supă, o țigară, o cămașă, o pereche de pantofi, orice. Moișe și Maileh erau amândoi fumători. I-am ajutat cu banii de țigări, dar eu nu fumam și i-am implorat să renunțe și ei la fumat. Țigările erau prea scumpe. Cea mai scumpă marfă a fost o pereche de pantofi. Nu primeai pantofi noi atunci când cei vechi se uzau de tot sau dacă ți-i fura

careva. Trebuia să găsești o cale să cumperi pantofi de la cineva din lagăr.

Uneori oamenii se luau la bătaie, dar foarte rar, fiindcă poliția venea în mare grabă să rezolve lucrurile snopindu-i în bătaie pe amândoi. Atunci când veneau gardienii ucraineni, era posibil chiar să te împuște. Punct! Așa încât, dacă apărea vreo problemă, trebuia să ți-o rezolvi singur fără mult tam-tam. Noi trei nu ne băteam cu nimeni, și nimeni nu se bătea cu noi. Ne feream să avem necazuri.

Starachowice era un lagăr mai organizat, cu facilități mai bune decât cele de la Wolanów. Exista un spital cu doi doctori și paturi adevărate – nu saci cu paie ca în „spitalul" de la Wolanów. Dar când a izbucnit epidemia de tifos, germanii au aplicat aceleași reguli ca la Wolanów: toți cei cu tifos trebuiau raportați, urmând să fie împușcați – cu cât mai repede, cu atât mai bine.

Maileh s-a trezit cu febră în timpul epidemiei. Eram convins că nu e tifos, dar cum puteam să dovedim? Când l-au dus la spital, am alergat la unchiul Yirmia. Nu mai eram în relații bune cu el, dar m-am dus la el cu lacrimi în ochi și i-am zis: „Ascultă, l-au luat pe fratele meu la spital și l-au pus în același pat cu un tip care are tifos, așa că o să ia și el imediat. Sunt sigur că nu are tifos, după felul cum se poartă. Te rog, ajută-mă. Fă în așa fel încât să primească un pat singur pentru el. Fă-mi doar acest serviciu. E tot ce te rog".

Mi-a spus: „Nu pot să fac asta, fiindcă vor avea ceva contra mea". Am plâns în fața lui și în final a fost de acord să mă

ajute. A intrat pur și simplu în spital și a zis: „Dați-i ăstuia un pat doar pentru el”. Și nu numai atât, dar le-a mai spus și să-l pună pe Maileh într-un alt salon, cu pacienți care aveau un picior rupt sau vreo altă boală necontagioasă.

Când cineva era dus la spital ne gândeam că erau șanse de 80 sau 90 la sută să nu mai iasă de acolo. Eram speriați de moarte că s-ar putea să-l pierdem pe Maileh. Dar după trei zile, doctorul a confirmat că nu era tifos. A mai stat în spital încă două zile înainte să-i dea drumul. Maileh era bine.

Prietenul meu Hamaira Salzberg era cu noi la Starachowice și l-am ajutat și pe el. A fost împușcat în picior și l-au dus la spital. Am alergat din nou la unchiul Yirmia și l-am implorat să intervină ca să nu-l pună pe Hamaira, prietenul meu cel mai bun din copilărie, într-un salon cu pacienți bolnavi de tifos. Rana lui se infectase și avea puroi, dar s-a făcut bine. Îl vizitam tot timpul[1].

Eu nu m-am îmbolnăvit niciodată în lagăre.

⏱ ⏱ ⏱

Hamaira lucra în altă topitorie. Aflase cumva de la unul dintre nemți că aveau de gând să-i înlocuiască pe toți evreii din fabrică și când urma să fie ultima lui zi. Avea sentimentul că polițiștii germani care-l păzeau la muncă nu erau naziști adevărați. Din aceste două motive, s-a gândit că era cea mai bună ocazie să evadeze, ceea ce a și făcut! În seara următoare a evadat din fabrică și a fugit în pădure.

Aș fi putut să mă duc cu el. Fabricile în care munceam nu erau prea departe una de cealaltă. Mi-a spus că dacă nu evadez atunci, s-ar putea să nu mai am altă ocazie. Dar n-am fi

putut să-i luăm și pe frații mei, așa că n-am luat ideea prea în serios. Moișe și Maileh munceau pe un alt șantier, care era prea departe – n-ar fi putut ajunge la noi când ar fi venit timpul s-o luăm la fugă[2].

⏱ ⏱ ⏱

Am auzit că Italia fusese invadată de Forțele Aliate și că armata rusească îi forța pe germani să se retragă. Vara, lagărul a început să angajeze tot mai mulți polonezi și se părea că se pregăteau să-i înlocuiască pe muncitorii evrei. Cum ne temeam că urma să se întâmple ceva, unii prizonieri au organizat o evadare. Îmi plăcea planul lor, dar când a sosit clipa, nu ne-am alăturat celorlalți. Frații mei nu voiau să meargă. Mi-au zis să plec dacă vreau, dar nu voiam să-i părăsesc.

Discutaserăm despre asta. Frații mei susțineau că dacă ne vor vedea sătenii polonezi, ne vor vinde pentru ceva mai mult de două kilograme de zahăr. Dacă am fi reușit să ajungem în pădure și am fi dat peste partizanii polonezi antisemiți, ne-ar fi împușcat. Singura șansă pe care o aveam era să găsim un grup de partizani polonezi socialiști. Cu excepția socialiștilor, nu ne puteam încrede în polonezi.

Am fost de acord cu frații mei, dar după părerea mea nu ne era mai bine cu nemții în lagăre. Știam că țelul lor era să ne extermine. Nu conta dacă vor câștiga sau pierde războiul. Aveau să încerce să ne ucidă.

Gardienii ucraineni au aflat cumva despre planul de evadare. Câțiva au reușit, dar cam 80% dintre cei care au încercat să evadeze au fost împușcați. După aceea, poliția

evreiască ne-a luat încălțările și ne-a închis în barăci. Două zile i-au lăsat pe răniți să zacă acolo, pe pământ, ca să moară lent și în chinuri. Îi vedeam de la ferestre. Nu aveam voie să mergem afară și nu puteam să facem nimic ca să-i ajutăm.

Într-o zi, germanii ne-au anunțat că urmează să evacueze Starachowice și ne vor duce în alt lagăr. Am auzit zvonuri că toți evreii erau în curs de evacuare din lagărele de muncă forțată și vor fi trimiși la Auschwitz. Ni s-a spus să nu ne luăm prea multe lucruri, doar cât puteam duce într-un singur pachet mic. Am luat pe noi tot ce puteam purta și am îndesat ce aveam în buzunare – piese de ceasuri, ceasuri și unelte. Am luat și pilotele. Au fost colacul nostru de salvare în toate lagărele.

Ne-au urcat în camioane sub o pază foarte strictă și ne-au coborât pe peronul de cale ferată. Lagărul era foarte aproape de liniile de tren folosite pentru transportul fierului și al cărbunelui la fabrici. Doar SS-iștii și jandarmii germani având la ei mitraliere s-au ocupat de întreaga operațiune. Nu i-am mai văzut pe ucraineni.

Când ne-au dat jos din camioane, am fost obligați să ne aliniem pe toată lungimea trenului ca să ne urce în vagoane pentru vite. Am dat dovadă de istețime când a venit vorba să alegem unde să ne urcăm. Era acolo și unchiul nostru Yirmia, însă nu mai avea niciun statut, și nici autoritate. Era și el evacuat la fel ca toți ceilalți prizonieri.

Moișe și Maileh s-au gândit că ar trebui să încercăm să urcăm în același vagon cu el, în caz că ne-ar fi putut ajuta. Nu știu de ce, dar eu simțeam că n-ar trebui să facem asta. Ce avem de câștigat dacă vom fi în vagon cu el? M-am gândit că ceilalți prizonieri ar putea să se răzbune pentru toate lucrurile

îngrozitoare pe care le făcuse la Starachowice. Dacă ar striga după ajutor, noi ar trebui să-i luăm apărarea și să-l protejăm. Așa că ne-am depărtat de vagonul acela și ne-am dus în altă parte[4].

Îndată după aceea ne-au încărcat în vagoanele pentru vite. Pe acoperișul fiecărui tren erau doi soldați cu mitraliere, ca să se asigure că nu sare sau evadează nimeni. La intrarea în fiecare vagon stăteau doi SS-iști. Ne-au împins și ne-au spus întruna să avansăm tot mai mult, până când, în cele din urmă, cineva a strigat: „E de ajuns!”. Și au încuiat ușile pe dinafară. Eram înghesuiți ca sardelele – cam o sută de oameni într-un vagon închis – nu aveam nici măcar spațiu să ridicăm brațele și urinam unde stăteam. Era iulie, așa că era cald, iar noi eram înfofoliți cu haine în care înghesuiserăm toate bunurile noastre pe care le luaserăm cu noi. Era prima oară când trăiam așa ceva.

Capitolul 9

Auschwitz
(iulie 1944 – sfârșitul lui ianuarie 1945)

Acolo unde nu sunt oameni, străduiește-te să fii om.

Hillel, *Mișna, Pirkei Avos,* 2:5

Noi trei am fost înghesuiți în mijlocul vagonului. Undeva sus, era tăiată o ferestruică având zăbrele de fier încrucișate ca să nu poți evada. Am stat acolo în picioare două ore până când trenul a pornit din Starachowice. Era după-amiaza târziu.

Din fericire, nimeriserăm într-un vagon cu *menșen* care se respectau unii pe alții. Un tip a ridicat vocea ca să spună: „Dacă este cineva care poate face lucrurile mai bine decât mine, îl rog să facă un pas în față. Singurul lucru pe care-l vreau este să ne organizăm, ca să putem supraviețui călătoriei”.

Deși eram foarte înghesuiți, ne-a ordonat să ne mai strângem puțin unii în alții ca să eliberăm un colț al vagonului care urma să fie folosit pentru nevoi personale. Toți s-au supus și au înțeles că așa trebuia făcut.

De fiecare dată când cineva avea o sugestie rezonabilă, îl ascultam. Nu ne certam. Nimeni nu împingea. Stăteam liniștiți, iar trenul își continua drumul. S-a îndreptat spre sud, apoi a luat-o spre vest, unde apunea soarele – spre Germania. Unii ziceau că direcția în care ne duce este Auschwitz. Știam sigur că nu ne duceau la Treblinka, pentru că ar fi luat-o spre est.

În toiul nopții, trenul s-a oprit. În depărtare, am auzit numeroase voci, dar nimeni nu reușea să-și dea seama în ce limbă vorbeau. Asta ne-a derutat și a suscitat panică. Poate că ne duceau la cine știe ce balamuc[1]. Stăteam în picioare așteptând în întunericul și în înghesuiala din vagonul de vite, iar în aer plutea mirosul de carne arsă de om. Cu toții cunoșteam acel miros și știam ce înseamnă.

Trenul s-a pus din nou în mișcare pe la ora șapte dimineața. A durat vreo douăzeci de minute până să ajungem la peronul din Auschwitz. Am rămas încuiați în tren, la peron, încă două ore, iar cei care erau lângă fereastră au văzut o mulțime de SS-iști și prizonieri în uniforme vărgate și cu tichii rotunde umblând încoace și încolo. Am auzit anunțuri la difuzoare că orice aveai cu tine trebuia să rămână în tren. Trebuia să ieși cu mâinile goale. Apoi, brusc, s-au deschis ușile.

Gardienii SS urlau, „*Raus! Raus! Raus!*” („Afară! Afară! Afară!”). În același timp, trăgeau cu mitraliere în mulțime și deasupra capetelor noastre ca să ne terorizeze. Am fost complet dezorientați; nu știai ce avea să ți se întâmple în secunda următoare. Oricine se apropia de gardieni era bătut.

SS-iștii ne băteau cu pușile. Erau și mulți *kapo* (supraveghetori din lagărul de concentrare desemnați din rândul prizonierilor) care ne băteau cu bastoane.

Am lăsat tot ceea ce aveam în vagonul de vite, mai puțin ce ne încăpea în buzunare.

Toți prizonierii din trenul nostru erau de la Starachowice. S-au aliniat de îndată ce am coborât din tren. Aș zice că eram aproximativ 1.500 de oameni aliniați pe zece rânduri lungi. Câțiva prizonieri au fost însărcinați să scoată totul din vagoane. I-am văzut cărând și oameni morți din unele vagoane. Ulterior am auzit ce s-a întâmplat. Un prizonier a încercat să dea ordine, iar alții nu au vrut să asculte. Nu și-au putut controla furia și frustrarea și au început să se împingă și să se bată. Unii au căzut pe jos și au fost călcați în picioare de ceilalți. Unchiul Yirmia și fiul lui mai mic, Avrumale, au fost și ei omorâți în bătaie de alți deținuți evrei din tren. În acest caz, nu a fost vorba de un accident. Dacă am fi urcat în același vagon, ne-ar fi ucis și pe noi. Unchiul Yirmia a primit ce merita. S-a purtat ca un nemernic cu ceilalți prizonieri de la Starachowice. L-am urât pentru asta, deși ne-a ajutat[2].

După ce ne-au aliniat pe toți, un ofițer de rang înalt din SS a venit împreună cu alți doi granguri să ne inspecteze. Te priveau în ochi. Se uitau la fața ta. Nu spuneau nimic. Cel care era șef avea un băț în mână și te atingea pe umăr. Dacă te lovea pe umărul drept, te duceai la dreapta. Dacă te lovea pe umărul stâng, te duceai la stânga. Alți SS-iști te scoteau cu forța dacă nu voiai să te duci. Probabil că era doctorul Mengele, medicul german care era responsabil pentru selecția și experimentele crude și inumane pe care le făcea pe

prizonieri. La vremea aceea nu-i știam numele. L-am auzit ulterior în lagăr.

Aproximativ 80% din transport a fost trimis spre dreapta. Grupul îi includea pe cei mai în vârstă și pe unii care păreau prea slabi. Erau și câțiva copii mici, cu vârste între zece și doisprezece ani. Mamelor li se luau cu forța copiii de lângă ele. Grupul a fost mânat în marș forțat de germani cu ajutorul unor kapo evrei, vorbitori de idiș și poloneză, aduși să stăpânească mulțimea și să lovească pentru a sădi teamă și supunere.

Restul de 20% care s-au dus spre stânga au fost oameni tineri și puternici, ca mine și frații mei. Toți cei din partea noastră aveau vârste cuprinse între șaptesprezece și douăzeci și cinci de ani.

Încă mai eram acolo, aliniați, după ce s-a terminat selecția și, nu știu cum, dar era și o femeie cu noi în grup, care ținea în brațe un bebeluș de vreo două sau trei luni[3]. Nu știu cum reușise să-l ascundă de nemți până atunci.

Un SS-ist oarecare, de rang inferior, a văzut bebelușul și s-a dus la femeie. Netulburat, de parcă era ceva obișnuit, a înfipt baioneta puștii în trupul bebelușului și i l-a smuls din brațe, apoi l-a aruncat în aer. A prins cu baioneta bebelușul când cădea și l-a izbit de pământ. A făcut-o cu plăcere – ca și când ar fi fost un sport pentru el.

Într-o fracțiune de secundă, mama a sărit la SS-ist, i-a înfipt degetele în ochi și i-a scos globii oculari ca pe două ouă mici. Nu i-am mai văzut ochii, doar sângele șiroind din orbite.

Totul s-a petrecut foarte rapid. Am fost cu toții șocați și încântați că femeia aceea a avut curajul să facă ce-a făcut – fără teamă și fără să ezite niciun moment.

A fost împușcată din trei direcții cu o ploaie de gloanțe. Se terminase cu ea. SS-istul a început să urle de durere. A fost important și pentru noi. Înainte, păreau diferiți de noi, dar acum vedeam că SS-iștii nu ne erau mult superiori. Tipul acela avea un trup la fel cu al nostru, avea aceleași slăbiciuni și urla exact ca noi.

Au venit câțiva gardieni și l-au luat pe SS-ist de acolo. Probabil că l-au expediat la un spital din Germania. Sunt convins că rămăsese orb pentru tot restul vieții. Ultimul lucru pe care l-a văzut au fost mâinile femeii îndreptându-se spre ochii lui.

Bărbații și femeile au format două coloane separate, iar grupului nostru, cel din stânga, i s-a ordonat să pornească în marș. Ne-au însoțit câțiva kapo evrei care ne-au spus în idiș că noi eram cei norocoși pentru că aveam să mai trăim o vreme. L-am întrebat pe unul dintre ei ce urma să se întâmple cu cei selectați la stânga și duși de acolo. Răspunsul lui a fost: „Nu întreba. Să te uiți la coșul de fum. Nu mai apucă seara”.

Aveam o fotografie cu tata și cu mama mea vitregă. Am ascuns-o în palma făcută căuș în timp ce mărșăluiam. Același kapo evreu m-a lovit peste mână zicând: „Nenorocitule, vrei să mori!?”.

I-am spus: „Sunt tata și mama”.

Mi-a răspuns: „Frate, nu-ți bate capul. O să te întâlnești mai încolo cu ei, după ce ai să mori. Așa că nu te grăbi. Dacă te-ar fi văzut un SS-ist, erai deja mort”.

Am mărșăluit vreo douăzeci de minute și am ajuns la o clădire mare unde trebuia să facem duș. Câțiva din grupul nostru cunoșteau de dinainte de război niște prizonieri care lucraseră acolo și ne-au spus: „Nu vă fie teamă. N-o să muriți. Ați fost selectați ca să munciți”. Ne-am simțit ceva mai ușurați că nu urma să fim gazați, dar nu ne puteam permite să credem ce ne-au spus. Poate că au fost obligați să ne spună asta sau poate că pur și simplu nu voiau ca noi să știm adevărul.

În cele din urmă, germanii au strigat la difuzoare: „Dezbrăcați-vă! În pielea goală. Scoateți tot din buzunare și aruncați jos. Păstrați-vă pantofii, dar nu luați nimic altceva cu voi. Veți fi cu toții controlați. Dacă găsim aur sau diamante ascunse în gură sau în fund – sau în altă parte –, veți fi împușcați pe loc. Așa că nu riscați”.

Aveam piese de ceas și ceasuri în buzunare, dar ne-am dezbrăcat și am intrat fără nimic altceva în afară de câteva fotografii pe care le ascunseserăm în pantofi. Nu știam dacă nu cumva ne duceau la moarte.

La prima oprire, ne-au ras complet părul de pe cap, de la subțiori și din regiunea pubiană. Apoi am ajuns într-un loc unde erau găleți pline cu un fel de dezinfectant lichid. Înmuiau un burete mare cu mâner în găleată și-ți trăgeau un *șmir* (te frecau) la subțiorii rași și în zona genitală. Ardea foarte rău – parcă era acid pe piele. Aveam senzația că o să murim. Și abia suportam mirosul.

Apoi ne-au aliniat, iar când ne strigau trebuia să plecăm cu mâna stângă întinsă. Eram tot în pielea goală și de la locul meu vedeam mai mulți indivizi și câteva asistente lucrând. Nu știam ce fac. Când mi-a venit rândul, am privit cum m-au înțepat în braț cu un ac. După câteva minute, m-au lăsat să plec, iar pe braț aveam acum tatuat numărul A19367. Lui Maileh i-au dat 66, iar Moișe avea 68.

Nu ne dăduseră nimic de băut sau de mâncare din ziua anterioară, când ne-au evacuat de la Starachowice. Chiar și așa, nu îmi era sete. Nu simți nicio o doleanță fizică într-o asemenea situație. Singurul meu gând era că acelea erau ultimele clipe din viața noastră.

Ne-au controlat pe fiecare cu o lanternă ca să vadă dacă nu avem ascunse în corp diamante, piese din aur ori alte lucruri de valoare. Mie mi-au spus să deschid gura și să ridic limba. M-au controlat în urechi. Mi-au zis să mă aplec și mi-au băgat o țeavă adânc în *tuhes* (fund) luminând cu o lanternă ca să vadă înăuntru. O, a durut îngrozitor.

La următoarea oprire, au verificat dacă avem ceva ascuns în pantofi. Tipul care mi-a controlat pantofii era un prizonier evreu. A văzut fotografiile pe care le ascunsesem și le-a aruncat. Am spus: „E tot ce mi-a rămas de la familia mea. Pot să le păstrez?”.

A răspuns: „Să fii bucuros că te-au lăsat să-ți păstrezi pantofii”. Mi-au făcut un serviciu. Puteam să fiu împușcat.

Ne-au dat la toți câte o bucată de săpun și ne-au dus la duș, cu pantofii în mână. Eram foarte suspicioși în ce privește dușul; auziserăm cum gazau oamenii în camera cu dușuri de la Treblinka. Am ridicat toți ochii spre tavan și am văzut că din instalațiile de duș picura apă. Asta ne-a dat speranță și o

oarecare alinare că vom mai trăi puțin. Încă nu știam cu siguranță. Poate că era o șmecherie. Dar când tot grupul a intrat în încăperea aceea uriașă de dușuri, apa ne-a împroșcat pe toți.

După ce ne-am spălat, ne-au luat de-acolo și am traversat încăperea fără să ne dea prosoape. Ne-au dus la următorul post, cu apa încă șiroind pe noi. Acolo ne-au aruncat fiecăruia un pachet cu haine.

Cât ne-am îmbrăcat, nu i-am văzut pe frații mei, și nu i-am găsit nici când am ieșit afară. Brusc, mi-am dat seama că erau deja acolo, foarte aproape. Le cunoșteam chipurile, dar ne-am recunoscut cu greu. Am început să râd. Râdeau și ei… uitându-se la mine.

De ce râdeam? Maileh era un bărbat înalt, dar îi dăduseră o pereche de pantaloni care-i veneau până la genunchi. Eu eram scund, și-mi dăduseră o pereche de pantaloni pe care-i târam pe pământ și-mi acopereau pantofii. Cămașa și haina erau de-a dreptul mari pe mine, cu mânecile prea lungi. Pe cap aveam o tichie rotundă. Hainele aveau dungi albe și albastre. Arătam complet altfel. Păream niște nebuni.

Ne-am îmbrățișat și am început să plângem fiindcă ne-am dat seama că încă eram vii și împreună. În fiecare clipă pe durata acelei proceduri, de la tren la dușuri, am crezut că urmau să ne ucidă. Supraviețuiserăm primului calvar de la Auschwitz. Am rămas acolo o vreme… Pur și simplu râdeam și plângeam și ne miram că eram în stare să mai râdem într-un asemenea moment – că încă mai aveam un strop de bucurie în inimi.

Alții în jurul nostru erau singuri. Nici măcar nu știau cum arată.

SS-iștii ne-au aliniat din nou și ne-au spus: „De acum încolo, uitați cum vă cheamă. Numele voastre nu mai înseamnă nimic. Trebuie să țineți minte doar numărul”. Au dat exemplu cu câțiva prizonieri întrebându-i: „Ce număr ai?” Dacă nu ți-l aminteai, venea un kapo și te lovea. Am învățat numărul acela imediat.

După aceea SS-iștii ne-au dus în marș forțat până la barăci. Ne-am oprit în fața uneia dintre ele, care s-a umplut de prizonieri, apoi ne-am mutat la următoarea, și tot așa. Ne-au spus din nou: „Învățați-vă numerele, fiindcă acestea vor fi de acum numele voastre”.

În baraca noastră, blockältester-ul ne-a citit regulamentele pe care trebuia să le respectăm și ne-a dat fiecăruia câte un *șisel* și o cană de metal. Unele erau vechi și ruginite.

De la dezinfectant ne-a usturat pielea îngrozitor ore întregi. Și încă ne durea fundul de când ne băgaseră țevile acelea în el. Însă nu ne păsa, fiindcă ne-am dat seama că nu se purtau cu noi ca și când urmau să ne ucidă.

Trebuia să fim fiecare pe priciul nostru înainte de opt seara, când s-a dat stingerea. Așa s-a sfârșit prima zi.

⏱ ⏱ ⏱

Auschwitz-Birkenau era un loc uriaș – o fabrică a morții. Germanii locuiau chiar dincolo de gard, încât, dacă se întâmpla ceva în toiul nopții, puteau să riposteze imediat. Tăiaseră toți copacii din zonă, așa că vedeau cu ușurință tot ce se petrecea, și evacuaseră o mulțime de polonezi care locuiau în vecinătatea lagărului.

În interiorul lagărului, fiecare grup de vreo cincizeci de barăci era înconjurat de un alt gard cu stâlpi de beton. Ei numeau acest grup „un complex”. De partea cealaltă a gardului era un alt complex. Erau multe asemenea complexuri – pentru bărbați și pentru femei – și trebuia să reținem numărul la al nostru. Prin mijlocul complexului trecea un drum, iar de o parte și de alta erau barăci – aproape ca într-un oraș. Era mult de mers pe drumul de la poartă până la capătul complexului.

La fiecare șaizeci de metri era un turn în care se afla câte un gardian cu mitraliera îndreptată spre prizonierii de dedesubt. Noaptea, aprindeau proiectoarele ca să ne țină sub observație. La sol, era câte un alt gardian cam la fiecare cincisprezece metri. Gardienii lucrau în ture permanente, zi și noapte.

Nu aveai voie să părăsești complexul decât dacă te scotea de acolo un german, și puteai să te miști în interiorul complexului tău doar dacă așa îți spuneau nemții. Altminteri, trebuia să rămâi cât mai aproape de baraca ta. Dacă intrai în baraca altcuiva fără permisiune, erai terminat.

Baraca noastră era în Birkenau (Auschwitz II)[4]. Pe fiecare prici dormeau cinci persoane. Noi trei eram pe un prici de sus cu încă doi tipi. Ne întindeam pe paie – ca vitele. Nu era mult loc, așa că fiecare trebuia să stea întins pe o parte. Pe mijlocul barăcii era o sobă lungă, iar de o parte și de cealaltă, de-a lungul pereților, erau șiruri de câte trei priciuri suprapuse. În fiecare grup de trei priciuri erau cincisprezece bărbați. În baraca noastră dormeau, poate, o mie de prizonieri.

Dormeam îmbrăcați cu tot ce aveam, ca să nu fim furați. Trebuia să fim atenți în mod special și să ne păzim pantofii.

Pantofii mei erau aceiași pe care îi aveam de când am plecat de acasă din Kojniț. Hainele pe care nu le purtam ni le puneam sub cap ca să dormim pe ele, ca pe o pernă.

Când ne trezeam dimineața, ne duceam la o latrină aflată într-o încăpere lungă afară din baracă. Avea aceeași lungime ca baraca. Trebuia să te grăbești ca să-ți faci nevoile și să te speli pe față și pe mâini. Erau robinete din care apa rece curgea fără oprire când ne sculam dimineața. O dată pe săptămână, duminica, ne duceau în clădirea cu dușuri unde făceam duș cu apă caldă.

Dacă aveai nevoie să te duci la baie noaptea, trebuia să folosești un butoi de lemn care era în baracă.

În baraca noastră, prizonierii cei mai vechi la Auschwitz erau polonezi ne-evrei. Comiseseră probabil delicte politice, cum ar fi de pildă să spună ceva de rău contra germanilor. Polonezii au fost trimiși la Auschwitz pe când evreii încă mai locuiau în ghetouri – înainte ca germanii să golească orașele și să trimită comunități întregi de evrei în lagăre. Dacă un polonez comitea un delict mai grav, germanii îl împușcau la locul faptei, în oraș. Dacă era unul mai puțin ofensator, îl trimiteau la Auschwitz.

Blockältester-ul responsabil de baraca noastră era polonez. Nu trebuia să iasă la muncă. Nu știu ce mânca, dar nu l-am văzut niciodată stând la coadă cu un *șisel* pentru a-și lua rația de mâncare.

Era un grup de aproximativ zece bărbați, de regulă polonezi ca și el, și nici ei nu ieșeau la muncă. Sarcina lor era să se îngrijească de baracă. Arătau mai bine decât noi, pentru că primeau mai multe rații de mâncare, iar uniformele lor vărgate de lagăr erau mereu spălate și călcate. Menținеau

ordinea în baracă, ceea ce era important și pentru noi. Uneori, ne ajutau, dar în același timp făceau și treburile murdare pentru nemți.

Îngrijitorii barăcii ne-au sfătuit să nu ne apropiem de gard. Singurul motiv ca să te apropii de gard era să te sinucizi atingând firele electrificate. N-am văzut întâmplându-se așa ceva niciodată,

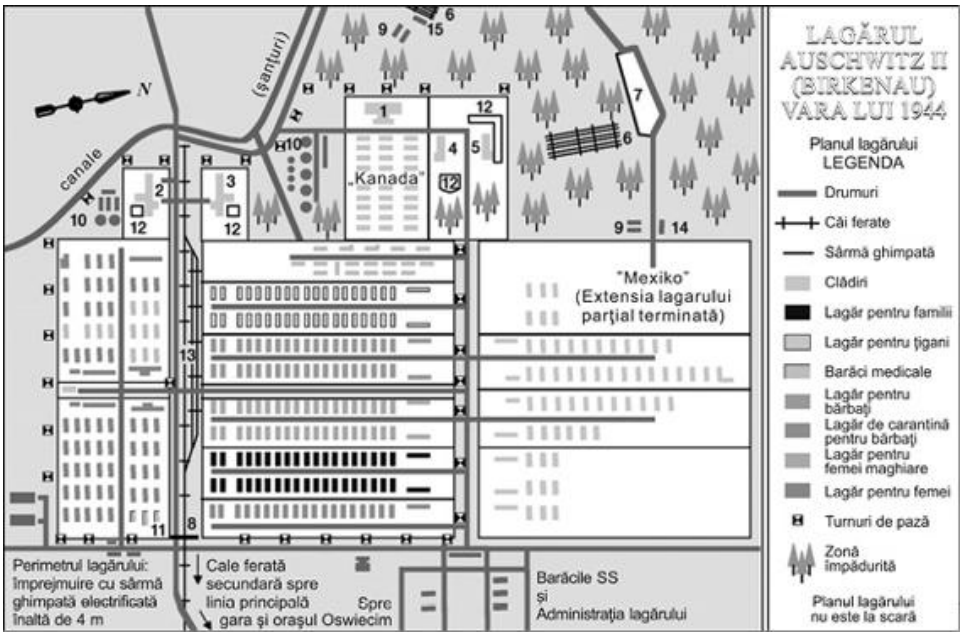

Se estimează că 1,3 milioane de persoane au fost deportate la Auschwitz între 1940 și 1945, inclusiv evrei din toată Europa; dintre acestea, 1,1 milioane au fost ucise, un milion fiind evrei. Pe hartă se vede că fiecare „complex" din secțiunea pentru bărbați a lagărului avea aproximativ treizeci și opt de barăci construite în două șiruri. Fiecare baracă ar fi trebuit să adăpostească inițial 550 de prizonieri, însă germanii au îngrămădit între 800 și 1.000, adăugând un al treilea nivel de priciuri și sporind numărul deținuților care împărțeau același pat. Dacă fiecare baracă prezentată pe hartă adăpostea 800 de prizonieri, capacitatea lagărului de la Birkenau trebuie să fi fost de 134.000 de prizonieri, fără a lua în calcul secțiunea „Mexiko", terminată doar parțial. Construcția s-a realizat în etape, iar țelul era să atingă o capacitate de 200.000 de deținuți.[5]

dar am auzit că sinuciderile fuseseră mult mai numeroase înainte să venim noi la Auschwitz. Mulți evrei sosiți la Auschwitz cu primele transporturi au fost urcați în trenuri din diverse orașe din Europa și aduși direct acolo. Le era foarte greu și sufereau un mare șoc, astfel că unii hotărau că era mai bine să moară decât să trăiască o astfel de viață. De-a lungul timpului, au fost tot mai puține sinucideri deoarece cei aduși la Auschwitz erau deja obișnuiți cu tot felul de *țures* pe care le aveau de înfruntat din partea germanilor în ghetouri și în alte lagăre.

Pe lângă acei câțiva polonezi, baraca noastră era plină doar cu evreii veniți cu trenul odată cu noi de la Starachowice. Erau numeroase naționalități la Auschwitz, dar nu în baraca noastră.

În prima noastră dimineață, toată lumea a trebuit să se scoale la ora patru și să se alinieze pentru „cafea” – făcută din napi prăjiți. Îi cunoșteam mirosul încă de la Wolanów. Avea un gust oribil. Ne era dor de cafeaua *ersatz* de la Starachowice, făcută din porumb prăjit.

După aceea, a trebuit să ne aliniem pentru apel și să așteptăm în tăcere; nu știam ce urma să se întâmple. Același individ, Mengele, a venit cu alți SS-iști. Trebuia să luăm poziția de drepți și să rămânem nemișcați când treceau să ne inspecteze. Scoteau din rând câțiva care nu păreau suficient de tineri sau de puternici pentru a munci. Sau poate că erau prea scunzi ori nebărbieriți – putea fi orice detaliu care le

scăpase din vedere când ne examinaseră prima oară pe peronul lagărului.

Au terminat inspecția de dimineață pe la zece sau unsprezece, iar prizonierii selectați au fost duși de acolo. Nu i-am mai văzut niciodată. Apoi, ne-au ordonat să ne întoarcem în baracă. Nu ne-au scos la muncă. Am avut timp să urmărim fumul și focul care ieșeau pe cele cinci hornuri din zare. Am stat în baracă așteptând și am vorbit despre cât o să dureze până or să ne omoare.

Timp de câteva zile am fost supuși în mod repetat acelorași selecții, fără să fim trimiși la muncă. Cu totul, din baraca noastră au fost o sută de oameni aleși și duși de-acolo. În timpul zilei veneau în control de nenumărate ori și ne strigau numerele ca să se asigure că toți de pe listă sunt prezenți.

Cam după patru zile de selecții și de stat degeaba în baracă, ne-au spus că vom mergem la muncă. Semnalul s-a dat la patru dimineață și a trebuit să sărim de pe prici și să ne grăbim să ne spălăm pe mâini, să bem cafeaua și să ne aliniem pentru inspecție. Apoi, pentru prima oară, ne-au dus în marș cam vreo două sau trei sute de metri până la poarta de la capătul complexului și ne-au aliniat din nou, în așteptare.

La dreapta, lângă poartă, era un spațiu defrișat unde cânta o orchestră – cea mai frumoasă muzică din câte am ascultat. Mai auzisem muzica aceea în depărtare, dar nu știam de unde vine.

După ora cinci am fost aliniați în poziție de drepți, în timp ce SS-iștii ne tot numărau, iar orchestra cânta simfonii și marșuri – Mozart și Beethoven –, numai de compozitori germani. În apropiere de locul unde cânta orchestra era o gheretă, iar înăuntru stăteau gardienii germani care ne

păzeau. Aveau telefoane ca să supravegheze complexul și să cheme ajutoare în cazul când s-ar întâmpla ceva. La poartă erau de pază alți gardieni.

Muzicienii au continuat să cânte până când s-a deschis poarta, pe la șapte și jumătate, și am fost scoși și duși în marș la muncă. Pe drum, am trecut pe lângă câteva ferme și am văzut polonezi care-și lucrau ogorul. Ne-au privit și ei pe noi, dar drumul nu era suficient de aproape ca să putem avea vreun contact cu ei. În fiecare zi, la poartă avea loc aceeași rutină bizară. Ne spuneam că muzicienii aceia erau norocoși deoarece sarcina lor era să cânte doar câteva ore dimineața. Erau privilegiați – cei mai buni muzicieni evrei din Europa.

În acea primă zi ne-au dus într-un loc cu pietre grele și un kapo evreu ne-a ordonat să le adunăm, să le transportăm într-un anume loc și să le lăsăm acolo. Dacă nu făceai ce ți se spunea, te snopea în bătaie cu o măciucă de lemn. SS-iștii nu rămâneau ca să ne urmărească, dar din când în când veneau să ne verifice.

În dimineața următoare, a trebuit să adunăm pietrele de unde le puseserăm în ziua precedentă și să le cărăm înapoi la primul loc. Așa a fost în fiecare zi. Probabil că era ceva menit să ne învețe cum să ne supunem și să se vadă cine era suficient de puternic și apt de muncă forțată. Unii credeau că ne puneau să facem o muncă stupidă pentru că erau prea mulți prizonieri și nu era suficientă treabă pentru toți. Noi credeam că vor să ne epuizeze. Că fețele noastre vor fi tot mai *mager* (slabe, emaciate) și că vom slăbi până când, în cele din urmă, ne vor duce în camera de gazare. Părea că și vedem întâmplându-se asta. Cam după o săptămână de cărat pietre

de colo-colo, ne-au dus la o a doua muncă: să săpăm șanțuri de irigație în niște terenuri nisipoase.

Nu numai că aveai de făcut o muncă grea, dar mai trebuia să fii permanent atent să nu vină kapo la tine cu bastonul. Un kapo avea două sarcini de îndeplinit în fiecare zi – să aibă grijă ca toată lumea să muncească și să fie toți bătuți. Pentru o asemenea sarcină, erau aleși numai acei bărbați care dovedeau abilitatea de a bate și ucide. Uneori SS-iștii se uitau cum ne bate vreun kapo. Dacă un kapo nu ne bătea, nu era un kapo bun. Așa că toți se străduiau să demonstreze că-și fac cu elan datoria.

Nu conta cât de bine munceai – sau nu munceai –, orice kapo te snopea în bătaie. Nu te mișcai suficient de repede. Nu munceai destul. Mereu găsea motiv. Te bătea pe spate și pe umeri sau te lovea peste mâini. Uneori te nimerea în cap, ca să te ucidă. Trebuia să apleci mult capul și să ți-l protejezi cât puteai.

Noi trei ne-am străduit să ne contopim în mulțime și să trecem cât mai neobservați. Eram foarte atenți să nu spunem niciodată ceva care să le dea vreun motiv să ne lovească. Dacă întrebai: „De ce-mi faci asta?”, te loveau mai tare. Cel mai bine era să nu zici nimic.

Ferească Dumnezeu să ridice careva mâinile ca să se apere de lovituri. Îl aruncau la pământ și veneau și ceilalți kapo să dea o mână de ajutor ca vinovatul să fie snopit în bătaie într-un așa hal, încât să nu mai poată să meargă. Puteau să omoare în bătaie prizonieri chiar acolo unde munceam. Era îngrozitor să vezi. Un kapo nu dădea două parale pe viața unui prizonier. Punea doi bărbați să-i care cadavrul pe o targă înapoi în lagăr, pe o distanță de vreo cinci kilometri. Era și asta o muncă grea,

pentru că eram slăbiți cu toții după o zi de muncă și bătăi, fără mâncare până seara.

Unii dintre acei kapo erau evrei. Majoritatea erau polonezi sau de alte naționalități – criminali, antisemiți. S-au auzit și zvonuri că SS-iștii nu foloseau evrei pe post de kapo la sarcinile mai brutale pentru că au avut loc incidente atunci când un kapo evreu și-a pierdut controlul și i-a atacat pe supraveghetorii nemți. N-am fost niciodată martor la așa ceva. Asemenea lucruri s-or fi petrecut înainte să ajungem noi la Auschwitz.

Știam că o să ne crească din nou părul și că numerele ne erau tatuate doar pe braț, nu și în minte. Dar faptul că pierduserăm uneltele de ceasornicărie ne lăsase complet fără nicio apărare. Mi-am făcut totuși o șurubelniță șlefuind capătul unui cui. Apoi mi-am făcut o pensetă dintr-o cască antifonică veche pe care am găsit-o întâmplător. Am rupt o secțiune din banda arcuită care trece peste cap, am frecat-o de o piatră ca să-i fac vârfuri, și am îndoit arcul ca să poată funcționa ca o pensetă. Am mai găsit și o periuță de dinți mică pe care puteam s-o folosesc ca să curăț piesele de ceas.

Erau multe ceasuri în Auschwitz. În fiecare zi, trenurile aduceau mulțimi de evrei care veneau cu ceasuri și cu alte bunuri. Trebuiau să se dezbrace în pielea goală și să lase acolo tot ce aveau înainte să fie împinși în camerele de gazare sau duși în marș forțat la dușuri, ceea ce le permitea să mai trăiască o vreme. În lagăr, nemții făceau schimb de ceasuri între ei.

Într-o zi, un gardian SS mi-a dat un ceas la locul de muncă și mi-a spus să mă ascund într-un șanț adânc cât încercam să-l repar. Și el era speriat de moarte. A însemnat foarte mult faptul că n-am fost nevoit să-mi pierd *koyah* (forța) săpând în ziua aceea.

Și blockältester-ul din baraca noastră a pus cumva mâna pe niște ceasuri defecte și noi i le-am reparat în biroul lui după program. Cu acele câteva unelte, puteam să desfac un ceas ca să-l curăț și să-l montez la loc. Bineînțeles că nu puteam să repar un ceas care avea nevoie de o piesă nouă. În asemenea cazuri, îi spuneam că ceasul nu putea fi reparat și îl întrebam dacă nu mi-l poate lăsa mie pentru piese. Era de acord, încât curând aveam câteva ceasuri ale noastre la Auschwitz.

Dar trebuia să ne facem griji să nu ne fie furate. Moișe a venit cu ideea să ascundem un ceas într-o bucată de săpun pe care să-l ducă unul dintre noi și să nu-și dea nimeni seama că este un ceas. Avea să frământe săpunul în mâini până când devenea moale. Urma să pună ceasul înăuntru și să remodeleze săpunul în forma obișnuită a oricărui săpun. A făcut treaba asta cu cele câteva ceasuri pe care le adunaserăm.

Când nemții aveau nevoie de un anumit număr de muncitori calificați, ne aliniau și ne întrebau ce meserie învățaserăm acasă înainte de război. Prima oară când eu și frații mei am spus că suntem ceasornicari, nu au părut interesați. Aveau nevoie de muncitori metalurgi. Data următoare, le-am spus că suntem metalurgi și i-au dus pe Moișe și pe Maileh în altă baracă. Dar pe mine nu m-au luat. Îmi era frică și eram îngrijorat de ce urma să se întâmple dacă

nu vom rămâne împreună. Încercau mereu să despartă frații. Eram la Auschwitz de aproximativ cinci săptămâni. Noua lor baracă era în același complex, așa că puteam să-i văd după muncă – cam cu o oră înainte de cină. Uneori reușeam să mâncăm împreună.

Munca lor cea nouă consta din dezmembrarea unor avioane doborâte și tăierea metalului în câteva bucăți care să poată fi topite și refolosite. Era o muncă mai ușoară. Când frații mei le-au spus gardienilor că sunt și ceasornicari, au fost puși să deșurubeze și să dezmembreze busole și alte instrumente de bord. Pentru o asemenea muncă de precizie nu mâncai bătaie. Nu doar atât, dar SS-iștii nu te supravegheau. Acolo erau responsabili cei din Luftwaffe. SS-iștii erau instruiți să-i urască, să-i bată și să-i ucidă pe evrei, dar cei din Luftwaffe nu erau întotdeauna la fel de mizerabili.

Maileh a găsit prilejul de a-i spune supraveghetorului de divizie că este ceasornicar și că poate să-i repare ceasul. De atunci, în fiecare dimineață, mergea la biroul lui și repara ceasuri acolo până la sfârșitul zilei. În zilele când venea SS-ul în inspecție, Maileh muncea alături de toți ceilalți în fabrică.

În acest timp, eu am rămas complet singur – săpam șanțuri în ploaie cu toți kapo pe capul meu.

Într-o dimineață, la o săptămână după ce frații mei au fost duși în altă baracă, ne-au adunat pe toți afară pentru un apel nominal, ca să selecteze prizonieri pentru un tip special de muncă. Asta era tot ce știam. SS-istul care se ocupa de selecție

a venit la mine, m-a întrebat care e numărul meu, apoi și l-a notat.

Când s-a terminat selecția, tânărul polonez care-l ajuta pe blockältester-ul responsabil cu baraca noastră mi-a spus: „Ți-am văzut numărul pe listă. O să fii trimis la *Sonderkommando*”,

Când am auzit acest lucru, aproape am murit de spaimă. De evreii care erau selectați pentru a fi uciși în camerele de gazare se ocupau unitățile Sonderkommando. Acestea trebuiau să se asigure că evreii erau dezbrăcați, după care îi împingeau în camerele de gazare, scoteau cadavrele și le aruncau în cuptoarele crematoriilor. Asta era sarcina lor. Vă puteți imagina?

Nu eram de mult timp la Auschwitz, dar aflasem deja ce se întâmpla acolo. O sarcină într-un Sonderkommando însemna moarte sigură. La fiecare șase luni, luau un grup de prizonieri Sonderkommando și îi gazau, ca să nu mai rămână martori în viață. De aceea selectau permanent oameni noi pentru această sarcină. De obicei, luau indivizi mai puternici. Nu știu de ce m-au ales pe mine. Ăsta mi-a fost norocul (*mazel*)!

Discutam despre asta seara cu frații mei. Știam că nu voi rezista la genul acela de muncă. Dar nimeni nu avea vreo idee. În cele din urmă, Moișe a zis: „Ascultă, avem ceasuri. De ce nu te duci la comandantul complexului să-i oferi un ceas? Poate o să fie de acord să te scoată de pe listă și să pună pe altcineva în loc. Pentru el, e totuna”.

Nu-l cunoșteam pe comandant. Nu era din baraca noastră, ci stătea în clădirea de la capătul complexului în care se afla baraca noastră. Era un francez – prizonier, dar nu evreu – care lucra pentru secretarul general al lagărelor de concentrare de

la Auschwitz. Am reușit să aflu că se ocupa cu repartizarea sarcinilor pentru prizonierii din complexul nostru. Totul era în mâinile lui, inclusiv lista pentru Sonderkommando. Era considerată o persoană importantă.

M-am hotărât să încerc. Ce aveam de pierdut? Mă gândeam că mai rău decât să mor nu poate fi. Și era mai bine să fiu împușcat încercând să-l mituiesc pe individul acela decât să fiu trimis la Sonderkommando

De obicei, în jurul intrării în clădirea comandantului de complex erau soldați, iar eu nu știam cine putea fi cu el în cameră. Nu știu cum, dar am reușit să mă strecor și să ajung în biroul lui când soldații lipseau. Ar fi trebuit să-i vedeți privirea când m-a văzut. Ar fi putut să apese pe butonul de alarmă și aș fi fost mort. Dialogul nostru a decurs așa:

COMANDANTUL DE COMPLEX: Ce cauți aici?

HIL: Am nevoie de ajutorul dumneavoastră.

COMANDANTUL DE COMPLEX: Despre ce e vorba?

HIL: Știu că sunt pe listă pentru a fi dus la Sonderkommando. Nu sunt ucigaș și cât o să trăiesc nu vreau să ucid pe nimeni. N-o să fiu în stare să o fac. Vă rog scoateți-mă de pe listă.

Au început să-mi curgă lacrimile.

COMANDANTUL DE COMPLEX: Cine ți-a spus asta?

HILL: Nu mi-a spus nimeni, dar totuși am aflat. Am un ceas. Nu-l am la mine, dar pot să-l iau de la cineva și să vi-l ofer. Nu vreau decât acest serviciu, dacă ați fi amabil, să mă scoateți de pe lista pentru echipa aceea specială de comando.

COMANDANTUL DE COMPLEX: Nu cred că pot să o fac, dar am să încerc. Și rămâne doar între mine și tine. Ești sigur că poți să-mi dai ceasul?

Și-a notat numărul meu, dar nu mi-a promis nimic.

HILL: Imediat după ce numele meu va fi scos de pe listă, vă dau ceasul.

COMANDANTUL DE COMPLEX: În regulă, s-a făcut.

Nu voiam să-l acuz că este mincinos, dar nu puteam să las nimic la voia întâmplării.

HILL: De unde știu că nu o să uitați? De ce n-o faceți chiar acum? Să văd că mă scoateți de pe listă.

A găsit lista și a șters numărul meu, apoi a căutat un număr din altă listă ca să mă înlocuiască. Mă deranja că altcineva avea să-mi ia locul, dar o să fiu sincer: nu mi-am făcut prea multe griji în legătură cu acest aspect. Important era să nu mai fiu eu pe listă.

COMANDANTUL DE COMPLEX: Uite ce e, am făcut tot ce mi-ai cerut, așa că ai face bine să te asiguri că-mi aduci ceasul, fiindcă dacă ceasul nu ajunge în încăperea asta, în mâna mea, o să am grijă să fii în Sonderkommando.

Abia atunci a confirmat, de fapt, că era vorba de lista pentru Sonderkommando.

HILL: Nu trebuie să vă faceți griji. O să dureze vreo două zile, dar o să-l aveți. Mulțumesc foarte mult. Dumnezeu să vă aibă în pază și pe dumneavoastră.

Am ieșit afară în goană, asigurându-mă că nu mă văd gardienii.

Două zile mai târziu, am tăiat săpunul lui Moișe, am scos ceasul și l-am curățat. I l-am dus francezului și i l-am pus pe masă. Nu l-a luat. Nici măcar nu s-a uitat la ceas. Părea că și el e precaut. Mi-a zis: „Știi, nu am crezut că poți să-mi aduci un ceas. Ai fost foarte curajos. Îți admir curajul de a face o astfel de propunere”.

Îl văzusem schimbând lista, dar tot nu mă simțeam în siguranță. Am tot analizat povestea în minte în următoarele câteva zile. Mă gândeam că acțiunile lui au însemnat mult. Ar fi putut să apese cu ușurință butonul de alarmă și să le spună SS-iștilor: „Luați-l pe individul ăsta. Nu are ce căuta aici”. Mi-ar fi putut trage un glonț în cap pe loc. Dar n-o făcuse.

După alte câteva zile, au strigat numerele, iar numărul meu nu era pe listă. Imediat i-au scos pe oamenii aceia din baraca noastră și i-au inclus în Sonderkommando.

Francezul își ținuse promisiunea. Încă mi-l mai amintesc. Era înalt, aristocratic și chipeș, și avea părul alb. Nu știu de ce a făcut gestul acela pentru mine. Bănuiesc că pur și simplu mi-a admirat îndrăzneala.

Tânărul asistent al blockältester-ului fusese cel care îmi salvase viața spunându-mi că numărul meu era pe lista pentru Sonderkommando. I-aș fi arătat recunoștința mea, dar în afară de acel fapt, nu am mai avut niciun fel de relație cu el.

Abia mult mai târziu, după război, mi-am amintit cine era. Tatăl lui lucrase la primăria din Kojniț. Cred că am fost chiar și colegi de școală. Era ceva mai mare și nu era în clasa mea. Un băiat inteligent dintr-o familie cumsecade. Îl cunoșteam de

când era copil, dar nu l-am recunoscut ca adult în lagăr. Când le-am povestit fraților mei despre el, și l-au amintit și ei.

După ce am fost scos de pe lista pentru Sonderkommando, am căpătat încredere să-mi asum și alte riscuri. Acum trebuia să găsesc o cale să mă alătur fraților mei. Știam că trebuie să fim împreună ca să supraviețuim, dar era ceva mai mult de-atât. Să fim împreună era mai important pentru noi decât să supraviețuim. De asta trăiam. Când mă gândeam, gândeam pentru noi toți. La fel făceau și Moișe, și Maileh, fiecare în felul său.

Duceam greaua povară de a fi lider pentru că frații mei nu erau capabili, iar ei știau că e așa. Nu suntem toți la fel. Ei nu-și asumau mari riscuri, iar eu nu voiam să și le asume pentru că mă temeam că ar putea să facă vreo greșeală, ceea ce ar fi dus la un dezastru. Știau că în *kop*-ul (capul) meu eram puțin diferit. Eram mai încrezător. Simțeam când pot să insist și când nu. Uneori acționam sub impulsul momentului, fără să gândesc. Mintea îmi lucra mai repede (și mai bine) și analizam situația din toate unghiurile. Încă de la început m-am străduit să-mi întipăresc în minte tot ce se întâmpla – ca să-mi amintesc în cazul în care urma să mai trăiesc. Maileh și Moișe nu gândeau așa.

Încă mai săpam șanțuri, așa că primul pas era să obțin schimbarea locului de muncă, să ajung și eu la fabrica de dezmembrare a avioanelor unde munceau Moișe și Maileh. Blockältester-ul barăcii noastre avea autoritatea să decidă unde să ne trimită la muncă. Dacă era cineva ucis sau se

îmbolnăvea, era sarcina lui să completeze zilnic echipa cu înlocuitori. A fost de acord să mă mute în schimbul unui ceas. Era polonez – un antisemit –, dar reparasem ceasuri în biroul lui și-i oferisem diverse lucruri. Dezvoltasem relația asta încât să pot avea încredere atunci când îi voi cere o favoare.

Cam după două săptămâni, când deja munceam în același loc cu frații mei, s-a auzit un zvon conform căruia toți cei din baraca unde dormeau acum frații mei urmau să fie luați și duși într-un alt lagăr.

Blockältester-ul nu avea autoritatea să mă trimită într-o altă baracă, dar am aflat că singurul om care putea să mă ajute era același francez care îmi scosese numele de pe lista pentru Sonderkommando. Pentru noi, era o situație de viață sau de moarte, așa că m-am dus din nou la el și i-am dat un ceas înainte să încep să vorbesc. Apoi i-am zis: „Mi-ați făcut un serviciu pentru care vă sunt foarte recunoscător. Aș vrea să-mi mai faceți unul”.

M-a privit cu un zâmbet curios și cinic. „Ce mai vrei acum?”, m-a întrebat.

I-am spus: „Frații mei sunt într-un alt complex și umblă vorba că urmează să fie duși de aici. Nu-i invidiază nimeni. Probabil că va fi mult mai rău decât aici, pentru că aici e un loc bun! Dar eu nu vreau decât să fiu cu ei, așa că nu-mi pasă. De fapt, o să-i faceți altcuiva o favoare dacă mă trimiteți cu frații mei acolo unde o vom duce mai rău”.

Mi-a aruncat un zâmbet mai cald și a zis: „O să fac asta pentru tine”.

M-a schimbat, așa cum îi cerusem. Nu știam ce avea să ni se întâmple, dar măcar eram împreună. Ce s-a întâmplat de fapt ulterior a fost opusul zvonurilor. I-au păstrat pe cei din

noua mea baracă de la Auschwitz ca să muncească la avioane și au eliberat vechea mea baracă plus alte unsprezece, ducând prizonierii în diverse alte lagăre din Germania. Frontul rusesc se apropia de Auschwitz, așa că au început să scoată oamenii de acolo. Asta se întâmpla prin septembrie 1944.

Noul nostru loc de muncă se numea Fabrica Tzileger Batreeb. Era condusă doar de cei din Luftwaffe, fără ca SS-ul să supravegheze munca. Fabrica era un hambar enorm ridicat pentru a aduce avioanele doborâte sau care nu mai puteau fi reparate din diverse motive. Erau cam o sută de prizonieri care munceau acolo: polonezi, dar și germani – ingineri sau muncitori calificați.

Moișe și cu mine stăteam la bancurile de lucru – cu câte un castron, o cană și o lingură legate la brâu – și dezmembram busole, aparate de măsură și alte instrumente din carlinga avionului. Puneam fiecare tip de piesă într-o cutie separată ca să poată fi trimisă spre a fi reutilizată în alte fabrici. Era o muncă mai ușoară și mai delicată, așa că reușeam să ne conservăm forțele. Și nu eram bătuți. Asta era partea cea mai bună. Poate că mai primeam câte o lovitură din când în când, dar niciodată o bătaie adevărată.

În acest timp, Maileh stătea în biroul supraveghetorului și repara ceasuri.

Maileh îi spusese supraveghetorului că și eu eram ceasornicar, încât într-o zi m-a luat și m-a dus în casa cuiva ca să repar un ceas. Uneori, ofițerii Luftwaffe ne foloseau ca muncitori neplătiți pentru sarcini neobișnuite în grădinile și casele lor. Supraveghetorul a încuiat ușa după noi și m-a prezentat tipului care locuia acolo împreună cu soția lui. Pe când lucram, ea a trecut pe lângă masa la care stăteam și mi-a

lăsat o bucată de pâine alături, ca din întâmplare. Chiar și în casa ei, îi era teamă că ar putea s-o vadă cineva. Bineînțeles că nu eu cerusem pâinea. Noi nu aveam voie să cerem nimic.

Mi-a făcut semn să o mănânc și a zis, „*Friss schnell!*” („Înfulecă repede!”). Nu era o expresie frumoasă. În germană *fressen* este un cuvânt folosit mai mult pentru animale. Un cal *frist*. Când spui că-i dai unui om să mănânce, folosești verbul *essen*. Un om *isst*.

În fine, nu-mi păsa nici cât negru sub unghie ce spusese. Mi-aș fi dorit doar să mă pot duce acolo în fiecare zi pentru ca să primesc o bucată de pâine.

Condițiile la noul nostru loc de muncă erau mai bune, dar rutina cotidiană din lagăr nu se schimbase. În fiecare dimineață trebuia să ne aliniem pentru apelul nominal. SS-iștii erau deja acolo ca să ne disciplineze. „Stai! Marș acolo! Drepți! Nu ai patru oameni pe rândul tău! Ai numai trei!” O mulțime de SS-iști se învârteau pe acolo și făceau ce voiau cu noi până să ne numere și să ne ducă în marș forțat afară din lagăr, la locurile de muncă.

În afară de cafeaua urât mirositoare de dimineață, nu mai mâncam nimic toată ziua. După ce SS-iștii ne aduceau în marș seara înapoi în lagăr, ne dezlegam castronul (*șisel*) de la brâu și ne așezam la rând lângă bucătărie. Când îți venea rândul, tipul de la butoi îți turna un polonic de supă în *șisel*, îți dădea o bucată de pâine, și plecai.

Dacă nu aveai *șisel*, nu primeai supă. Uneori, oamenii furau *șiseln* de la alții. Cunoșteai fiecare mică zgârietură și

îndoitură sau pată de pe castronul tău, așa că puteai să-l identifici dacă ți-l lua cineva. Când ne duceam să ne culcăm, ni-l legam la brâu, încât dacă ar fi încercat cineva să-l fure, ne-ar fi trezit. Nu aveam curele la uniformele de lagăr, așa că foloseam frânghie. Pierderea castronului însemna moartea, asta dacă nu aveai altceva de dat la schimb pentru alt castron. Era un obiect costisitor și nu prea ușor de găsit. Odată, lui Moișe i-a fost furat castronul și a trebuit să-i cumpărăm altul de la un evreu care folosea diverse șmecherii pentru a obține cât mai mult pe el. Cred că am plătit trei țigări.

Supa de la Auschwitz nu era rea. De cele mai multe ori era îngroșată cu orz, fasole și cartofi sau tăiței. Uneori zăream carne în oală, dar n-am găsit niciodată vreo bucată în castron. O pâine era tăiată în șase bucăți, din care tu primeai una. Și cam asta era tot. Era o pâine neagră grea, care te sătura. Ajunseserăm *magere*, dar puteam să rezistăm cu rațiile acelea douăzeci și patru de ore până când mâncam din nou. Sigur, ne ajuta și faptul că nu făceam munci grele și nu mai luam bătaie.

La Starachowice, mâncarea fusese mai bună și puteai să cumperi mai multă dacă aveai bani sau ceva de dat la schimb. Așa ceva, la Auschwitz, nu era posibil.

Spaima cea mare la Auschwitz erau selecțiile. Dimineața, când ne aliniau ca să mergem la muncă, un SS-ist îl bătea pe umăr pe câte unul care avea vânătăi sau se rănise în ziua precedentă. Îl luau și nu-l mai vedeam niciodată. Noi ceilalți eram duși în marș forțat la muncă.

În fiecare duminică, se făcea selecția oficială în fiecare complex. Ne frecam unii altora obrajii ca să pară mai roșii și mai sănătoși. Inspectorul SS trecea printre rânduri. Apoi se

întorcea și ne mai inspecta o dată. Cu un singur semn din deget, îi alegea pe toți *muselmänner* împreună cu cei care nu se bărbieriseră, nu-și reparaseră găurile din haine sau nu le mai păsa.

„*Muselmänner*" era un jargon nemțesc (lit., musulman) pentru bărbații care erau *oyșghespielt* (epuizat, istovit), cineva cu ochii mari, obrajii supți și dinții mari – și fără chip. Trupul îi era deja vlăguit de nemâncare și de muncă grea și nu mai avea viață deloc în el. Nu aveam aparate de ras ca să ne bărbierim. În baracă erau câțiva bărbieri care erau desemnați să o facă. Ne așezam la rând și așteptam ca bărbierul să ne radă. A doua zi, bărbieritul acela putea face diferența între viață sau moarte[6].

Inspectorul putea să bată pe umăr și bărbați sănătoși și puternici, chiar fără vreun motiv; poate că, pur și simplu, nu-i plăcea cum arăți. Uneori, scotea mai mulți oameni, alteori mai puțini. Observam totul cu maximă atenție ca să înțelegem acele detalii care ne despărțeau viața de moarte. În cele din urmă, am aflat că avea o normă și trebuia să desemneze un anumit număr de oameni care să fie uciși.

SS-iștii îi urcau pe cei selectați în camioane, cu o eficiență militară discretă – fără discuții legate de locul unde îi duc. Era o chestiune simplă, de rutină. Însă noi știam că toți urmau să fie gazați și arși în furnal.

Trecuserăm prin selecțiile din Wolanów, unde evreii erau aliniați și împușcați duminica. Violența fusese imediată, extremă, sângeroasă. La Auschwitz, crima era o rutină, sistematică și industrială – era la scară largă. Cuptoarele ardeau douăzeci și patru de ore pe zi din douăzeci și patru.

În numeroase seri, se făceau inspecții inopinate la ținute. Se temeau de păduchii purtători de tifos. Dacă îți găseau un păduche pe cămașă, te duceau de îndată în camera de gazare. Noi trei ne controlam unul altuia hainele tot timpul. După orele de muncă, omoram toți păduchii cu unghia. Prizonierii care nu aveau un frate sau un prieten bun se ajutau reciproc în aceeași manieră. Poate nu la fel de atent cum o făceam noi, dar toți erau dornici să ajute. În prima noastră baracă, majoritatea deținuților erau evrei polonezi din Starachowice. Acum eram laolaltă cu alte naționalități din toată Europa – ruși, cehi, unguri, români, francezi, olandezi, belgieni –, nu numai cu evrei. Uneori rugam vreun străin să vadă dacă gulerul meu era bine așezat sau dacă nu cumva haina îmi era ruptă la spate.

Or, hainele se rupeau – la muncă de obicei –, și nu ne dădeau altele în schimb. Așa că ne reparam singuri ce se sfâșia, cum ne pricepeam mai bine. Uneori le prindeam cu ace de siguranță cumpărate pe bucăți de pâine sau contra câtorva linguri de supă: ambele erau monedă de schimb la Auschwitz. Nu încercam să luăm haine de la cei care mureau. Simțeam că nu se cuvine și nici nu e uman să facem așa ceva. Nici măcar în condițiile acelea.

⏱ ⏱ ⏱

Era complicat să ne dăm seama de datele sărbătorilor evreiești, dar noi am continuat să le ținem. Sărbătorile evreiești urmează vechiul calendar lunar ebraic și majoritatea lor coincid cu luna plină. Știam că sărbătoarea Șavuos are loc, după calendarul gregorian, fie la sfârșitul lui mai, fie la

început de iunie. Mai știam că de la Pesah până la Șavuos sunt cincizeci de zile.

Dacă reușeam să ne dăm seama de data uneia dintre aceste sărbători, puteam să calculăm numărul de luni și zile din fiecare lună a calendarului ebraic ca să aflăm datele pentru Roș Hașana, Iom Kipur și celelalte sărbători. Făceam calculele pentru datele aproximative și verificam cu alți prizonieri care făceau același lucru. Totodată, deoarece permanent soseau noi transporturi cu evrei din alte locuri din Europa, și ei ne puteau spune datele reale. De cele mai mute ori, aveam dreptate.

Nu puteam, la Auschwitz, să celebrăm sărbătorile și nu vorbeam prea mult despre acest subiect. Dar măcar știam în ce zi este Roș Hașana sau Iom Kipur. După ce ne-am întors de la muncă de Iom Kipur (septembrie 1944), un tip dintr-un grup ne-a spus: „Cine vrea să comemoreze Iom Kipur? Îmi amintesc câteva rugăciuni pe dinafară”. Așa că vreo optsprezece bărbați am stat întinși pe priciurile noastre și l-am ascultat recitând „Unsanneh Tokef”[7] și alte câteva *piyyutim* (poezii liturgice recitate la slujba de Iom Kipur). Trebuia să le recite în șoaptă ca să nu audă prea mulți din baracă. Nu știam dacă puteam să avem încredere în ei.

⏱ ⏱ ⏱

Într-o zi de toamnă din octombrie 1944, ni s-a ordonat să oprim munca și să ne aliniem pentru apel. Brusc, am fost înconjurați de mai mulți SS-iști cu mitraliere. Ne-au dus în marș forțat într-un loc unde erau deja aliniați numeroși

prizonieri de la alte fabrici. Ne gândeam că aveau de gând să ne omoare, însă ne-au ținut acolo în picioare ore întregi.

Nu am aflat ce se întâmplă până când nu ne-au dus înapoi în lagăr. Circulau zvonuri că cei din Sonderkommando făcuseră să explodeze o bombă într-un crematoriu și că, plini de curaj, reușiseră să evadeze. Nu știam cât din acea poveste era adevărată. Abia după război am aflat că chiar se petrecuse aievea.

Prizonierii din Sonderkommando aveau acces la toate bunurile pe care oamenii le aduceau cu ei în trenurile spre Auschwitz. Uneori găseau muniție, dinamită și alte materiale explozive și se organizaseră să le adune și să le ascundă. SS-iștii nu suspectau nimic.

În ziua aceea, într-un atac surpriză, cei din Sonderkommando i-au lovit pe la spate pe gardienii SS, i-au ucis și i-au aruncat în crematoriu. Apoi au dat foc unei părți din crematoriu și au fugit. Aveau totul pregătit de dinainte ca să întrerupă curentul electric în porțiunea de gard unde au tăiat sârma ghimpată ca să evadeze.

În afara lagărului, peisajul era complet sterp. Nemții puteau să vadă tot. În zona aceea nu lăsaseră nici măcar un copac să crească. Grupul Sonderkommando a aruncat bombe fumigene în timp ce alergau, așa încât gardienii din turnuri nu au putut să vadă încotro trag. Așa au reușit să scape[8].

Gardienii au sfârșit prin a-i ucide pe mulți dintre ei, dar câțiva au fugit în munți, unde se puteau ascunde. Germanii i-au prins pe câțiva în viață și i-au adus înapoi în lagăr, unde au organizat cu mare fast un spectacol ca să le anunțe crima și i-au spânzurat în fața tuturor. De fiecare dată când cineva era spânzurat, ne scoteau pe toți afară și ne obligau să privim.

Eram bucuroși că totuși câțiva scăpaseră. În același timp, îi uram pe cei din Sonderkommando. Ei erau ucigașii, așa încât credeam că meritau oricum să moară. Au ucis prea mulți, dar, cu toate acestea, înțelegeam că erau forțați să o facă. Chiar și eu aș fi putut să devin unul dintre acei ucigași dacă francezul nu m-ar fi scos de pe lista pentru Sonderkommando.

Cei din Sonderkommando reușiseră să dea foc unei părți a crematoriului, dar nemții au pus să fie reconstruită, iar celelalte patru crematorii au continuat să funcționeze nonstop.

În noiembrie, a fost o schimbare majoră. Circulau zvonuri că nu mai gazau oameni și că demolaseră camerele de gazare. Nu puteam fim siguri de acea informație pentru că eram ținuți în complexul nostru, iar camerele de gazare erau undeva departe de noi.

SS-iștii din lagăre își făceau treaba cu elan. Fuseseră aleși pentru că aveau trăsăturile de caracter cerute și credeau în ideologia nazistă. Chiar dacă nu erau devotați 100%, fuseseră bine instruiți și s-au obișnuit cu asta.

Unii aveau aparate de fotografiat și ne făceau poze ca să-și arate superioritatea și, probabil, ca să le raporteze comandanților lor ce se întâmplă. Personaje importante din SS și Gestapo veneau deseori să viziteze Auschwitzul. Ulterior unei asemenea vizite, am auzit că unul dintre vizitatori fusese Heinrich Himmler însuși. La momentul acela, încă nu știam cine este[9].

SS-iștii ne considerau niște gunoaie. Ne tratau ca pe niște gunoaie. Ne numeau gunoaie. Încercau să ne dezumanizeze, dar noi nu ne vedeam așa. Știam că sunt niște ucigași care nu aveau nici urmă de omenie în ei. Ne gândeam că vor plăti foarte scump pentru crimele lor când se va sfârși războiul.

La Auschwitz, deja eram mai mult morți decât vii. Nimic cu privire la situația noastră nu ne dădea vreo șansă de supraviețuire. Lupta și rezistența noastră se reduceau pur și simplu la speranța unui mâine mai bun. Ne spuneam că în orice clipă se poate petrece o minune. Totul se putea schimba într-o zi, o săptămână sau o lună, așa că merita să te străduiești să mai trăiești încă o zi.

Ne-am străduit din greu să ne păstrăm speranța în suflete și să nu devenim *meșuga* (să nu ne țicnim). Și cu cât te străduiai mai tare să te convingi, cu atât credeai mai mult în speranța aceea. Dacă o persoană căreia îi este foame crede că va găsi de mâncare mai târziu, ea poate să reziste mai mult. Dacă se gândește că „Nu are rost și nu voi supraviețui”, va muri mai repede. Am văzut întâmplându-se acest lucru de multe ori. Pesimismul este o boală groaznică. Te distrugi singur. Trebuie să-ți păstrezi optimismul tot timpul.

Dar mintea lucrează. Uneori ne cuprindea disperarea – mai bine să mori decât să fii supus torturii. De multe ori mă rugam la Dumnezeu să mor. Nu am discutat niciodată despre sinucidere. Și totuși, ne-a trecut prin minte. Puteai în orice zi să te agăți de gardul de sârmă ghimpată și să mori electrocutat. I-am lăsat pe criminalii germani să ne extermine. Potrivit tradiției religioase evreiești, dacă îți iei singur viața, ești și tu un criminal[10]. Noi nu eram criminali.

Dar episoadele noastre de disperare erau de scurtă durată. Când un frate era la pământ, îl susțineam și îl încurajam. Încă eram, cum se spune, în toate mințile. Voiam să trăim. Ne spuneam unii altora povești care nu erau adevărate. Ne întorceam la baracă și spuneam: „Am auzit un german spunând că războiul nu va mai dura mult”. Sau: „Mi-a povestit un polonez despre ce a citit într-un ziar”. Noi ceilalți știam că probabil nu era adevărat, dar era bine pentru noi să auzim ceva care putea să ne dea speranță.

Știam că germanii fuseseră respinși la Stalingrad. Era foarte important. Și am auzit că rușii ocupaseră cea mai mare parte din Polonia și înaintau spre noi. Dar nu știam detaliile.

Aveam câteva surse pentru acele informații. Inginerii polonezi care lucrau în fabrică nu erau prizonieri; primeau salariu și se duceau acasă după program. Unii ne urau și ne spuneau că aveam parte de ce meritățm. Dar alții nu erau antisemiți și aveau *rahmunes*. Ei ne-au spus ce se întâmplă cu războiul și au încercat să ne încurajeze să nu cedăm. Însemna mult! Altfel, nu am fi știut nimic.

Erau și prizonieri germani care lucrau în fabrică. Aveau autoritate asupra noastră dar nu erau kapo – nu ne băteau. Uneori ne mai dădeau și nouă unele informații. Chiar și unii soldați germani din Luftwaffe ne spuneau: „Nu mai durează mult”.

În funcție de naționalitate și de infracțiune, pe uniforma fiecărui prizonier era un ecuson special. De exemplu, criminalii și infractorii de drept comun aveau câte o insignă mare. Un prizonier politic, un comunist de pildă, avea o insignă roșie[11]. Nu discutam politică cu prizonierii germani sau polonezi ne-evrei. Doar ascultam. Ne era teamă că ar

putea să încerce să ne mintă sau că i-am putea înfuria și s-ar folosi de cele spuse de noi ca să fim împușcați. Deși erau prizonieri ca și noi, eram foarte precauți.

Evreul avea cel mai umil statut dintre toate naționalitățile din lagăr. Nu conta dacă era din Germania, Polonia sau Franța. Indiferent de unde venea, era doar un evreu și purta o stea pe uniformă. Infracțiunea consta în faptul că erai evreu. Toți ceilalți erau privilegiați față de evrei și puteau să le facă evreilor orice.

Țiganii erau următorii pe lista celor cu un statut inferior. Erau ținuți într-un complex separat. Nemții îi gazau și-i ardeau la fel ca pe noi, totuși aveau mai multe privilegii la muncă decât noi. Un kapo țigan era mai respectat decât unul evreu.

Rușii și polonezii erau pe locul al treilea în ce privește statutul inferior. Apoi, în ordine urmau francezii, olandezii și cehii. Germanii îi respectau pe cehi. Ca să te afli într-un lagăr de concentrare era oricum un rău, dar dacă erai un prizonier *Reichsdeutsche* – un adevărat „german de fier” –, aveai cel mai înalt statut și cele mai multe privilegii față de toate celelalte naționalități. Naziștii le dădeau germanilor întotdeauna munca cea mai ușoară.

După orele de muncă, ne așezam pe priciuri și discutam. Fiecare își spunea povestea – unde și cum trăise înainte de război. Uneori cântam diverse cântece. Cel mai adesea discutam despre când avea să ne ajungă moartea din urmă. Eram norocoși că eram apropiați cu băieții pe care-i știam de

la Starachowice sau Kojniț. Aveam o glumă despre panoul cu ARBEIT MACHT FREI („Munca te face liber”) de la intrarea în lagărul de la Auschwitz. Arătam spre fumul și spre focul care ieșeau din crematorii și spuneam: „Poate că mâine va fi biletul nostru către libertate”.

Lumina în baracă se stingea la nouă seara. Din acel moment, trebuia să facem liniște – nu era permisă nici măcar o șoaptă.

Era deja iarnă, iar soba din mijlocul barăcii dădea destulă căldură ca să putem dormi. Nu era suficientă ca să te simți confortabil, dar măcar nu înghețam de frig. Ni se dăduse câte o pătură cu care să ne învelim și o „haină” pe care să o purtăm pe-afară, și care era de fapt doar o cămașă lungă dintr-un material subțire și vărgat, la fel ca restul uniformei.

Temperatura normală în timpul iernii poloneze era în jur de –10°C, dar uneori scădea până la –17,8°C. În fiecare dimineață, ne aliniam și stăteam în poziție de drepți în ger ore întregi, în timp ce muzicienii interpretau simfonii la poartă. Ne era milă de ei văzându-i că țineau trompeta sau vioara fără mănuși și că mânuiau instrumentele cu mâinile înghețate. Mulți dintre ei și-au pierdut degete din cauza degerăturilor și au fost duși în camerele de gazare.

Apoi eram duși în marș forțat prin zăpadă până la fabrică timp de vreo patruzeci și cinci de minute. După ce ajungeam acolo, munceam înăuntru. Înăuntru era cald. Eram norocoși. Mulți prizonieri munceau afară, și mulți mureau de frig.

În ianuarie 1945 am văzut că ceva se schimbă. Umblau zvonuri că tot lagărul urma să fie evacuat curând pentru că forțele rusești erau foarte aproape. Au început să ne dea porții

de mâncare mai mari și ne-au dat supă chiar și dimineața, în loc de cafea.

Germanii știau că vor pierde războiul. Însă rutina cotidiană a persecuțiilor nu a încetat.

⏱ ⏱ ⏱

Într-o dimineață, pe la sfârșitul lui ianuarie, Moișe s-a trezit speriat: „Unde-mi sunt pantofii!? Nu-i mai am!”. Am căutat peste tot. Dispăruseră – furați în timpul nopții.

Era o tragedie. Fără pantofi, trebuia să mergi desculț pe pietre și prin zăpadă prin gerul mușcător. Nu trecea mult până când picioarele îți sângerau sau degerau. Cădeai și nu mai puteai să mergi. Erai terminat. Primeai o pereche de saboți de lemn, dar aceia te răneau mai rău decât orice și nu-ți protejau picioarele de frig.

Noaptea, îți legai pantofii unul de celălalt și dormeai cu un pantof în fiecare mână, cu șireturile legate la spate de gât. Te străduiai să-i ții strâns, ca să simți orice atingere, cât de mică, și să te trezești imediat dacă încerca careva să ți-i ia. Dar în timp ce dormeai, era posibil să-i scapi din mâini fără să vrei și să-ți miști brațele. Noi eram pe priciul de sus, așa încât era mai greu să ne fure cineva. Și totuși, se întâmplase. Eram foarte furioși pe Moișe că nu-și păzise pantofii.

Furtul pantofilor era un lucru îngrozitor și josnic. Nu știam cine îi furase. Au fost mai multe lucruri furate de la diverși oameni în aceea noapte.

Mulți au aflat despre situația lui Moișe imediat. Unii prizonieri din baracă aveau întotdeauna pantofi de vânzare. Habar nu am cum făceau, dar aveau. Poate că lucrau într-un

loc unde erau sortați pantofii celor morți. Poate furau pantofi sau cumpărau de la alții pantofii furați. Un tip a venit să-l întrebe pe Moișe ce număr poartă și s-a întors cu o pereche care i se potrivea perfect. A fost un adevărat *mazel*, credeți-mă! Din momentul în care ne-am trezit mai aveam la dispoziție doar o jumătate de oră ca să mergem la baie, să ne bem cafeaua, să cumpărăm pantofii și să ne aliniem afară la apel.

Târguiala n-a fost cu mare tam-tam. Tipul a văzut că suntem trei frați, așa că a cerut trei rații de pâine. I-am zis: „Nu putem să murim toți trei. Îți dăm două rații, iar o rație o împărțim între noi trei". A fost de acord. Era și el stresat. Dacă ieșea la apel cu o pereche de pantofi în plus, avea să fie împușcat. Dacă lăsa pantofii în baracă, i-ar fi furat altcineva.

Dimineața nu primeam pâine, așa că plata pentru pantofi a trebuit să aștepte până seara, când primeam rațiile. Toată lumea cumpăra pe credit în acest fel. Erai obligat. Dar dacă nu plăteai ce ai promis unui prizonier, puteai să fii înjunghiat în somn și te găseau dimineața mort. Or, chiar dacă creditorul nu se răzbuna, toți ceilalți din baracă știau că ai încercat să-l înșeli și nu mai puteai să iei pe credit niciodată.

Evitam genul ăsta de pericole. Seara, i-am dat tipului două rații de pâine, după cum i-am promis, și am împărțit-o pe a treia între noi. Era un mare sacrificiu, dar așa ne-am asigurat că Moișe are pantofi.

Dacă nu am fi fost împreună cu el și ar fi fost singur în acea situație, ar fi fost de-a dreptul periculos pentru el să promită două rații de pâine. Dacă nu s-ar fi putut controla și și-ar fi mâncat rațiile de pâine, tot ce ar fi putut să facă ar fi fost să fure de la altcineva. Iar dacă ar fi fost prins furând, gardienii l-

ar fi omorât. Iar dacă n-ar fi putut să plătească rația pe care o datora altui deținut, individul putea să-l înjunghie.

Germanii te împușcau dacă furai de la un alt prizonier, dar nu se implicau în tragediile din viețile noastre, chiar dacă ne omoram unii pe alții. Pentru ei, nu valoram nimic, eram ca scrumul de țigară pe care-l scuturau.

Capitolul 10

Marșul Morții, Mauthausen și Melk (ianuarie 1945 – aprilie 1945)

La o zi sau două după ce i-am cumpărat pantofii lui Moișe, ne-am trezit la patru dimineața în sunetul sirenei de alarmă. Trebuia să ne îmbrăcăm iute și să ieșim cât puteam de repede afară la apel. Afară i-am văzut pe germani agitându-se în dezordine de colo-colo. Ne-am fi putut ascunde undeva în lagăr, dar n-am priceput ce se întâmplă și n-am gândit suficient de repede ca să profităm de situație. Aveam vreo două ceasuri prin buzunare și cele două scule pe care mi le făcusem eu.

Ne-au dat fiecăruia câte un sfert de pâine și o conservă cu carne! Nu mai văzusem niciodată până atunci așa ceva prin lagăre. Conserva avea o cheie de desfăcut, ca orice conservă de sardele. În acea dimineață nu ne-au dat cafea sau apă să luăm cu noi și ne-au spus că hrana trebuia să ne ajungă până la următoarea destinație. Bineînțeles că am mâncat carnea și pâinea imediat. Ne era foame tot timpul și aveam în minte un singur gând: „Dacă ai mâncare, mănânc-o acum, cât timp ești

în viață, pentru că nu se știe ce se va întâmpla în clipa următoare”.

Nu ne-au aliniat, nici nu ne-au mai numărat. Nu era timp de așa ceva. Au deschis pur și simplu porțile și au urlat la noi să fugim! Am fugit și au fugit și ei alături de noi. Eram șase pe un rând. SS-iștii alergau pe fiecare parte a coloanei cu mitraliere în mâini, gata să tragă. Pe pământ se depuseseră câțiva centimetri de zăpadă.

Ritmul susținut era aproape o alergare, pentru că ei credeau că rușii erau pe urmele noastre. SS-iștii care mărșăluiau cu noi împușcau pe oricine încerca să se desprindă din coloană. Și mai era și un pluton care mergea în mașini în spate, iar dacă cineva reușea să se îndepărteze de coloană, îl urmăreau și îl omorau.

Oamenii mergeau în ritmuri diferite. Atât timp cât rămâneai în coloană, te lăsau să mergi. Cei foarte slabi și cei mai bătrâni mergeau din ce în ce mai încet până când, într-un final, cădeau și nu se mai ridicau. Plutonul de SS-iști din mașini îi împușcau și îi lăsau morți în drum. Chiar și nouă ne era teamă să nu ne pierdem *koyah*.

Mai târziu, în întunericul nopții, nu am putut să ne dăm seama ce se întâmplă. O mulțime de oameni s-au prăbușit. Deodată am început să trecem peste niște trupuri în timp ce alergam. Unii au fost călcați în picioare și au murit. Pe la mijlocul celei de-a doua nopți, am trecut printr-un oraș și câțiva prizonieri au încercat să evadeze în întuneric. Erau în majoritate ruși; ei aveau curaj. Germanii s-au dus după ei.

Ne-au terorizat astfel timp de trei zile și două nopți fără să ne odihnim, fără mâncare și apă. Oricum, nu am făcut nicio oprire. „*Schnell, schnell!*” strigau. Luam zăpadă murdară de pe

jos și o băgam în gură ca să ne umezim gâtul și limba. Nu puteam ieși din rând să luăm zăpadă mai curată.

Probabil că SS-iștii care mărșăluiau cu noi se simțeau și ei mizerabil. Bineînțeles că beau apă din bidoane și mâncau regulat. Chiar dacă fugeau de ruși, își îndeplineau misiunea și ne mânau înainte.

Nu știam unde ne duc. Coloana se mișca spre sud, către Cehoslovacia. Nu mai puteam nici să vorbim. Trebuia să ne străduim să mergem. Să mergem tot mai departe.

În a treia zi, Marșul Morții s-a încheiat la o fermă uriașă înconjurată de sârmă ghimpată. Probabil că eram vreo patru mii de oameni și ne-au mânat spre un șopron să stăm acolo peste noapte. După cinci minute șopronul s-a umplut și mai mult de jumătate dintre prizonieri nu reușiseră să intre înăuntru.

Restul am fost lăsați afară fără să avem unde să ne adăpostim. Cât alergaserăm – o zi întreagă – ne fusese cald. Acum, pentru că ne oprisem, ne pătrunsese frigul. Pe pământ mai era zăpadă. Temperatura era probabil –15°C sau cam pe-acolo. Cine ar fi putut să aibă un termometru?

Eram complet epuizați. Îți trebuia multă energie fie și pentru ca să ridici un picior sau să mai faci un pas. Germanii dispăruseră. Trebuiau și ei să se odihnească. Dar nu conta. Eram prea obosiți ca să încercăm ceva. Mulți au cedat de atâta efort și s-au prăbușit. Maileh ne-a spus: „Frații lor, să nu ne mai chinuim. Suntem obosiți. Haidem să ne întindem pe jos și să

ne culcăm. E lucrul cel mai ușor de făcut. N-o să ne doară. O să înghețăm și ăsta ne va fi sfârșitul. Și basta!”.

M-am înfuriat pe el. I-am zis: „Ai de gând să-i ajuți pe germanii ăștia nenorociți și jegoși să economisească puțin gaz sau câteva gloanțe? Vrei să te distrugi singur pentru ei? Cât putem, trebuie să încercăm să rămânem în viață. Dacă va trebui să murim, o să murim. Dar cât timp mai avem viață în noi, trebuie să luptăm”.

A fost un discurs bun, dar nu aveam altă idee pe care să i-o spun. Nu mai voiam să-i spun nimic, așa că m-am îndepărtat, lăsându-i pe Maileh și pe Moișe în mulțime.

În timp ce mergeam am văzut în capătul îndepărtat al fermei o clădire mare, cu lumini la etajele superioare. Era de mărimea unui mic bloc de apartamente. Când m-am apropiat, i-am auzit pe soldați, undeva sus la etaj, cântând cântece germane. Păreau deja beți. Parterul era în întuneric. Apoi am observat ferestrele mici de la subsol care erau complet întunecate.

M-am întors la frații mei și i-am chemat. Le-am spus ce descoperisem și că, dacă am fi reușit să pătrundem în subsol, am fi reușit să supraviețuim peste noapte. „Avem timp mai târziu ca să murim. Acum haidem să vedem ce putem face cu clădirea asta.”

Am plecat împreună. Ceilalți prizonieri nu mai aveau destul *koyah* să fie atenți unii la alții sau unde mergem noi. Nu eram păziți de nimeni. Probabil că gardienii erau cu toții în clădirea aceea, la etaj, și se odihneau. Să nu uităm că alergaseră alături de noi timp de trei zile și două nopți. Nu erau nici ei supermeni.

Ajunși la clădire, mi-am scos haina vărgată de la Auschwitz, mi-am înfășurat-o pe picior și am lovit ușor geamul ferestrei de la subsol, astfel încât să nu facă zgomot. Apoi am băgat mâna înăuntru să trag zăvorul din partea de sus a ferestrei și am deschis fereastra cât să fac suficient loc să poată intra un om.

Frații mei m-au ținut de mâini și m-au coborât înăuntru. Când am atins podeaua uscată cu piciorul, le-am spus să-mi dea drumul. Nu vedeam nimic, așa că am început să pipăi pereții ca să găsesc un întrerupător de lumină – încoace și încolo, încet, încet de tot.

Am găsit întrerupătorul și am aprins lumina. Nu mi-am putut crede ochilor. În colțuri erau grămezi mari de legume proaspete – cartofi, ceapă, sfeclă, napi, morcovi, țelină și varză. Toate din belșug! Am luat trei cartofi – erau cel mai aproape de mine. Am băgat unul în gură. Când mi-am înfipt dinții în el, nici cel mai bun vin din lume nu ar fi putut să aibă pentru mine un gust atât de bun. Era cea mai mare comoară. Nu mai mâncasem un morcov proaspăt sau un cartof încă de dinainte de Auschwitz – sau chiar de mai bine de un an.

M-am grăbit spre fereastră și le-am dat fraților mei câte un cartof. Le-am spus: „Asta pentru început. Avem o grămadă de mâncare aici. Nu este căldură, dar nu vom îngheța. Chestia e că mai putem salva câteva vieți. Dacă vom rămâne aici peste noapte și vom sta în picioare, cred că au loc vreo 250-300 de băieți. Duceți-vă înapoi la ei. Eu rămân aici și o să sting lumina. Mergeți la fiecare în liniște deplină. Nu vă gândiți prea mult. Când credeți că ați adunat destui oameni, opriți-vă. Trimiteți-i pe rând în direcția asta și spuneți-le cum să intre pe fereastră. Nimeni nu trebuie să vorbească. Cel mai important

lucru este să nu aduceți prea mulți oameni. Nu-i lăsați pe cei cărora le spuneți să vorbească și cu alții. Dacă vin toți, n-o să încapă și o să fim descoperiți. O să fim terminați cu toții".

Au fost de acord și au adus un grup de oameni. Până la urmă, au venit cu toții în același timp, dar nu au scos o vorbă și nimeni nu i-a văzut. Era o noapte întunecoasă, fără lună, și sunt sigur că mulți prizonieri adormiseră deja afară pe zăpadă.

Când au intrat în subsol și-au luat fiecare niște legume. Mai târziu, când încăperea s-a umplut cu oameni stând în picioare, am dat legumele din mână în mână. Toată lumea avea suficienți cartofi și morcovi să mănânce și destui cât să-și umple și buzunarele.

Am stins lumina ca să nu ne poată repera nimeni. Încă îi mai auzeam pe germani cântând la etaj. Am închis ferestrele ca să nu se facă frig. Toată lumea stătea acolo mestecând și purtându-se conform instrucțiunilor noastre. Pentru ei, eram niște îngeri.

Nu puteam mânca prea mult. După două sau trei legume crude, erai sătul. Nu ne-a luat mult ca să adormim în picioare. Eram strânși unii în alții și pereții subsolului ne susțineau. Nu dormeai ca și când ai fi stat întins, dar eram atât de obosiți și ne potolisem puțin stomacul, așa că am ațipit cu toții. *Drimel* și iar *drimel*.

Nu cred că în noaptea aceea am stat lângă Moișe și Maileh, fiindcă ei așteptaseră afară lângă ferestre pentru a fi siguri că toată lumea intra în liniște și nimeni nu pleca. Ei au intrat ultimii.

Cei care s-au trezit primii dimineața devreme i-au deșteptat și pe ceilalți și am ieșit cu toții afară înainte să se

lumineze. Noi trei am fost ultimii care am ieșit și ne-am umplut din nou buzunarele cu cartofi și cu morcovi. Erau cel mai bun lucru de mâncat în timpul mersului. Chiar și cu toți acei oameni care au mâncat și și-au umplut buzunarele cu hrană, nu am putut lua tot ce era acolo. A rămas o grămadă de legume.

Afară era groaznic. Pe jos, în jurul fermei, pretutindeni zăceau oameni morți. Înghețaseră și muriseră peste noapte. Nu știu cât de mulți, dar erau mai mult de câteva sute. Erau, probabil, vreo două mii de cadavre.

Germanii ne-au organizat și am început din nou să mărșăluim. Nu ne-au dat nimic de mâncat sau de băut. Slavă Domnului că găsiserăm mâncarea aia în subsol.

Am mărșăluit cam o jumătate de zi până la o gară, iar acolo ne-au încărcat în vagoane descoperite pentru transportat vite. Trenul mergea prin Cehoslovacia și simțeam vântul rece. La un moment dat, într-o gară, trenul nostru a fost deviat pe o linie secundară pentru a lăsa să treacă un tren mai important. Angajații cehi care lucrau la gară au început să ne vorbească prin ferestrele clădirii. Vorbeau în cehă și le-am răspus în poloneză că eram prizonieri din lagărele de concentrare. Ceha și poloneza sunt ambele limbi slave, așa că ne-am înțeles unii pe alții.

În același timp, țărani cehi – bărbați și femei – au venit în fugă spre tren și au început să ne arunce în vagoane pachete: pâine, bomboane, sticle cu lapte! Am ridicat mâinile să prindem tot ce puteam și am adunat de pe jos și cel mai

neînsemnat lucru. SS-iștii au tras în aer ca să-i sperie și să-i împrăștie. Dar cehilor nu le-a păsat nici cât negru sub unghie. Nu aș fi crezut niciodată că oamenii liberi de afară și-ar risca viața ca să ne ajute. Nu mai văzusem așa ceva până atunci.

Trenul a pornit din nou. Ne era greu, fiind atât de îngrămădiți. Dacă te mânca undeva și voiai să te scarpini, trebuia să împingi puțin ca să-ți miști brațul. Dacă omul de lângă tine te împingea și el ceva mai tare, alții își pierdeau echilibrul, așa că începeau și ei să împingă. Dacă izbucnea o bătaie, oricine te putea lua la pumni. Dacă picai, te puteau călca în picioare și erai mort.

Ei bine, un tip l-a împins pe Moișe iar el a ripostat. Moișe s-a enervat și nu s-a putut abține. A început să răcnească la tip. L-am apucat strâns și i-am zis: „Să nu mai deschizi în veci gura ca acum, că *eu* te omor. Stai liniștit și nu reacționa. Să sperăm că n-o să te deranjeze nimeni. Iar dacă încasezi o lovitură, să te bucuri că e numai una”. După asta s-a potolit.

Trenul s-a oprit cam pe la patru după-amiază și ne-au forțat să pornim iar în marș. Când am ajuns în lagărul de concentrare Mauthausen era noapte. Ne-au adunat într-o zonă împrejmuită din fața clădirii unei băi. Ne-am vânturat prin zonă până când ne-au ordonat să ne aliniem. Era foarte frig și bătea vântul. Eram istoviți, însetați și înfometați, și trebuia să stăm pe loc și să înghețăm.

La fiecare vreo douăzeci de minute, doi jandarmi germani ieșeau afară și luau cam cincizeci de prizonieri în clădirea băii. Am așteptat până la miezul nopții, când m-au luat și pe

mine cu încă un tip și ne-au pus să scoatem afară hainele lăsate de prizonierii care se dezbrăcaseră înainte de a intra la duș. Noi lucram în interior, aproape de încăperea cu dușuri, și urmau să ne lase să facem duș de îndată ce terminam de cărat hainele. Frații mei încă înghețau afară.

În cele din urmă, au intrat înăuntru și Moșe, și Maileh, dar nu pentru că le venise rândul. Mai aveam încă la noi două ceasuri pe care le păstraserăm în timpul Marșului Morții și i-am dat unul din ceasuri supraveghetorului din interior ca să-i aducă mai repede pe frații mei la dușuri.

Înăuntru, fiecare deținut a primit o bucată de săpun și ni s-a spus: „Dezbrăcați-vă și lăsați totul jos pe podea cu excepția pantofilor”.

Celălalt ceas pe care îl aveam era ascuns într-o bucată de săpun. Moișe mai procedase așa și la Auschwitz. Acum riscase și îl luase la dușuri la Mauthausen. Arăta ca o bucată obișnuită de săpun, dar dacă i s-ar fi luat săpunul din mână s-ar fi simțit imediat că era prea greu. Din fericire nimeni nu s-a gândit să verifice.

După un duș fierbinte, ne-au scos afară fără prosoape. Eram uzi și complet goi, cu excepția pantofilor din picioare. Moișe încă mai avea în mână bucata de săpun cu ceasul în ea. Mi-am atins capul ras și era acoperit cu gheață. Am stat acolo tremurând. Nu știam ce așteptau. „Ce se întâmpla?”, m-am gândit. „Nu aveau spațiu? Ne căutau locuri în barăci?”

Oamenii nu mai puteau suporta. Au început să scuipe sânge și să se prăbușească morți. Lui Moișe i-a venit o idee: „Haideți să ne îngrămădim unii în alții. În felul ăsta ne putem autosugestiona”. Mie nu mi-ar fi trecut niciodată prin cap. Ne-am lipit foarte strâns corpurile unul de altul și am început să

intonăm: „Numai un glonț sau o cameră de gazare ne va omorî”. Am repetat-o de nenumărate ori. Și știți ceva? Am început să nu mai simțim frigul. Eram goi și am cântat timp de trei ore și am văzut oamenii căzând în jurul nostru, dar noi nu mai simțeam frigul. Nu scuipam. Nici măcar nu tușeam. Atât era de puternică senzația de apropiere – voința de a trăi.

Știam că dacă ar fi dorit să ne termine, ne-ar fi putut ucide la Auschwitz sau în orice alt loc în timpul Marșului Morții. Dar mai aveau nevoie de noi ca să muncim. Ne-au înscenat acest joc crud, iar noi am intrat în jocul lor pariind cu viețile noastre. Dacă am fi abandonat fie și măcar o clipă, am fi fost terminați. În cele din urmă, ne-au coborât într-un subsol și ne-au dat fiecăruia câte un pachet cu haine – o pereche de pantaloni, o cămașă și o haină subțire – toate vărgate, cum se obișnuia în lagărele de concentrare.

Apoi ne-au dus într-o baracă. Acolo era cald. Ne-am gândit că, în cele din urmă, după trei zile de marș și după ce am trecut goi pușcă prin iadul ăla înghețat de după duș, vom avea norocul să ne întindem picioarele – să ne încălzim și să ne odihnim. O utopie.

Realitatea a fost alta. Nu existau paturi suprapuse, doar saci umpluți cu paie care aveau cam patru metri și jumătate lungime și erau înșirați pe podea. Trebuia să ne așezăm pe ei ca să dormim, cu câte un picior de fiecare parte a sacului, ca și când ai fi călărit un cal. Alt tip ți se așeza între picioare în fața ta și așa mai departe, până când prizonierii ocupau toată lungimea fiecărui sac cu paie.

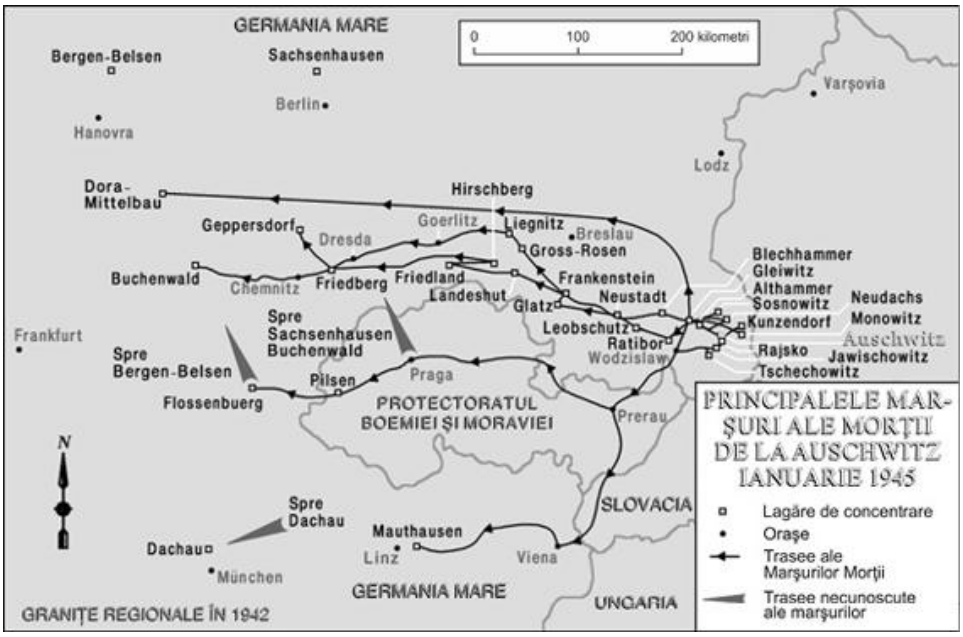

Cu nouă zile înainte ca armata sovietică să ajungă la Auschwitz venind dinspre est, germanii au obligat cam șaizeci de mii de prizonieri – majoritatea evrei – să pornească în marșuri ale morții din complexul de lagăre de la Auschwitz. Mai mult de cincisprezece mii au fost împușcați sau au murit de epuizare, de frig, de foame și din alte cauze înainte de a ajunge la destinație. Zeci de mii (printre care s-au numărat și frații Lenga) au fost duși în marș forțat spre sud-vest, către orașul Wodisław de la granița Poloniei cu Boemia-Moravia (fosta Cehoslovacie)[1]. În zilele în care prizonierii de la Auschwitz au ajuns la Wodisław, s-au înregistrat temperaturi de –20°C și chiar mai scăzute[2]. „La Wodisław, prizonierii au fost urcați în trenuri de marfă neîncălzite și deportați în lagăre de concentrare din Germania (și Austria), în special la Flossenbuerg, Sachsenhausen, Gross-Rosen, Buchenwald, Dachau și Mauthausen”, acolo unde au fost trimiși și frații Lenga înainte de a fi duși în ziua următoare la Melk[3].

În fața mea stătea un rus, în spate tot un rus. Nu-mi amintesc cum am fost despărțit de frații mei. Cel din fața mea s-a lăsat pe spate cu toată greutatea lui direct pe pieptul meu. Când am încercat să fac și eu același lucru cu tipul din spatele meu, a început să mă lovească și mi-a spus că nu trebuie să mă întind peste el. Așa că am încercat să-l împing și eu pe cel

din fața mea. L-am lovit și i-am spus: „Stai pe locul tău! Nu te întinde peste mine!”. S-a întors și m-a lovit și el. Eram atât de deshidratat și de slăbit, încât nu m-am putut lupta cu niciunul.

Prizonierii ruși încă mai erau grași și zdraveni. Germanii începuseră să-i trateze cu mai mult respect de îndată ce devenise clar că rușii vor fi victorioși. În 1945, totul era diferit cu excepția unui singur lucru: evreii rămăseseră tot pe treapta cea mai de jos. Germanii s-au asigurat ca noi să fim întotdeauna cei mai defavorizați. Iar celelalte categorii de prizonieri aveau voie să maltrateze și să ucidă evrei.

În baracă, SS-iștii ne-au ordonat să facem liniște. Mai mulți kapo se plimbau cu bastoanele în mâini și oricine făcea un zgomot, cât de mic, era lovit în cap cu o forță ucigătoare. Era groaznic.

Așa că a trebuit să-mi adun toată puterea ca să-l țin pe tipul din fața mea pe piept ore întregi, până când s-a făcut iarăși dimineață și ne-au ordonat să ne ridicăm. O vreme după aceea nu am fost în stare să mă ridic în picioare singur. Din nou, nu ne-au dat nimic de mâncare în acea dimineață. Germanii ne-au dus în marș cam șase ore la o gară, unde ne-au urcat în niște vagoane de tren și ne-au transportat în alt lagăr de concentrare, cel de la Melk, aflat foarte aproape de Viena.

Viața la Melk era mai dură decât la Auschwitz. Programul de masă era același. Dimineața primeam cafea de napi prăjiți, iar după orele de muncă, supă și o bucată de pâine. Dar condițiile de muncă erau mult mai rele.

Săpam galerii în dealuri pentru ca germanii să construiască fabrici subterane care să fie ascunse de avioanele aliaților și protejate de bombardamentele aeriene. Câteva dintre fabricile subterane fuseseră terminate înainte ca să ajungem noi acolo și deja produceau diverse piese pentru avioane[4].

Munca era foarte grea și periculoasă. În tuneluri era lumină electrică și SS-iștii ne supravegheau împreună cu echipele de kapo. Trebuia să stai în picioare cu un picamăr electric îndreptat în sus deasupra capului și să sapi în rocă sau în pământul nisipos. Nu aveai niciun fel de echipament de protecție – nici cască, nici ochelari. De multe ori, pietrele cădeau peste tine. Nu numai că trebuia să mânuiești picamărul, care era foarte greu, dar trebuia și să fii cu ochii în patru la fiecare bucată de piatră care s-ar fi putut desprinde și nu ți-ar mai lăsa timp să te ferești. Apoi umpleam vagonețiii cu nisip și rocă. Alți prizonieri le împingeau afară din tunel pentru a evacua molozul.

O mulțime de prizonieri au fost uciși de rocile mari și grele care le-au căzut în cap. Se produceau și surpări, atunci când se prăbușea un tunel și erau striviți câte douăzeci, cincizeci sau uneori chiar și o sută de prizonieri. Toți cei care mureau la locul de muncă trebuiau duși înapoi la crematoriul din lagăr. Fiecare cadavru era purtat de doi oameni. Cadavrele sunt grele, chiar dacă par slabe din pricina înfometării, și uneori cei însărcinați să care cadavrele nu o puteau face și cădeau ei înșiși. Kapo și SS-iștii îi băteau până când ajungeau să fie și ei cărați în lagăr. M-am rugat mereu lui Dumnezeu să nu fiu desemnat să fac această corvoadă.

⏱ ⏱ ⏱

Era foarte frig. Rupeam fâșii de hârtie din sacii de ciment și le puneam pe sub cămașă ca să ne protejăm corpurile de frig. Germanii nu ne permiteau să facem asta. Când ne apropiam de lagăr, trebuia să arunci hârtia într-un moment când gardienii nu erau atenți. Dacă ți-o găseau în timp ce mărșăluiai înapoi în lagăr, te băteau. Gardienii intrau și în barăci ca să ne controleze. Dacă găseau o bucată de hârtie pe tine sau în spatele patului, îți dădeau douăzeci și cinci de lovituri de bici.

Odată, un SS-ist m-a prins că purtam o haină în plus. M-a pus s-o dau jos și mi-a notat numărul. L-am implorat: „Știți cât de frig este, și uitați, e atât de subțire… O nimica toată… Și chiar muncesc din greu… Am găsit-o pe undeva chiar astăzi și am luat-o pe mine”.

Mi-a spus: „Trebuie să te raportez”.

Dar mi-a vorbit! Era un semn bun. Alt SS-ist ar fi putut să mă bată pe loc, chiar acolo. Ăsta a preferat să lase treaba murdară în seama altei unități, care îi pedepsea pe deținuții ce nu respectau regulile.

Pedeapsa era de cincizeci de lovituri de bici sau poate chiar șaptezeci și cinci. Nu mai conta. Oricum, după cincizeci de lovituri erai terminat. Eram cu adevărat speriat. Maileh mi-a spus: „Pun pariu că n-o să te raporteze. N-o să se întâmple nimic… O să vezi”. Timp de trei zile nu am aflat nimic. În a patra zi, i-au luat pe toți prizonierii care fuseseră prinși cu o bucată de hârtie de sac sau comiseseră vreo altă abatere minoră de la reguli. Nu mi-au strigat numărul. Nu știu de ce nu m-a raportat. Am fost norocos.

Eu eram hotărât și i-am convins și pe frații mei că dacă trebuia să muncim, urma să muncim. Era mai bine decât să fii bătut. Dacă erai bătut până când nu mai puteai să muncești, te băteau și mai tare, până nu te mai puteai ridica de jos. Dacă nu te omorau așa, te dădeau pur și simplu deoparte până la sfârșitul zilei, când ceilalți prizonieri te cărau înapoi în lagăr. Dacă tot nu puteai să mergi pe picioare, germanii te duceau la „spital”, unde te lichidau. Așa că la muncă am încercat întotdeauna să fiu activ și harnic – să fac exact ce doreau gardienii să fac.

Odată, am fost însărcinat să car niște bare de oțel folosite la construcția căii ferate pe care circulau vagonetii prin galerii. Era cea mai grea sarcină dintre toate. M-am rugat lui Dumnezeu: „Te rog, lasă-mă să scap cu viață din încercarea asta”. Munca noastră era supravegheată de un SS-ist mai bătrân. SS-iștii mai tineri, care ne supravegheaseră înainte, nu mai erau la locul de muncă. SS-istul m-a luat pe mine și pe un alt tip și ne-a pus să ridicăm o șină și să o ducem undeva în subteran. Țineam șina direct pe umăr. Avea trei sau patru metri lungime și oțelul rece îmi pătrundea în carne și în oase. Ni se încovoiaseră trupurile sub greutatea aia zdrobitoare.

Eu eram în spate. Aflasem că trebuia întotdeauna să încerc să fiu în spate, încât să-l văd pe cel din fața mea. Am observat cum tipul începe să se lase în jos și să se clatine în față și în spate. Am știut că nu va mai rezista. Fie că aveau să-l lase picioarele, fie va cădea într-o parte. Mai văzusem chestia asta întâmplându-se înainte, cu alți oameni care cărau șine. Mi-am ținut privirea ațintită spre el. Doar pe asta m-am concentrat. Așa cum era de așteptat, după câteva secunde s-a prăbușit.

Chiar în acel moment am sărit într-o parte, pentru ca șina să nu mă lovească în cădere. Șinele ricoșau când atingeau pământul. Șina care a căzut l-a omorât pe loc pe tipul din față. S-a prăvălit pe capul lui, așa cred.

SS-istul care mergea în fața noastră a văzut întreaga scenă. A chemat imediat pe cineva să ia mortul și să aducă un alt prizonier cu care să fac pereche. Am ridicat șina și am cărat-o mai departe în jos prin tunel.

În timp ce mergeam, același SS-ist a trecut pe lângă mine și m-a atins în zona buzunarului. Am simțit, dar nu am îndrăznit să mă uit. Lumina era difuză – tunelul era aproape întunecat – și știam că trebuia să rămân concentrat asupra tipului din fața mea dacă voiam să trăiesc. În cele din urmă, am ajuns la destinație și am lăsat șina jos. M-am căutat în buzunar și ce am găsit? O bucată de pâine. SS-istul văzuse cum făcusem ca să supraviețuiesc și m-a recompensat pentru asta. I-am aruncat o privire, iar el mi-a făcut semn din ochi apoi s-a uitat în altă parte, ca și când ar fi spus: „Nu face mare caz de asta”. Am înțeles. După un alt minut, același individ ar fi putut să mă împuște fără să ezite. Asta era regula. Dar în acel moment, a avut o licărire de bunătate. Am apreciat mult acest lucru – m-a încurajat. Probabil că nici pentru el nu a fost ceva ușor. Ar fi fost pedepsit dacă era prins că dădea pâine unui prizonier. Uneori se mai întâmplau astfel de lucruri, dar cazurile în care vedeai vreo urmă de conștiință la SS-iști erau foarte rare. M-am simțit extrem de norocos că primisem o felie groasă de pâine. Bineînțeles că nu am mâncat-o cât timp el a stat cu ochii pe mine. Am așteptat până am rămas singur. Acea bucată de pâine, mai ales la Melk, a valorat mai mult decât un milion de dolari.

Un kapo care îl supraveghea pe Moișe la muncă s-a înfuriat și l-a bătut cumplit cu bastonul. Individul era un delincvent de drept comun din Germania – un *Reichsdeutsche*. În loc să fie condamnat la închisoare în Germania, fusese trimis la Melk. Toată lumea știa că era cel mai cumplit sadic din lagăr. Moișe s-a întors de la muncă cu fața, ochii și capul sângerânde. A spus: „Eu renunț. Nu mai vreau să trăiesc”.

Împreună cu Maileh, l-am luat și l-am dus la spălător. A opus rezistență. N-a vrut. Dar i-am spălat rănile însângerate. Am încercat să vorbim cu el. „Ai de gând să le dai satisfacție? Ei vor să ne omoare. Ai o șansă să supraviețuiești. Dacă mai supraviețuim încă o zi, înseamnă că suntem cu o zi mai aproape de eliberarea noastră… de mântuirea noastră. Doar așa poți să ripostezi. Și asta trebuie să faci. Să ripostezi”.

N-a vrut nici măcar să meargă la bucătărie să-și ia mâncarea. Insista că vrea să moară. Așa că l-am târât cu noi la bucătărie, l-am obligat să stea în picioare și l-am convins să se așeze la coadă la supă. I-am zis: „N-o lua pentru tine. Ia-o să o mâncăm noi. Altfel, niciunul nu va avea parte de supa aia”. Asta l-a convins și până la urmă ne-am asigurat că și-a luat porția de supă și că a și mâncat-o.

I-am spus: „Am auzit zvonuri că trupele americane sunt foarte aproape de granițele Germaniei și nu va mai dura mult până vor ajunge aici și ne vor elibera”. Am inventat acele povești, dar ne-au fost de ajutor, chiar dacă nu erau adevărate. În acest caz, s-a dovedit că povestea era adevărată, dar pe atunci noi nu știam.

În dimineața următoare Moișe n-a vrut să plece și noi l-am tras jos de pe prici. Dacă nu se alinia dimineața ca să meargă

la muncă, aveau să-l snopească în bătaie și apoi să-l târască la spital. Ar fi fost sfârșitul lui. În cea de-a doua zi s-a liniștit și și-a venit în fire.

Eu n-am fost bătut niciodată cum a fost bătut atunci Moișe, dar uneori m-au snopit și pe mine în bătaie. Și eu am simțit că nu merita să mai trăiesc și voiam să renunț. În fiecare minut ori secundă trebuia să lupți și să-ți spui: „Trebuie să supraviețuiești. O să supraviețuiești”. Eu eram mai puternic din punct de vedere mental și aveam mai mult curaj decât frații mei. Și nutream și speranțe. Știam că nu mai era mult până la sfârșitul războiului. Credeam cu adevărat că, dacă ne străduiam, am putea supraviețui suficient de mult pentru ca să fim eliberați. La Melk exista un castel minunat pe care îl puteam vedea din lagărul de concentrare. Îmi promiteam mie însumi că după ce voi fi eliberat voi vizita castelul ca om liber[5].

Ne rugam de multe ori lui Dumnezeu. Cui altcuiva să ne rugăm? Spuneam în mod involuntar: „Ajută-mă Doamne!”. Nu mă gândeam dacă Dumnezeu există sau nu. Nu era ceva de natură religioasă. Eram pur și simplu bucuros că aveam de spus ceva care ar fi putut să-mi ușureze conștiința. Când te rogi, ai senzația că realizezi ceva. Îmi închipui că toată lumea simte la fel.

⏱ ⏱ ⏱

Din fericire, când am ajuns la Melk, am fost aleși să dormim în cea mai bună baracă pentru prizonieri. Era o clădire din cărămidă cu etaj, cu pereți solizi și geamuri trainice, iar

înăuntru era cald. Celelalte barăci erau niște cocioabe din lemn, fără ferestre și fără vreo izolație contra frigului.

Cam după trei săptămâni, blockältester-ul barăcii noastre a început să strige niște numere. Cele trei numere ale noastre erau pe lista lui, așa că am ieșit în față. După ce grupul s-a format, ne-a ținut un discurs în care ne-a spus că în baracă era aglomerație prea mare și că nu putea să supravegheze atât de mulți prizonieri, așa încât urma să fim mutați în barăcile de lemn.

Când am auzit acest lucru, am știut că mergeam la moarte sigură. În barăcile acelea, prizonierii se culcau pe jos după o zi de muncă grea și în decurs de câteva nopți mureau în somn din pricina frigului.

Ne-am hotărât că trebuia să încercăm să-l mituim pe blockältester. Încă mai aveam ceasul acela bun pe care Moișe îl ascunsese într-o bucată de săpun la Auschwitz și îl cărase după el la dușuri la Mauthausen. Era un ceas Omega. Nu era o decizie ușoară dacă să-i spunem sau nu că încă mai aveam la noi lucruri de valoare. Când am ajuns pentru prima oară în baraca noastră de la Melk, același tip ne anunțase că oricine deținea bunuri – ceasuri, aur sau orice altceva – beneficia de o ultimă șansă ca să le predea de bunăvoie, pentru că dacă mai târziu va fi găsit cu ceva asupra lui, va fi executat prin împușcare de SS.

Am discutat despre cine ar trebui să-l abordeze pe blockältester și frații mei mi-au spus: „Tu ești cel mai indicat să te duci. Ai tu metodele tale…”. Acum sunt foarte timid; n-aș mai avea curaj să fac ceea ce-am făcut. Dar în acea perioadă, era ceva care mă împingea de la spate să-mi asum mari riscuri calculate. Nu m-am pregătit pentru ce urma să spun. Pur și

simplu m-am dus la blockältester și parcă o putere divină mi-a pus cuvintele în gură. Iată cum a decurs conversația:

HIL: Aș vrea să-mi faceți un serviciu.
BLOCKALÄTESTER: Cine ești?

Mi-a aruncat o privire surprinsă.

HIL: Eu sunt cel pe care l-ați strigat să meargă în cealaltă baracă.
BLOCKALÄTESTER: Adică vrei să-mi spui că nu ești de acord să mergi?
HIL: Nu, o să merg.
BLOCKALÄTESTER: Atunci ce e? Ce vrei?
HIL: Aș vrea să vă fac un dar.

Nu am amintit nimic despre frații mei, așa că, în caz că s-ar fi întâmplat ceva, eu aș fi fost singurul care urma să fie împușcat.

BLOCKALÄTESTER: Ce vrei să zici?
HIL: Aș vrea să vă fac un dar.
BLOCKALÄTESTER: De ce?

Pentru moment n-am spus nimic.

BLOCKALÄTESTER: Haide, haide, zi-mi ce e.
HIL: E un ceas minunat. A fost al familiei mele de generații și mi l-a dat bunica mea. Este cel mai de preț lucru din viața mea, dar aș vrea să vi-l dau.

Încă nu i-l arătasem și bineînțeles că povestea nu era adevărată. Reușiserăm să facem rost de ceasul acela la Auschwitz.

BLOCKALÄTESTER: E-n regulă, îmi place ceasul. Știu că e ceva prețios pentru tine. Ce vrei în schimbul lui?

HIL: Nu vreau să merg în barăcile alea.

BLOCKALÄTESTER: De ce? Cum ai aflat că în barăcile alea nu e bine?

HIL: Am auzit vorbindu-se că acolo e foarte frig.

BLOCKALÄTESTER: Asta e tot ce vrei?

HIL: Nu.

BLOCKALÄTESTER: Ce altceva mai vrei?

HIL: Am doi frați.

BLOCKALÄTESTER: Nu cumva ești nebun?

Când am auzit asta, am știut că deja era de partea mea. M-ar fi putut lovi sau mi-ar fi putut spune că o să mă toarne la SS. Dar nu vorbea așa, încât am căpătat mai multă *huțpa* (încredere și îndrăzneală).

HIL: Vreau ca și cei doi frați ai mei să rămână în baraca asta cu mine.

BLOCKALÄTESTER: Le știi numerele?

Așa că i-am dat numerele – A193366, A193367 și A193368 – iar el și le-a notat.

BLOCKALÄTESTER: Știi ce-o să ți se întâmple dacă nu-mi dai ceasul, nu-i așa?

HIL: Puteți fi sigur că o să vi-l dau.

În dimineața următoare, un grup de prizonieri din baraca noastră a fost mutat în acele cocioabe de lemn. Cele trei numere ale noastre nu au fost strigate. Când ne-am întors de la muncă în acea zi, m-am dus și i-am dat ceasul. I-a plăcut.

După aceea, nu s-a mai purtat cu noi la fel de urât cum o făcea cu ceilalți deținuți din baracă. După câteva săptămâni,

m-a abordat. „Să știi că ceasul pe care mi l-ai dat nu mai merge.” I-am spus să nu-și facă griji, pentru că eu sau fratele meu i-l vom repara oricând dorește. Încă mai aveam cele două scule pe care le adusesem cu mine de la Auschwitz. La momentul potrivit, l-a chemat pe Maileh în biroul său ca să-i repare ceasul.

Acel blockältester era un *Reichsdeutsche*. Ecusonul roșu de pe uniforma lui însemna că era deținut politic. Era un tip de condiție bună, un om educat – nu un infractor de rând. Probabil că era socialist sau comunist. În lagăr era bine tratat și i se ofereau privilegii – mâncare mai multă, muncă mai puțină, haine mai bune. Era tot timpul îmbrăcat elegant. Ulterior, avea să ne salveze viețile.

Într-o zi, același blockältester distribuia supa când m-am întors după ce lucrasem în schimbul de noapte. Era dimineața devreme. A zâmbit când mi-a dat porția și mi-a șoptit: „Dacă mai vrei puțină, vino înapoi repede”. Mi-am făcut griji că uriașul cazan s-ar fi putut goli până când mă întorceam, așa că mi-am mâncat în grabă porția obișnuită. Când m-am uitat la el, mi-a făcut un semn cu mâna. M-am dus la el și mi-a umplut castronul. De obicei, îl umpleau până la jumătate, ceea ce însemna cam un litru. Dar mi-a dat aproape doi litri de supă. Eram gata s-o consum pe loc pentru că prima porție de-abia îmi deschisese apetitul.

Dar voiam să o împart cu frații mei, care lucrau în schimbul de zi. Nu urmau să se întoarcă decât după-amiaza târziu. Faptul că trebuia să-i aștept însemna o mare luptă cu

mine însumi. Am ascuns supa sub priciul meu din lemn, așa încât nimeni să n-o vadă și să mi-o fure. Dar tot timpul mă gândeam la ea. La fiecare câteva minute, mintea mă îmboldea: „Pot să mănânc toată supa. Ei nu au cum să știe”. Dar sufletul nu mă lăsa. Legătura dintre noi era mult mai puternică... Nu puteam s-o fac. De multe ori am revenit la supa aia și mi-am spus: „Poate că totuși aș putea să iau măcar o lingură. Ce-ar fi fost dacă mi-ar fi dat doar jumătate? Aș putea să consum acum jumătate din supă și să împart restul cu frații mei”. Dar am continuat să-mi spun: „Nu, gardianul mi-a dat un castron plin și o să-l împart pe tot cu frații mei”.

N-ar trebui să aflați niciodată în viață ce înseamnă foamea adevărată. Este cel mai rău lucru cu care se poate confrunta o ființă umană.

Nu m-am atins de supă până când nu s-au întors de la lucru. Nici măcar de-o picătură. Au fost uimiți să vadă atâta surplus de supă și au înțeles ce a însemnat pentru mine faptul că le-o păstrasem. Eram mândru de mine însumi pentru gest. Ne-am așezat și am început să mâncăm cu rândul – câte o lingură fiecare –, până când am terminat-o. Credeți-mă, eram extrem de apropiați între noi.

Uneori și frații mei făceau multe lucruri pentru mine. În lagăr, nu era ceva obișnuit. Erau frați din alte familii care se băteau și își furau bucata de pâine unul celuilalt. Se întâmplau lucruri îngrozitoare. Dar nouă nu ni s-a întâmplat așa ceva. Era o încredere totală. Fără trădări. Sunt sigur că avea legătură cu ceea ce ni se întâmplase în copilărie, chiar la început, când ne murise mama. Ne simțeam cu toții responsabili și aveam grijă unul de altul.

⏱ ⏱ ⏱

Într-o dimineață de aprilie ne-au aliniat pe toți pentru o selecție. Frontul rusesc se apropia de Melk și auzeam zvonuri că urmau să evacueze lagărul.

Eram un grup mare de prizonieri – poate zece mii. Ne-au spus că cei pe care îi vor da deoparte vor rămâne în lagăr, iar ceilalți vor fi duși într-un altul. Nu știam de care parte ar fi mai bine. Din întâmplare, toți trei am fost trimiși de partea celor care trebuiau mutați din lagăr. Era cazul marii majorități.

Același blockältester care era responsabil pentru baraca noastră îi ajuta acum pe SS-iști. Stătea în fața lor. După ce s-a făcut selecția, l-a observat pe Maileh, l-a luat de guler și l-a împins în partea cealaltă, în grupul mai mic de prizonieri. Își amintise că Maileh îi reparase ceasul în biroul lui, dar pe mine și pe Moișe nu ne observase, așa că am rămas în grupul mare.

Cum v-am mai spus, făcuserăm un pact între noi: unde se duce unul, ne ducem toți, chiar dacă asta ne-ar fi dus la moarte. Așa că Maileh a reușit să fugă înapoi la noi. Ne bucuram că eram cu toții împreună. Un miracol.

Ei bine, blockältester-ul a trecut din nou pe lângă noi și l-a văzut pe Maileh în grupul mai numeros! S-a dus la el și i-a spus: „*Verfluchter Hund* (câine blestemat)! Mi-am riscat viața să te scot de aici și tu te-ai întors?”.

Maileh i-a spus: „Nu pot. Știți că am doi frați. Vreau să rămân cu ei”.

Blockältester-ul i-a replicat: „Oh. Da, așa e”, și ne-a mutat pe toți trei din acel grup.

Un SS-ist a văzut și l-a întrebat: „Ce faci aici? De ce muți prizonieri dintr-o parte într-alta?”.

Blockältester-ul i-a răspuns: „Mi-ați spus să vă ajut – să vă arăt care sunt muncitorii buni. Ăștia trei sunt cei mai buni din baraca mea și cred că îi putem folosi aici”. SS-istul i-a făcut semn să continue.

Nu știam ce s-ar fi putut întâmpla, dar atât timp cât eram împreună toți, pentru noi era bine. Grupul nostru avea cam cinci sute de prizonieri. Miile de prizonieri din celălalt grup au fost încărcați în vase și trimiși pe Dunăre.

Noi am rămas în lagăr cam încă o săptămână. Munca era la fel ca înainte, dar nu mai munceam atât din greu. Iar în acea săptămână ne-au dat mai multă mâncare pentru că le rămăseseră foarte multe alimente în depozite. A fost cea mai bună perioadă de timp petrecută în lagăre.

În acel moment, toată lumea știa că sfârșitul era aproape. Vedeam mereu avioane americane și rusești zburând la joasă altitudine. Rușii bombardau instalațiile militare din jurul lagărului. Odată au lansat câteva bombe chiar în lagăr și i-au mitraliat pe gardienii din foișoare. O baracă a fost distrusă complet și au fost omorâți câțiva prizonieri. Când avioanele rusești făceau raiduri aeriene, germanii se ascundeau în casele lor, dar nouă ni se spunea să ieșim din barăci și să ne întindem pe pământ.

Eram fericiți să vedem cu ochii noștri că chiar se întâmpla cu adevărat. Nu ne deranja nici măcar faptul că puteam fi uciși, atât timp cât germanii primeau ce meritau. Dar trebuia să fim atenți să ne ascundem bucuria, altfel ne-ar fi împușcat pe loc.

Cu o zi înainte de a fi mutați din lagăr, am vorbit cu blockältester-ul. Mi-a spus: „Opinia generală este că într-o zi, o zi și jumătate, rușii vor fi aici”. Germanii au evacuat în mare

grabă lagărul și ne-au încărcat în vagoanele pentru vite, cu mitralierele îndreptate tot timpul către noi. Nu supravegheau nimic cu atâta grijă, dar pe noi ne păzeau cu maximă atenție – ca și când pentru ei eram tot ce aveau mai de preț. O comoară. O comoară de ucis. Părea amuzant.

SS-iștii care ne păzeau atunci erau printre cei mai în vârstă și nu se purtau atât de brutal cu noi. Puteai bănui din comportamentul lor că nu mai erau la fel de încrezători, dar continuau să respecte ordinele la fel de precis. În lagăr, germanii au aruncat totul în aer. Am auzit exploziile pe când eram în tren și așteptam să plece.

Capitolul 11

Ebensee și eliberarea (aprilie 1945 – octombrie 1945)

Nu ești obligat să-ți termini treaba,
dar nici nu ești liber să te oprești din ea.

Raabi Tarfon, *Mișna, Pirkei Avos*, 2:21

Ascuns într-o vale alpină cu un lac minunat înconjurat de munți înalți, Ebensee a fost cel mai rău lagăr de concentrare dintre toate. Am sosit la gară cam pe la ora patru după-amiază și ne-au dus în marș câțiva kilometri până la lagăr. Ne-au dat fiecăruia câte o felie de pâine foarte subțire – avea cam o jumătate de centimetru grosime. Vedeai lumina soarelui prin ea. Am mai primit și o jumătate de litru de supă. Ar fi trebuit să fie supă din coji de cartofi, dar nu avea deloc coji de cartofi. Era doar apă în care fierseseră cojile. Mirosea urât și în prima zi în care am mâncat supa aceea am vomat[1].

Maileh a refuzat să o mănânce. I-am spus: „Pun pariu cu tine că mâine nu numai că o s-o mănânci, dar o să-ți lingi castronul până la ultima picătură”. El nu a cedat, așa că am continuat. „Ai face mai bine să mănânci acum, altfel n-o să

trăiești până mâine și aș vrea să mai trăiești o zi ca să ți-o pot dovedi.” Și-a mâncat supa.

A doua zi, ne-au dus sub pământ să săpăm galerii în munte. Era uluitor ce făceau. În acele tunele construiau fabrici și se pregăteau pentru a continua războiului timp de ani de zile[2].

Când a luat sfârșit cel de-al Doilea Război Mondial, evacuările în masă din alte lagăre de concentrare au exercitat o presiune teribilă asupra complexului Mauthausen (care includea lagărele de concentrare Melk și Ebensee), singurele din zonă care mai erau controlate de naziști. Cele douăzeci și cinci de barăci de la Ebensee fuseseră construite să adăpostească câte 100 de prizonieri, dar, în cele din urmă, în fiecare au ajuns să stea câte 750. Prizonierilor care depășeau acest număr li s-a ordonat să doarmă în tuneluri sau afară, sub cerul liber. Crematoriul nu reușea să facă față numărului de morți, iar cadavrele dezbrăcate erau îngrămădite pe aleile dintre barăci și lângă crematoriu. În ultimele săptămâni de război, numărul morților a depășit cifra de 350 pe zi. În această perioadă, numărul oamenilor închiși aici s-a ridicat la 18.000[3].

Sarcina noastră era să perforăm roca solidă cu picamărele electrice. Apoi umpleam vagonețiii cu roca spartă și îi împingeam ca să-i scoatem afară pe șinele ce se întindeau pe întreaga lungime a tunelului. Prizonierii sosiți la Ebensee înaintea noastră erau slăbiți de munca grea și de rațiile de mâncare ce le permiteau doar să nu moară de foame. Noi îi numeam „veterani”. Mulți dintre ei mureau în timpul zilei chiar la locul de muncă. Am înțeles că nu vom fi în stare să supraviețuim prea mult în locul acela.

Era aprilie 1945. Americanii pătrundeau în Germania dinspre vest, iar dinspre est se îndrepta spre noi frontul rusesc. Germanii evacuau din ce în ce mai mulți prizonieri din lagărele de concentrare din Europa ocupată de ei și îi trimiteau la Ebensee. Nu aveau suficientă hrană pentru atât de mulți oameni.

Am cunoscut acolo prizonieri care fuseseră expediați de la Melk pe vapoare înaintea noastră. Făcuseră pe drum aproape toată săptămâna în care noi rămăseserăm la Melk. Germanii de-abia le-au dat puțină mâncare și apă. Pe unii i-au urcat în niște vapoare hârbuite și s-au înecat în Dunăre. Alții au murit de foame și de sete. Mai mult de jumătate au murit pe drum spre Ebensee. Oricum, cei care au supraviețuit erau aproape de moarte și de crematoriu. La Ebensee, nu aveau camere de gazare, dar aveau un crematoriu.

Gardienii nu vorbeau niciodată cu noi, iar când ne supravegheau erau atenți să nu vorbească nici măcar între ei. Dar odată i-am auzit fără să vrem pe câțiva ingineri germani vorbind despre o nouă bombă pe care o așteptau. Inginerii aceia erau de la o companie privată care supraveghea construcția. Noi făceam muncă manuală pentru ei. Nu făceau

nimic să ne ajute, dar uneori vorbeau cu noi dacă aveau prilejul să o facă. Trebuia să fim precauți. Nu ne puteam permite să-i întrebăm când vor veni americanii. Am fi putut spune doar ceva de genul: „Cât credeți că mai va mai dura până se va termina războiul? Atunci Germania va fi liberă”.

Am reușit să-i iritățm și au început să vorbească: „Germania? Nu mai contează. Germania e *kaputt* (terminată)”. Așa aflam frânturi de informații. Dacă unul dintre noi auzea ceva noutăți, le spunea și celorlalți, ca să le dea o speranță pentru acea zi. Dacă nu existau noutăți, inventam povești. „Au spus că americanii sunt la doar cincizeci de kilometri. Acum, sunt la doar treizeci de kilometri…”

La Ebensee nu am văzut niciodată soarele. Era tot timpul înnorat. Muream de foame. Eu și Moișe am slăbit foarte tare. Maileh arăta de parcă s-ar fi îngrășat, iar picioarele începuseră să i se umfle. Noi credeam că este din pricină că își umplea stomacul cu apă ca să înlocuiască mâncarea[4]. La spălător își punea gura sub robinet și trebuia să ne luptăm cu el ca să nu mai bea atâta apă.

Ca să-și potolească foamea, Moișe a început să mestece pământ. Mulți prizonieri făceau același lucru. Era periculos, pentru că dacă mestecai pământ, nu te puteai abține să nu-l înghiți. Iar dacă îl înghițeai, intestinele ți se lărgeau și te îmbolnăveai de dizenterie, care în lagăr era o boală mortală. Îl vedeam de multe ori cum mestecă pământ și îmi înfundam mâna în gura lui ca să-l fac să-l scuipe[5].

Eu m-am abținut să fac asemenea lucruri. Nu voiam să mor.

Odată, un prizonier rus a adus în baracă o bucată de carne de om și a fript-o în sobă pentru el. A ieșit fum. Mirosul era

insuportabil. Nimeni n-a zis nimic. Ce puteai spune? Stăteam în picioare și ne rugam ca germanii să nu ne lichideze imediat pe toți. Chiar și mai târziu mirosul acela a continuat să se simtă în baracă.

Unii ruși tăiau carnea de pe fesele morților. Era singurul loc de pe corpurile noastre unde mai puteai găsi câțiva mușchi. La Ebensee, astfel de lucruri s-au petrecut cu adevărat. Le-am văzut cu ochii mei. Noi n-am putut face asta. Un evreu nu poate face așa ceva.

Slăbeam din ce în ce mai mult și am văzut cum alții cedează. Era foarte ușor să se termine cu tine. Tot ce aveai de făcut era să rămâi dimineața în pat. Când veneau în inspecție, nu te întrebau nimic. Pur și simplu te înșfăcau și-ți ziceau: „Te ducem la spital”, ceea ce însemna că urmau să te ucidă.

Era un evreu francez care dormea pe același prici cu mine. Mi-a spus că era un neurochirurg faimos din Paris, că era unul dintre cei trei doctori din lume care știau să facă anumite tipuri de operații pe creier. Veneau la el pacienți din întreaga lume. În zilele noastre există neurochirurgi în fiecare oraș, dar pe atunci era o noutate.

Neurochirurgul credea că războiul va mai dura cel puțin încă un an și își pierduse speranța că va mai supraviețui. Am încercat să-l contrazic și să-l încurajez. „Rezistă în continuare. Până acum ai reușit. Luptă pentru viața ta.” L-am implorat să nu renunțe, dar n-a vrut să asculte. L-au luat din patul lui și l-au executat imediat. Ar fi putut să supraviețuiască. Organismul lui nu era total epuizat.

Speram și ne rugam lui Dumnezeu ca, dacă urma să fim eliberați, acest lucru să se întâmple cât mai curând. Nu mai eram furioși. Pur și simplu continuam să tragem de noi. În fiecare zi, trebuia să lupți cu tine însuți, să-ți îndrepți voința către ceva anume, un motiv pentru care voiai să trăiești. Acesta era cel mai important lucru. Altminteri, nu puteai să supraviețuiești peste zi.

Vineri după-amiaza, pe 4 mai 1945, ne-am întors din tuneluri complet epuizați. În ultimele câteva zile, aveam nevoie de toată energia și tenacitatea noastră ca să ne ținem pe picioare. Mă simțeam ca și când îmi pierdusem complet voința. Maileh era într-o formă deosebit de proastă. Avea ochii bulbucați, iar din picioarele umflate îi curgea puroi. Era un semn sigur că nu va mai rezista mult timp.

Zăceam în paturile noastre suprapuse și am decis să nu ne mai întoarcem la muncă. În dimineața următoare, vom rămâne în paturile noastre și gardienii ne vor lua. Nu mai voiam să trăim.

Dar sâmbătă nu ne-au mai scos la muncă. Am auzit zvonuri că americanii erau foarte aproape de Ebensee – că nu va mai dura. Auzind vestea, ne-am răzgândit. Ne-am îmbărbătat cât am putut unii pe alții.

În acea dimineață, toată lumea trebuia să iasă din barăci și să se adune la *appel platz*. Mii de prizonieri din toate țările Europei ocupate de germani – ruși, francezi, olandezi, belgieni, unguri, români, greci și iugoslavi. Toți. Nu-mi mai amintesc toate naționalitățile.

A venit lagerführerul și ne-a ținut un discurs în germană. „Războiul nu va mai dura. Dușmanii sunt aproape și vor bombarda lagărul. Probabil că o să vă ucidă pe toți, dar eu

vreau să vă cruț viețile. Vreau să intrați în galeriile pe care le-ați săpat în munte și veți fi apărați de raidurile aeriene.”

Secretarul lui i-a tradus discursul în toate limbile. Era un francez – nu un evreu – care fusese prizonier împreună cu noi la Auschwitz, dar mai avea încă păr pe cap și arăta rotofei.

Când lagerfhürerul a spus „Vreau să vă cruț viețile”, traducătorul a transformat propoziția într-o întrebare: „Ar putea fi viețile noastre protejate?”. Din această mică schimbare am priceput că era o înșelătorie și că aveau de gând să ne omoare în tuneluri. În special pentru oameni ca noi, care înțelegeau și germana, a fost foarte limpede. Cu o săptămână înainte, germanii ne puseseră să plantăm în fiecare galerie câte cinci kilograme de dinamită din douăzeci și cinci în douăzeci și cinci de metri. Îi auziserăm vorbind că atunci când se va apropia dușmanul, vor arunca în aer totul.

Mii de prizonieri au strigat: „Nu, nu mergem nicăieri! Vrem să murim aici bombardați!”.

În acest timp, lagerfhürerul i-a dat ordin adjunctului său să ne omoare pe toți și a dat să se urce într-un Mercedes Benz, care îl aștepta. Adjunctul i-a spus de față cu noi: „Ai de gând să mă lași aici să mă găsească americanii? Și să plătesc *eu* cu viața *mea* pentru ce ai făcut *tu*?”. Și într-o clipă și-a scos pistolul și l-a împușcat mortal pe lagerfhürer.

Ar fi putut pune gardienii să ne împuște pe loc, dar n-a făcut-o. Îi era frică. Lucrurile se derulau prea rapid. În plus, toți SS-iștii tineri se retrăseseră deja din lagăr, iar pe noi rămăseseră să ne păzească niște *alte kocker*-i (boșorogi). Mergeau la fel ca noi. Dar noi eram tineri, pe când ei aveau în jur de șaizeci și cinci de ani.

După aceea, ne-am întors în barăci. Trebuia să ne străduim să mai trăim încă vreo câteva ore sau măcar încă o zi.

În după-amiaza aceleiași zile de sâmbătă, germanii le-au spus prizonierilor: „Duceți-vă în magazii și luați-vă de mâncare ce vreți”. Toți au luat-o la fugă. Haosul ne-a creat greutăți pentru că eram prea slăbiți ca să alergăm și nu ne mai puteam mișca atât de repede. Am reușit să facem rost de câțiva cartofi pe care i-am copt în foc.

Am știut că acela era sfârșitul.

Duminică dimineața am auzit strigăte. „Americanii au intrat în lagăr!” Entuziasmați, ne-am dat jos din priciurile noastre suprapuse – cu mișcări lente din pricina stării noastre de slăbiciune – și am ieșit afară. Toată lumea a alergat spre tancurile americane care au pătruns în lagăr. Am plâns de fericire. Tancul din frunte s-a oprit în *appel platz* și din el a ieșit un soldat. Ne-a spus câteva cuvinte care au fost traduse în mai multe limbi. Unitatea lui venea de la Salzburg și ordinul fusese să se îndrepte în altă direcție. Dar pe drum aflaseră de lagărul de la Ebensee și au hotărât să ne elibereze[6].

Toate naționalitățile își făcuseră stegulețe și fiecare grup și-a cântat pe rând imnul național. Când au terminat cu toții, noi evreii, slăbiți și torturați de-atâta timp, am început să cântăm cu voce înceată „Hatikva”[7]. Noi nu aveam steag. De-abia aveam putere să cântăm. Toate grupurile ascultaseră în liniște imnurile celorlalte naționalități, dar când evreii au început să cânte ceilalți au început să facă zgomot și să ne ia în râs. „Liniște! Nu cântați! Cine sunteți voi?” Căpitanul american s-a

ridicat în picioare pe tanc, și-a scos revolverul și a tras un foc în aer. Apoi a strigat în portavoce: „Vreau liniște! Nu vreau să mai aud un sunet! Nu auziți că o națiune își cântă imnul național?”. Credeți-mă, s-a făcut atât de liniște în jur, încât puteai auzi și o muscă. După ce ne-am încheiat cântecul am alergat să sărutăm tancul. M-am dus și eu și l-am văzut pe căpitan de aproape. A coborât de pe tanc cu lacrimi în ochi și ne-a îmbrățișat. Puteam îngrozitor. Nu era nicio plăcere să fii aproape de noi.

Avea un caracter generos, minunat. Nu a spus „evreii” când a strigat ca toată lumea să tacă. Înțelegeți ce zic? De aceea ne-am închipuit că și el putea fi evreu. Nu l-am mai întâlnit niciodată. Nu i-am aflat niciodată numele sau altceva despre el. Dar n-o să-i uit niciodată fața.

Americanii nici măcar nu au trebuit să-i caute pe SS-iști și pe ceilalți vinovați. *Alte kocker*-ii germani s-au predat imediat. Au venit în uniforme și și-au predat armele. Adjunctul SS care îl împușcase pe comandantul lagărului s-a predat și el americanilor. Nu fugise. Germanii erau bucuroși că cei care sosiseră erau americanii și nu rușii. Rușii erau mult mai brutali cu germanii atunci când ajungeau să elibereze un lagăr.

În sfârșit, fuseserăm eliberați. Eram la Ebensee de trei sau patru săptămâni. Dacă ar mai fi durat puțin, am fi murit în mod cert toți trei.

Cam pe când germanii începuseră să se predea, câțiva prizonieri, majoritatea ruși, reușiseră să facă rost de bâte și

cuțite și s-au răzbunat pe unii dintre gardieni și kapo. În cele din urmă, germanii au fugit către americani pentru a fi apărați, ceea ce i-a oprit pe prizonierii ruși. Mai înainte, rușii îl prinseseră pe acel kapo *Reichsdeutsche* care îl bătuse pe Moișe la Melk și venise cu transportul nostru la Ebensee. Omorâse în bătaie atât de mulți oameni… pentru nimic.

Rușii l-au bătut și l-au lovit cu picioarele și când, în cele din urmă, l-au doborât, a căzut exact la picioarele mele. Am spus: „Moișe, ia uită-te la ăsta. E ucigașul tău aici”. Kapo zăcea neajutorat cu sângele șiroind pe el. Am ridicat repede piciorul să-l calc pe cap. Mintea îmi dicta că trebuia s-o fac. Dar în mine se dădea o luptă și inima mi-a oprit piciorul să acționeze. Am rămas ca paralizat.

Cât de tare îl uram pe individul ăsta! Atunci când mă bătea, probabil că aș fi putut să-l omor, dar în clipa asta, când l-am văzut înfrânt, n-am putut s-o fac. Dar rușii ne-au înconjurat și l-au omorât. I-am văzut creierul împrăștiat și craniul zdrobit[8]. Nu mi-a părut rău pentru el, dar am fost bucuros că n-am luat parte la o crimă din răzbunare.

⏱ ⏱ ⏱

Înainte de eliberare, visam să mergem pe câmp, să găsim câțiva cartofi, să-i coacem și să mâncăm până când ne-am fi umflat burțile. Acela era cel mai mare vis al nostru.

În aceeași dimineață chiar, soldații americani ne-au dat pachete cu mâncare care conțineau pâine, cârnați sau sardine, cred că și gem. Pentru noi a fost un deliciu – primul gust al libertății.

Unitatea americană care a venit să ne elibereze nu a avut mai multe provizii de hrană pentru prizonieri. Așa că au luat provizii din magaziile germanilor. În acea primă seară, ne-au făcut un gulaș delicios și gras din care puteai mânca cât doreai. Ale noastre *kișkes* (intestine, măruntaie) nu s-au dovedit capabile să digere ceva atât de gras. Toți trei am vomitat și am făcut diaree. Eu nu am mâncat prea mult și mi-am revenit mai repede. Lui Moișe însă i-a fost foarte rău; a făcut dizenterie. A fost groaznic. O mulțime au murit din pricina acelei mese.

Americanii făcuseră o mare greșeală. Nu aveau pregătirea medicală necesară pentru a se ocupa de cei aflați în starea noastră. A doua zi, când și-au dat seama ce-au făcut, au început să ne hrănească cu pâine cu lapte și alte alimente care nu erau atât de grase. Asta ne-a ajutat. Încă nu ne dăduseră alte haine. Erau atenți să nu se apropie prea tare de noi. Eram ca o molimă pentru ei.

⏱ ⏱ ⏱

Brusc, deveniserăm liberi. Dar am privit în jurul meu și încă ne aflam în același lagăr. Nu mai vedeam germani. Și totuși, ne mai era foame și mai trebuia să așteptăm la rând ca să ne dea cineva de mâncare. Americanii ne-au permis să ne mișcăm liber în lagăr, dar tot ne păzeau.

Am auzit că dădeau voie oamenilor să iasă din lagăr, dar nu puteau lua nimic cu ei și trebuiau să se întoarcă. Le-am spus fraților mei: „Știți ceva? Vreau doar să văd dacă pot să ies pe poartă – să văd dacă sunt cu adevărat liber”. Fuseserăm

eliberați duminică, așa că probabil trebuie să fi fost luni sau marți.

La poartă, de pază erau doi soldați americani cu puști. M-am îndreptat încet spre ei. Când m-am apropiat mai mult, au spus ceva ce nu am reușit să înțeleg și mi-au făcut semn să mă întorc. Nu vorbeam deloc engleză. Am spus în germană gesticulând: „Doar ies și mă întorc imediat". Unul dintre paznici mi-a zis în germană „du-te" și mi-a făcut semn cu mâna. Nu înțelegea germana. Știa să spună doar cuvinte simple – „du-te" sau „stai".

Am început un mic joc în care am pășit în afara porții și apoi în interior de câteva ori, ca să-mi pun la încercare libertatea.

Soldatul a schimbat câteva cuvinte cu mine și a făcut câteva gesturi și am văzut că purta două ceasuri la mână. Unul arăta ora corectă, care era cam opt dimineața. Celălalt arăta cam ora unu, așa că am presupus că nu mergea.

Am încercat să-i spun prin gesturi că eram ceasornicar, arătând spre ceasul lui stricat și spunându-i că aș vrea să i-l repar. Nu m-a înțeles, iar eu n-am înțeles ce-a spus. Probabil că a crezut că voiam să-mi dea ceasul! Dar a părut să aprecieze modul în care încercam să comunic cu el.

În cele din urmă i-am spus: „germană, germană, germană". A plecat înclinând din cap și s-a întors cu un soldat american care vorbea puțină germană. Omul m-a întrebat ce doream. I-am spus: „Ne-ați eliberat. Ce pot face ca să vă mulțumesc? Camaradul tău văd că are un ceas defect, iar eu sunt ceasornicar. Mi-ar plăcea să-l repar ca să-mi arăt recunoștința pentru că ne-ați eliberat".

Omul a tradus și primul tip a zis: „O, e în regulă. Nu-ți face probleme”.

Eu am spus: „Nu, insist”.

Înțelegeți? Chiar mă tratau cu respect. Altcineva ar fi putut să-mi tragă un șut în fund și să-mi spună: „Treci înapoi!”, și cu asta totul s-ar fi încheiat. Nu au făcut așa!

Au tot vorbit între ei, iar traducătorul mi-a spus: „Nici măcar nu ai scule. Cum poți să repari un ceas?”.

I-am răspuns: „Ba da, am scule”. M-am căutat în buzunar și i le-am arătat pe cele pe care mi le făcusem la Auschwitz – penseta făcută dintr-un arc de căști pentru urechi și șurubelnița pe care o făcusem dintr-un cui.

Au început să râdă. „Astea sunt scule?”

Le-am răspuns: „Nu râdeți. Lăsați-mă să arunc o privire la ceas. Dacă s-a rupt ceva și are nevoie de vreo piesă, nu-l pot repara. Dar dacă e doar murdar în interior și trebuie curățat, pot să-l repar cu sculele astea ale mele, dacă îmi aduceți o periuță de dinți și puțin benzen”.

S-au privit unul pe altul de parcă m-ar fi crezut nebun. În cele din urmă, traducătorul a spus: „Ei, ce avem de pierdut? Dă-i drumul”.

Așa că m-au lăsat să mă așez la o masă în mica gheretă de la poartă. Unul dintre ei a plecat și a revenit cu o periuță de dinți și cu o sticlă plină cu benzen. A pus ceasul defect pe masă și mi-a zis: „Bine. Nu ești obligat, dar dacă vrei, repară-l”. I-am cerut un cuțit. Mi l-a dat și am deschis ceasul.

Am văzut că ceva se blocase între angrenaje și singurul lucru de care avea nevoie ceasul era să fie curățat. L-am spălat cu periuța de dinți și l-am lăsat să se usuce. Când am început să-l montez la loc au clătinat din capete.

Mie îmi tremurau mâinile de nerăbdare și de teamă. M-am rugat lui Dumnezeu să nu apară ceva complicații, pentru că dacă stricam ceva, nu puteam face nimic ca să-l repar. Când am montat totul la loc, mecanismul a început să ticăiască. L-am pus în carcasă și am zis: „Gata! Ceasul funcționează”. Soldatul l-a dus la ureche să-l asculte. Părea încântat și l-a arătat și celorlalți.

Soldatul a scos portofelul să-mi plătească. Am spus că nu și i-am arătat prin gesturi să bage portofelul la loc. Știam ce era un dolar, dar ce puteam să cumpăr în lagăr cu bani?

Cel care vorbea germană mi-a zis: „Ce se întâmplă? De ce nu vrei bani?”.

I-am răspuns: „Nu-mi datorați nimic. Ați făcut atât de multe… Mi-ați plătit deja prin eliberarea mea și a celor doi frați ai mei”.

El a replicat: „Oh, nu, nu”, și am continuat să discutăm în contradictoriu.

Astfel încât traducătorul a spus probabil ceva de genul: „Uitați-vă la el. De ce nu-i dați ceva să mănânce sau să fumeze?”, pentru că imediat toți trei au scos țigări.

Am spus: „O țigară iau, dar nu pentru că vreau să fiu plătit”.

Atunci cel cu ceasul le-a spus ceva în engleză celorlalți doi și a plecat. S-a întors cu o pâine albă americană sub braț. Nu mai văzusem până atunci pâine albă. În cealaltă mână avea un cartuș de țigări americane. Nu știți ce însemna asta. Pentru mine era o avere.

Țigările americane se traficau în lagăr la bucată. Pentru o țigară puteai primi o supă în plus de la bucătărie. Cu un pachet cu țigări ai fi putut cumpăra tot lagărul. Și iată că el îmi

dă un cartuș, zece pachete cu țigări americane, cu douăzeci de bucăți în fiecare pachet. Am spus: „Oh, nu, este prea mult!”. A insistat, așa că l-am luat și i-am mulțumit.

Dintr-o dată, devenisem cel mai bogat om din lagăr. M-am întors la frații mei și le-am arătat. Le-am spus: „Ascultați, nu mai trebuie să mergem pe câmp să căutăm cartofi. Suntem deja bogați!”. Ei au vrut să fumeze, dar eu le-am spus: „Oh, nu! Țigările astea ne vor aduce mai mult de-atât”. Și câtă dreptate am avut! Am ascuns pâinea și țigările sub salteaua de paie de pe pat ca să nu le vadă nimeni și le-am spus să rămână acolo și să le păzească cu prețul vieții lor.

Am luat un pachet cu țigări și m-am dus la bucătărie la supraveghetor. Era un prizonier rus, un kapo care fusese șef în bucătărie la Ebensee în perioada războiului. Americanii l-au păstrat în continuare acolo. Acum nu îmi mai era frică de el. L-am întrebat: „Fumezi? Ce-mi dai pentru un pachet de țigări americane?”.

A părut surprins și a spus: „Ai deja țigări americane? Americanii de-abia au ajuns aici”. Aproape că înnebunise! Era gata să-mi dea orice.

I-am spus: „Nu. Nu trebuie să-mi dai atât de multe. Vreau doar să-mi promiți că în fiecare zi ne vei da mie și celor doi frați ai mei o porție suplimentară de supă”.

A spus: „Da, așa o să fac. Dă-mi țigările alea”.

Am replicat: „Oh, nu. O să-ți dau țigările *după* ce ne dai de câteva ori supa suplimentară. Dacă te ții de cuvânt, îți dau țigările”.

Mi-a spus: „Nu-ți face griji, așa voi face. Ai țigările la tine?”.

I-am răspuns că nu le aveam. Era un zdrahon. Dacă i-aș fi spus adevărul, pur și simplu mi le-ar fi luat pe loc cu forța.

M-am întors și am mâncat toți trei pâinea albă – era ceva ce nu mai gustasem până atunci.

Bucătarul s-a ținut de cuvânt în privința târgului făcut și ne-a dat în fiecare zi supă în plus. După trei sau patru zile de la aranjamentul nostru, i-am dat țigările.

Organizarea în privința mâncării din lagăr era exact ca înainte, dar acum americanii erau cei care furnizau mâncarea. Nu mai era aceeași zeamă searbădă de coji de cartofi. Era o supă grozavă de arpacaș și fasole cu bucăți de carne și cu un sfert de pâine. Primeai un castron cu supă și asta era tot. Era suficient ca să te saturi, dar noi încă ne mai doream porția dublă.

Nu vă puteți imagina cum eram. Cred că am fi fost în stare să mâncăm oricât. Eu eram un *muselmänner*. Îmi vedeai fiecare os al corpului și al feței. Cântăream treizeci și cinci de kilograme. Moișe avea treizeci și două de kilograme. La o asemenea greutate ajunseserăm la Ebensee! Nu știu cât cântărea Maileh. Era umflat cu totul.

Prin lagăr erau mormane de cadavre. Americanii au adus populația locală austriacă și au pus să fie îngropate.

După ce am fost eliberați, în primele zile mulți prizonieri au fugit din lagăr și s-au auzit împușcături în depărtare. Discutam cu frații mei că ar trebui să mergem afară să vedem ce se întâmplă. Totuși, le-am zis: „Am trecut prin atâtea greutăți. Hai să fim atenți acum și să ne protejăm viețile”.

Am decis să rămânem în lagăr până când armata americană va prelua total controlul asupra zonei învecinate.

Aveam pâine destulă și supă. Comandamentul american asigura aprovizionarea cu alimente atât pentru soldați, cât și pentru noi. S-au comportat omenește. Aveau *rahmunes*.

Unii deținuți care au plecat la început au fost uciși de lunetiștii germani. Americanii le ordonaseră soldaților germani, Gestapo-ului și populației civile să predea armele, dar a durat un timp până când au reușit să pună în aplicare legea și să se asigure că se conformează toți.

Și prizonierii trăgeau uneori cu armele. Gardienii germani își depuseseră armele în grămezi când au intrat americanii în lagăr. Unii deținuți au înșfăcat câte o armă și au început să tragă în aer. Alții și-au băgat pistoalele în buzunare și au ieșit din lagăr, începând să terorizeze orașul.

La Ebensee erau tot felul de prizonieri, din Rusia și din toată Europa – nu doar evrei. Erau și deținuți politici, dar și infractori trimiși în lagăre de concentrare pentru crime, violuri și alte infracțiuni cu violență. Ne îngrămădiseră pe toți în aceleași barăci.

Acest aspect nu s-a schimbat odată cu eliberarea. Trebuia să dorm în același pat cu un rus care mă înnebunea pentru că își punea picioarele pe mine ca să se încălzească. Avea picioarele foarte reci, ca ale unui cadavru. Îl ciupeam ca să-i atrag atenția, dar nici măcar nu se sinchisea.

Americanii voiau să rămânem în lagăr. Credeau că încă nu suntem pregătiți să facem față vieții în societate. Eram liberi, dar nu suficient de liberi ca să putem duce un trai normal.

În a treia sau a patra zi, plutoanele de intendență ale armatei au sosit cu alimente și echipament, iar unitatea de tancuri care ne-a eliberat a plecat din Ebensee. A intrat în vigoare o regulă nouă care spunea că, dacă voiai să ieși,

trebuia să le oferi un motiv – orice motiv, chiar și unul simplu, cum ar fi că doreai să cumperi sau să mergi să vezi ceva. Îți dădeau un permis și te lăsau să ieși, dar trebuia să te întorci în lagăr înainte de căderea nopții.

Nu se mai auzeau împușcături, așa că eu și Maileh am hotărât să ieșim din lagăr. Ne simțeam îngrozitor. Nu arătam ca oamenii normali. Oricine putea vedea de pe fețele noastre că eram din lagărul de concentrare. Aveam încă părul scurt și eram îmbrăcați în uniformele vărgate din lagăr.

Brusc, austriecii începuseră să ne dea bună dimineața. Ne spuneau *Herr* (domnule). Unii dintre ei chiar au invitat prizonieri în casele lor și le-au dat haine.

Un austriac a venit la mine și mi-a spus: „Dumnezeule! Măi oameni buni, n-am știut că ați fost atât de chinuiți. N-am știut ce se întâmpla". Mi-a zis că locuia în apropiere.

M-am înfuriat cumplit. „*Verflukhter Deutsche* (german nenorocit)![9] Ești încă un *Hitlerovietz* (hitlerist). Îmi spui că n-ai știut? Dacă locuiești aici, ne-ai văzut plecând în fiecare dimineață și întorcându-ne în fiecare seară cărându-ne morții. Cum de ți-a scăpat așa ceva?" L-am scuipat în față și a plecat.

Pentru noi, austriecii erau la fel ca germanii. Înainte, Hitler era un *Ieșua* (Mântuitor) al lor. L-au urmat cu bucurie. Acum, că războiul se sfârșise, încercau să pretindă că ei nu au fost responsabili și că numai germanii erau vinovați. Era o minciună.

Au fost prizonieri care au încercat să fure haine și alte obiecte de la austriecii din oraș. Au simțit că după atâtea suferințe îndurate erau îndreptățiți să ia ceea ce aveau nevoie. Noi n-am simțit așa. Crimele comise împotriva noastră nu ne-au transformat în infractori.

Eu și Maileh ne-am revenit repede după acea primă masă și corpul lui Maileh s-a dezumflat pe măsură ce a primit hrană, dar dizenteria lui Moișe s-a înrăutățit pe zi ce trecea. Sistemul digestiv îi sângera. Își pierduse complet puterea și nu se mai dădea jos din pat. Nu putea mânca nimic din ce ni se dădea. Viața îi era în pericol. Trebuia să găsim mijlocul de a-l ajuta.

O mulțime de deținuți s-au îmbolnăvit după eliberare și nu făceau altceva decât să zacă pe priciurile lor suprapuse fără o îngrijire medicală adecvată. Mulți au murit astfel. Armata americană nu avea dotările necesare pentru a trata atât de mulți bolnavi. Asta se petrecea înainte ca Crucea Roșie să vină cu personal medical dedicat, spitale de campanie și administrație civilă.

I-am spus lui Maileh: „Ascultă, de ce nu ieșim din lagăr să mergem acolo unde sunt încartiruiți americanii? O să le spunem că suntem ceasornicari și o să ne facem ceva relații”. A acceptat.

Când am ajuns la campamentul armatei americane, am rugat santinela să cheme pe cineva care vorbea germana și i-am spus: „Aș fi bucuros să vă repar ceasurile aici. Nu cer prea mult. Mă mulțumesc cu orice îmi veți da”.

Imediat bărbatul m-a întrebat: „Îmi repari ceasul?”.

I-am răspuns: „Sigur, vom repara oricâte ne veți da. Dați-ne o șansă”.

Soldații au mers în tabără și s-au întors cu câteva ceasuri stricate. Le-am reparat cu penseta și cu șurubelnița pe care le făcusem la Auschwitz. Aveam periuța de dinți pe care o primisem cu câteva zile înainte de la soldatul care făcea de pază la poarta de la Ebensee, iar ei ne-au dat benzen pentru a

curăța piesele. Ne-au privit în timp ce lucram și când au văzut că ceasurile funcționau perfect s-au dus să-i spună ofițerului de serviciu. Tot el ne-a dat permisiunea să ne facem treaba oficial.

Acest lucru s-a întâmplat cam la o săptămână după ce reparasem primul ceas pentru soldatul american de la poarta lagărului. Nu l-am revăzut niciodată, dar îmi spusese atunci: „Du-te la băieții noștri. Mulți dintre ei au ceasurile stricate". Poate că le-a spus și celorlalți soldați americani, pentru că mulți auziseră deja de mine. Pentru ei, era un lucru interesant de discutat.

Ne-au dus să facem un duș și ne-au dat uniforme militare de luptă ale armatei americane. Am aruncat toate *șmates* (zdrențele) pe care le purtasem în lagărele de concentrare. Dintr-odată, eu și Maileh arătam ca americanii – cel puțin în ochii noștri.

Soldatul care vorbea germana era un texan înalt și blond pe care îl chema Harvey. Voia să ne ajute. Germana lui nu era atât de bună, dar era suficientă pentru a comunica. Probabil că avea înaintași germani. Harvey s-a dus pe la toți soldații și le-a zis că noi le puteam repara ceasurile.

Ne-am apucat de treabă. Totul a decurs rapid și mai bine decât speraserăm – de parcă ăsta ne-ar fi fost destinul. Aveau atât de multe ceasuri de reparat, încât am stat toată ziua afară în curte și le-am reparat. Au văzut că nu aveam decât cele două scule și ne-au adus imediat niște scule adevărate de reparat ceasuri – suficiente ca să putem lucra amândoi. Nu știu cum de-au reușit.

Mi-au oferit bani, dar nu am vrut să iau. Le-am cerut țigări. Unii soldați mi-au dat câteva țigări, alții mi-au dat un pachet

sau un cartuș. Am mai primit și ciocolată și tot soiul de alte bunătăți. Soldații americani primeau țigări de la armată gratis, așa că ni le dădeau fără să stea măcar pe gânduri. Pentru noi, un pachet de țigări era mai valoros decât banii. În acel moment, nu puteai cheltui dolari americani în oraș.

A doua zi, când ne-am întors, m-am apropiat de Harvey și i-am spus: „Mai am un frate care e foarte bolnav și nu știm ce are. O să moară dacă nu primește mâncare și medicamente potrivite”. Mi-au dat lacrimile.

Mi-a spus să aștept puțin, apoi a revenit într-un jeep împreună cu un doctor. Mi-a zis: „Vino, doctorul o să-l consulte pe fratele tău”. Maileh s-a dus cu el în lagărul de concentrare, unde doctorul l-a consultat pe Moișe și i-a făcut două injecții cu antibiotic.

Eu am rămas în tabăra armatei americane, unde un doctor mi-a dat medicamente și mâncare pentru Moișe – lapte, cacao și o pungă întreagă cu biscuiți foarte buni. În după-amiaza aceea m-au dus cu mașina în lagăr, pentru că toate chestiile astea erau foarte grele. Moișe nu putea mânca nimic – bea doar cacao cu lapte. L-am îngrijit cu multă atenție pentru a se însănătoși. După alte trei sau patru zile, a început să se simtă mai bine.

Împreună cu Maileh, am mers să muncim în fiecare zi. Ne cunoșteau toți în tabăra americană. Ne tratau ca și cum am fi fost de-ai lor. Mâncam aceeași mâncare ca și ei. Știau că aveam un frate bolnav și de câte ori ne dădeau câte ceva, ne dădeau în plus și pentru Moișe. Ne-au dat chiar și o pereche de pantaloni militari pentru el.

De fapt, totul i se datora lui Harvey. A făcut tot ce îi stătea în putere ca să aibă grijă de noi. Era un băiat grozav. Un

camarad inimos. Nu știu din ce motiv s-a atașat atât de mult de noi. Când i-am reparat ceasul, ne-a plătit mai mult decât oricine altcineva.

Toți americanii s-au purtat foarte frumos cu noi, cu excepția unui deștept de evreu care vorbea idiș. Râdea de noi. N-am reușit să înțeleg de ce. Era pur și simplu un dobitoc. Probabil că acasă a fost un puști răsfățat. Nu înțelegea ce însemna iudaismul sau viața.

Aveam bube pe piele. Mici coșuri care ne mâncau foarte tare. Cred că făceau parte din procesul de recuperare după ce trăiserăm atât de mult timp cu rații de mâncare care ne asigurau doar supraviețuirea și fuseserăm complet epuizați de munca grea. Doctorul ne-a dat alifii pe care să ni le aplicăm pe piele. Ne-a spus să ne dăm jos cămășile atunci când mergeam prin soare. După trei zile, pielea ni s-a curățat. Totuși, încă mai arătam ca niște schelete. Ne-au fost necesare cam două săptămâni după eliberare până când am putut merge normal și am început să arătăm ceva mai bine.

În fiecare seară ne întorceam în baraca din lagărul de concentrare. Ceilalți deținuți au văzut că aduceam o grămadă de țigări și ciocolată și au început să fure de la noi. Dimineața îl lăsam pe Moișe să ne păzească comorile recent dobândite.

Lucrurile se desfășurau cu rapiditate. Toate acestea s-au întâmplat în decurs de doar câteva zile. În acea perioadă din 1945, eu aveam douăzeci și cinci de ani. Moișe avea douăzeci și trei și Maileh, treizeci.

Nu cunoșteam prea multă lume în lagărul de concentrare Ebensee. Dar în timp ce Moișe se însănătoșea, am devenit prieteni apropiați cu doi băieți pe care îi știam din Kojniț și cu încă alți câțiva băieți. Le dădeam ciocolată și țigări fără să le cerem nimic în schimb – doar ca să-i ajutăm. Unul dintre ei, pe când se plimba în afara lagărului de concentrare, a văzut că barăcile unde locuiseră SS-iștii erau goale. Așa că ne-a dat ideea: „De ce trebuie să locuim în lagăr? De ce să nu ieșim de aici? Am putea să ne mutăm în una din barăcile acelea goale". M-a întrebat dacă nu aș fi dispus să-i întreb pe americani.

Eram prudenți, ca să nu ne creăm probleme, dar am simțit că aș fi putut discuta cu Harvey. A doua zi, la muncă, i-am spus povestea. „În lagăr e tare incomod. Din moment ce suntem liberi, de ce să stăm într-un lagăr? Sunt atât de multe barăci goale... Ar fi în regulă să luăm o baracă? S-ar împotrivi oare cineva?"

El a discutat cu superiorul lui și s-a întors cu un răspuns. „Nu vă putem da permisiunea oficială, dar nimeni n-o să vă oprească. Dacă se întâmplă ceva, transmiteți-le doar că noi am spus că totul este în regulă." Era exact de ce aveam nevoie. Și americanilor le-a plăcut ideea. Dacă lucram pentru ei, voiau să fim curați și să locuim departe de bolnavii din lagărul de concentrare.

Așa că pur și simplu ne-am mutat. Era cam la trei săptămâni după eliberare. Nu am avut nimic de luat cu noi, cu excepția țigărilor și a ciocolatei. Și a sculelor de ceasornicărie.

Nu aveam nimic din lucrurile de strictă necesitate, cum ar fi săpun sau prosoape. Soldații care îmi aduceau ceasuri îmi dădeau absolut orice le ceream drept plată pentru munca mea. Când terminam de reparat un ceas și soldatul îmi dădea

un pachet cu țigări, îl întrebam dacă nu putea să-mi dea niște săpun. Nu-mi dădea doar o bucată de săpun, îmi aducea o cutie întreagă. Același lucru se întâmpla când era vorba de prosoape și orice altceva puteau căpăta din proviziile armatei americane. Nimic nu era oficial, dar totul era la vedere și toată lumea părea satisfăcută de aranjament.

Baraca SS-iștilor era minunată în interior, cu mobilă și așternuturi. Noi eram unsprezece cu toții. Îi luaserăm și pe cei opt prieteni ai noștri. Ei nu aveau de lucru, așa că aduceam acasă toată mâncarea și împărțeam cu ei tot ce aveam. Îi cunoșteam pe băieți și aveam încredere în ei.

Baraca SS-iștilor se afla cam la trei kilometri depărtare de lagăr. Când Moișe a început să-și recapete puterile, l-am luat cu noi la lucru ca să se poată bucura și el de mesele bune din tabăra armatei americane. Ne așezam la coada pentru mâncare și luam micul dejun și prânzul cu soldații.

Ne-am umplut camera cu țigări și ciocolată și cu alte bunătăți. Puteam schimba țigările pe pâine, pe carne, pe orice aveam nevoie. Aveam și o bucătărie. Ne găteam singuri și de cele mai multe ori luam cina împreună.

După vreo șase săptămâni, au mutat toți supraviețuitorii din lagărul de concentrare și i-au dus într-un lagăr separat pentru refugiați, pe care l-au construit lângă orașul Ebensee. Era condus de administrația civilă americană – nu de armata americană. Nu avea garduri din sârmă ghimpată sau foișoare de pază, dar toată lumea trebuia să stea în lagăr. Administrația Națiunilor Unite pentru Ajutor și Reconstrucție (UNRRA) a adus în lagăr mâncare, medicamente, haine și tot soiul de alte lucruri. Acum armata americană folosea clădirile lagărului de

concentrare drept închisoare provizorie pentru SS-iștii pe care îi arestase.

Noi am rămas în baraca noastră care fusese a SS-iștilor. Dacă voiam, puteam să mâncăm în lagărul pentru refugiați, dar nu aveam nevoie să mergem acolo pentru niciuna din necesitățile noastre zilnice. De fapt, nu prea mai aveam multe legături cu ei.

Baraca noastră se afla lângă șosea și în jur erau copaci și iarbă, ca într-un parc. Duceam acolo un trai minunat, stăteam cu ferestrele deschise – ca niște regi în comparație cu toți ceilalți. Vreau să spun că eram cu adevărat norocoși.

Supraviețuitorii lagărului de concentrare își spuneau unul altuia *kațet* sau *kațetnik*, un termen argotic folosit în lagăre. Națiunile Unite ne numeau refugiați. Acesta era statutul nostru legal.

În situația noastră, totul era provizoriu, dar eram încrezători și plini de speranță. În timpul războiului, în lagărele de concentrare am făcut ce-am făcut și ne-am folosit de orice prilej cât de mic pentru a repara un ceas sau pentru a ne îngriji unii de alții. Slavă Domnului că am făcut ce trebuia! Nu am crezut că vreunul din noi va reuși să scape cu viață. De obicei, a fost vorba de noroc, dar simțeam că am contribuit și noi cu ceva. Acum, ne imaginam că vom putea merge în Palestina. Despre asta vorbeam tot timpul. La acea dată, Israelul încă nu exista.

Ne întrebam ce aveau de gând să facă americanii cu noi. Circulau zvonuri că urmau să ne trimită înapoi în Polonia. Nu

simțiserăm niciodată că Polonia era patria noastră, iar polonezii ne persecutaseră toată viața. Am hotărât să ne opunem dacă vor încerca să ne ducă cu forța înapoi în Polonia. Eram absolut siguri de asta. Majoritatea evreilor polonezi care supraviețuiseră războiului simțeau la fel. Citeam articole în ziare că Națiunile Unite încercau să dea o lege prin care evreii nu vor fi obligați să se întoarcă în Polonia sau în alte țări europene.

Când UNRRA m-a luat în evidență pentru a-mi da un act de identitate, m-au întrebat: „Ce naționalitate ai?”.

Le-am răspuns „apatrid”, pentru că nu mai voiam să am nimic de-a face cu Polonia. Nu au fost de acord cu răspunsul și m-au întrebat unde m-am născut. Le-am spus: „Nu știu. Nu am țară. Țara din care vin nu este țara mea”. Nu am fost singurul care a procedat așa. Frații mei și o mulțime de refugiați evrei au făcut la fel. Funcționarii UNRRA nu au știut cum să se descurce în situația asta și ne-au spus să revenim după câteva zile.

Până la urmă, au trecut Kozienice drept loc al nașterii mele și „apatrid” la naționalitate.

⏱ ⏱ ⏱

Ne aflam în tabăra armatei americane și reparam ceasuri cam de două luni. Apoi plutonul staționat acolo a primit ordinul să părăsească Ebensee și l-am pierdut pe Harvey. Și-a luat rămas-bun. Am urmărit plecarea camioanelor și pe el care ne făcea semn cu mâna.

Harvey a fost primul om care mi-a arătat cât de liber trăiau americanii și cât de deschiși erau. Simțeai libertatea din ei – în

toată ființa lor. În modul cum vorbeau – fără nicio teamă. Acest lucru m-a impresionat cel mai mult. Cu ei m-am simțit cu adevărat liber.

Și în ce opulență trăiau... Noi am fi putut trăi timp de un an doar cu ce aruncau ei. Luau o porție de mâncare și aruncau jumătate din ea la gunoi. Priveam carnea și îmi spuneam: „O, Doamne, ce fac?”. După ce înduraserăm o foame cumplită în lagărele de concentrare germane și am aflat că o bucată de pâine poate face într-o zi diferența dintre viață și moarte, am avut un șoc văzând oameni care risipesc mâncarea ca și când n-ar fi însemnat nimic.

Eu purtam o insignă americană. Harvey mi-o prinsese de uniforma militară și eram foarte mândru de ea. Harvey avea pe braț o tresă. Probabil că era soldat fruntaș. Odată, un colonel îmbrăcat în uniformă oficială a venit la mine și mi-a văzut insigna de pe cămașă. A început să-mi pună întrebări în germană: „Nu ești american, nu-i așa? De unde o ai? Cine ți-a dat-o?”.

Eram speriat și nu voiam să-i fac probleme lui Harvey. Am răspuns: „Lucrez aici. Nu mi-a dat-o nimeni. Mi-au dat ceva să port și insigna era prinsă de uniformă. N-am vrut s-o dau jos”.

Mi-a spus: „Nu ai voie”. Apoi, a devenit brusc mai blând. Mi-a zis: „N-o poți purta. Numai americanii... americanii adevărați o pot purta”. Vorbea o germană minunată. L-am întrebat dacă trebuie să o dau jos. Mi-a spus: „Ți-o scot eu”. Am înțeles. Mai auzisem și înainte vreo câteva comentarii că n-ar fi trebuit s-o port, dar nu le ascultasem.

Și cu asta totul s-a terminat. Colonelul n-a făcut nimic ca să mă pedepsească pentru că purtam insigna. De fapt, înainte de plecarea plutonului lui Harvey, același colonel mi-a dat o

scrisoare de recomandare. În ea scria că sunt un ceasornicar bun care a lucrat pentru ei, că sunt un om cinstit, care poate fi recomandat să lucreze pentru americani. Toată lumea mi-a spus că pot merge oriunde cu recomandarea aia.

Așa că ne-am pierdut slujbele, dar nu ne-am făcut prea multe griji. În zonă, mai erau soldați și am găsit o altă tabără a armatei americane. Le-am arătat scrisoarea de recomandare și am primit permisiunea să repar ceasurile soldaților din tabără. Era un drum lung de făcut în fiecare zi, dar nu ne deranja. Mersul pe jos ne făcea bine.

Șederea noastră în baraca SS-iștilor împreună cu ceilalți opt băieți a fost o perioadă bună pentru noi. Nu am mai stat să privesc înapoi și să deplâng lucrurile rele care ni se întâmplaseră. M-am concentrat asupra celor bune și asupra viitorului. Averea mea evaluată în țigări creștea cu fiecare zi. Aveam și bani adevărați.

Ca și întreaga populație civilă din zonă, și noi trebuia să respectăm ora de stingere. După ora șapte seara, nimeni nu mai putea ieși pe stradă. La începutul lui iulie, cam la opt săptămâni după eliberare, stăteam cu toții împreună pe la miezul nopții și cântam cântece evreiești. Fereastra era deschisă spre șosea și noi cântam cu voce tare. Ne simțeam liberi.

Deodată am auzit bătăi în ușă. Când am deschis, în prag se aflau doi soldați. Nu am reușit să-mi dau seama ce uniforme purtau. Nu erau americani sau englezi. Apoi am văzut pe șepcile lor steaua evreiască și unul dintre ei m-a întrebat în

ebraică: „*Yehudi ata*?” („Ești evreu?”). Am răspuns: „*Ken, mi atem*?” („Da, tu cine ești?”).

Mi-a răspuns: „*Șalom*, suntem evrei din Ereț Israel, *hayalim* (soldați)”, și mi-a strâns mâna. Nu-mi venea să-mi cred ochilor.

I-am invitat înăuntru. Văzuseră din camion luminile din baraca noastră și se opriseră pentru a cere îndrumări. Când ne-au auzit cântând în ebraică și-au dat seama că trebuie să fim evrei.

Înăuntru, am văzut ecusonul de pe uniformele lor pe care scria *hayal* (militar) în ebraică și avea o Stea a lui David. Am fost foarte impresionați cu toții. Era pentru prima dată când vedeam un soldat evreu din Palestina. Era echipat cu o mitralieră și cu tot ce îi trebuia.

Soldații făceau parte din Brigada Evreiască din Palestina care luptaseră alături de aliați în Italia, ca parte a armatei britanice, iar după război fuseseră staționați tot în Italia. Până atunci, nu auziserăm nimic despre ei. Vorbeau idiș și ne-au spus întreaga poveste a unității lor. Arabii nu au vrut să lupte în armata britanică, dar evreii au făcut-o, pentru că voiau să-l învingă pe Hitler.

Soldații aflaseră că în lagărul de refugiați de la Ebensee erau evrei din toată Europa, iar misiunea lor era să-i organizeze pe evreii dislocați ca să meargă în Palestina. Ne-au spus că americanii cooperau cu ei în mod neoficial.

Unul dintre soldați mi-a cerut să-i duc la lagărul din Ebensee. I-am spus de interdicția de circulație după stingere, dar mi-a făcut un semn cu mâna că nu contează. „Nu-ți face griji”, mi-a zis. „Pentru noi nu e interdicție. Putem merge oriunde dorim.” I-am replicat că nu avea niciun rost să

mergem atât de târziu, când toată lumea din lagăr doarme, și i-am invitat să rămână la noi peste noapte.

Au acceptat cu un surâs și au mai chemat alți trei soldați din camion. Le-am dat cafea, ciocolată și le-am făcut de mâncare. Au spus: „Nu vă deranjați pentru noi. Avem mâncare din belșug”. Apoi au adus din camion tot felul de conserve. Ei voiau să ne dea de mâncare... noi voiam să le dăm lor. Era mișto!

Ne-au spus că organizau o *aliyah* (imigrare) ilegală. Le-am pus o mulțime de întrebări despre cum vor reuși să facă un trafic ilegal de persoane spre Palestina fără cooperarea britanicilor care fuseseră mandatați să administreze Palestina. Dar nu am stat prea mult pe gânduri. Noi toți unsprezece ne-am înscris pe loc, acolo, în baraca noastră. Fuseserăm cu toții sioniști cu mult înainte de război, încă de când eram copii. Am simțit că se petrecuse un miracol.

Dimineața, ne-au luat pe mine și pe Maileh în lagăr și ne-au numit asistenții lor. Nu am văzut niciodată în viața mea niște tipi ca ăștia. Erau extrem de hotărâți și duceau la bun sfârșit orice voiau. S-au dus direct la administrația americană, la căpitanul care comanda lagărul de refugiați, și au vorbit cu el. Americanii le-au permis să intre în lagăr, dar oficial nu puteau sprijini imigrarea ilegală spre Palestina pentru că britanicii se împotriveau cât puteau. Armata britanică deținea controlul asupra Italiei și Palestinei și nu le permitea refugiaților evrei să călătorească spre Palestina. Dar Ebensee era în Austria, sub control american. Mesajul oficial era că Brigada Evreiască a venit în lagăr pentru a-i încuraja pe refugiații evrei și a le ridica moralul.

Cu aprobarea căpitanului, soldații Brigăzii Evreiești au convocat prin portavoce o adunare a evreilor din lagăr: „Vă aducem salutări din partea fraților și a familiei voastre”. Toți au venit în fugă. Le-au ținut un discurs călduros și i-au invitat să se înscrie pentru emigrarea în Palestina. Călătoria și viața acolo, în Palestina, aveau să fie grele, așa că soldații doreau numai tineri, bărbați și femei, care să fie sănătoși și puternici. Le-au spus tuturor că emigrarea nu era legală, conform legilor administrației din Palestina. Cu toate acestea, oamenii semnau cu ambele mâini. S-au înscris peste șase sute de evrei. Noi eram mândri că numele noastre erau în fruntea listei.

Ne-au spus: „Să știți că nu e joacă. Noi vom pleca în seara asta. Vom reveni peste o săptămână după voi, cu mai mulți soldați și camioane. Să fiți gata de plecare”.

Soldații Brigăzii Evreiești s-au întors așa cum a fost stabilit. Nu știu cum au făcut rost de camioane americane, dar nu le-a luat mult timp să urce toată lumea în ele și să pornească la drum. Noi nu aveam multe lucruri de luat. Eu aveam cincizeci sau șaizeci de cartușe de țigări și câteva bunătăți. Datorită faptului că îi cunoșteam deja, eram un mic *maher*.

Era la jumătatea lui iulie. După ce exaltarea datorată eliberării se mai potolise, începuserăm să ne descurajăm. Pentru moment, aveam o situație bună în baraca noastră, cu multă mâncare și țigări și bani. Dar ne făceam griji că americanii vor încerca să ne trimită înapoi în Polonia. Acest transport era cel mai important lucru pentru noi.

Iar acum, dintr-odată, eram în drum spre Palestina. Era ceva ce nu ne imaginasem niciodată că ar fi posibil. Era mai mult decât un vis. Ne agățam cu toții de el ca și când pentru noi ar fi venit mântuirea. Soldații evrei ne ordonau ce să facem și am văzut cât de rapid și eficient acționau. Asta ne-a încântat! Pentru noi, însemna că după toate prin care am trecut, ne îndreptam cu adevărat către un loc căruia simțeam că-i aparțineam.

La punctele de control de pe șoselele din Austria erau soldați americani. Nu știu cum au aranjat cei din Brigada Evreiască, dar americanii aflați de pază ne-au lăsat să trecem. Pe drum, am fost mutați într-o coloană de camioane mai mici, care ne-au transportat la gara din Innsbruck, în apropierea graniței dintre Italia și Austria.

Rusia îi eliberase pe toți prizonierii italieni de război și prin Innsbruck treceau către Italia trenuri pline cu soldați italieni. Cumva, băieții ăia din Brigada Evreiască aranjaseră cu americanii să ne lase să ne urcăm în trenurile acelea și să ne amestecăm printre prizonierii italieni de război.

Soldații din Brigada Evreiască și-au scos uniformele și ni s-au alăturat în tren. Erau grozavi. Modul cum rezolvau problemele pentru noi era *șep nahes* (ne producea plăcere). Ne-au spus: „Dacă britanicii vă cer ceva la graniță, purtați-vă ca și când ați fi bolnavi. Dacă vă cer din nou, spuneți că sunteți italieni. Cine cunoaște câteva cuvinte în italiană trebuie să spună ceva, cine nu știe să tacă”. Trenul a trecut granița fără nicio problemă și a ajuns în Italia ocupată de britanici prin Pasul Brenner. Trenul urma să ne ducă la Roma, apoi la Napoli, unde era portul. De acolo, urmau să ne îmbarce pe un vapor cu destinația Palestina. Era mai ușor să plecăm

spre Palestina din acel port, pentru că britanicii nu patrulau prea mult pe acolo, iar italienii erau cooperanți (neoficial).

Pe drum, trenul s-a oprit în Bologna. Un soldat evreu din Brigada Evreiască a venit la noi și ne-a zis: „Stați liniștiți. În momentul ăsta avem probleme, dar nu vă faceți griji. Totul va fi bine. O să aducem camioane. Îndată ce sosesc, dați-vă jos din tren și urcați în camioane. Fiți pregătiți. Nu avem prea mult timp".

Camioanele au sosit peste o oră. Soldații Brigăzii Evreiești au trecut printre noi și ne-au anunțat pe un ton scăzut: „*Alle yiden aroys. Alle yiden aroys*" („Toți evreii afară. Toți evreii afară"). Ne-au urcat în ordine și fără zgomot în camioane și am pornit.

Când ne-am îndepărtat la câțiva kilometri de Bologna, ne-au spus ce se întâmplase. Britanicii aflaseră de transportul nostru ilegal spre Palestina și veneau să ne aresteze. Soldații Brigăzii Evreiești se prinseseră și ne-au scos de acolo înainte ca britanicii să ajungă la tren. Nu știu cum au făcut-o. Ne-au spus că erau în legătură cu soldați evrei din divizia de transport a armatei britanice, care asiguraseră Brigăzii Evreiești camioanele care ne luaseră de acolo. Dacă am fi fost prinși, britanicii ne-ar fi trimis înapoi în Germania sau în Austria, în zona controlată de americani.

⏱ ⏱ ⏱

Ne-au dus într-un lagăr mare pentru refugiați din Modena, aflat cam la cincizeci de kilometri de Bologna. Acel lagăr era în zona de ocupație britanică, dar nu era condus de britanici. Era condus de UNRRA. Dacă am fi reușit să intrăm în lagăr, armata

britanică n-ar mai fi avut dreptul să ne aresteze sau să ne dea afară, pentru că am fi fost refugiați aflați sub administrarea UNRRA.

Ca să ne bage în lagăr, soldații Brigăzii Evreiești le-au spus celor de la UNRRA că am fost prizonieri în lagărele de concentrare din Italia și că ne găsiseră în munți. Ne-au instruit: „Dacă vă pun întrebări, faceți pe proștii, ca și când n-ați ști nimic. Chiar dacă vorbiți engleză sau alte limbi, spuneți doar «Șema Israel»[10]. Atât”.

UNRRA ne-a luat în evidență în lagărul pentru refugiați în iulie 1945 și ne-a dat acte oficiale care ne confirmau statutul de refugiați în lagărul lor. În acte nu se specifica din ce lagăr de concentrare fuseserăm eliberați, și nici unde se afla acesta.

În lagărul de refugiați erau tot felul de naționalități. Era aglomerat și n-au găsit paturi libere pentru noi. Dormeam pe jos, dar am fost tratați bine. Ne dădeau trei mese bune pe zi. La poarta lagărului erau paznici. În timpul zilei, puteam ieși să vizităm Modena, să facem cumpărături sau orice ne doream, dar seara trebuia să ne întoarcem. De asemenea, nu ți se permitea să părăsești lagărul cu o valiză sau cu vreun pachet care ar fi sugerat că aveai de gând să pleci de acolo. Ca să părăsești lagărul cu bunurile care îți aparțineau trebuia să obții un permis de la un șef UNRRA, iar șefii nu doreau să emită permise pentru că voiau să ne țină laolaltă sub controlul lor, în timp ce elaborau un plan pe termen lung pentru populația refugiată după război.

Italienii erau foarte prietenoși cu noi și ne spuneau de unde să cumpărăm ceea ce aveam nevoie. Puteam merge într-un magazin cu un cartuș cu țigări ca să-l schimbăm pe alte mărfuri sau îl puteam vinde pe bani. Dar legea interzicea

refugiaților să locuiască în oraș la populația italiană și am înțeles motivul. S-ar fi creat mari probleme. Noi eram oameni de treabă, dar mulți dintre deținuții și prizonierii de război din lagăr ajunseseră niște *ganuvim* (hoți) și *hefkerim* (nelegiuiți).

Chiar dacă ne dădeau mâncare din belșug și aveam și ceva bani, era puțin deprimant. Noi credeam că vom fi duși în Palestina. Dar britanicii ne zădărniciseră visul și eram blocați în lagăr. Soldații care ne scoseseră de la Ebensee au dispărut. Nu i-am mai văzut. Un alt grup din Brigada Evreiască ne vizita și ne spunea: „Ne ocupăm de asta, nu mai durează mult, demersurile continuă. Pe moment, nu putem face nimic. Trebuie să stați liniștiți cât noi căutăm momentul potrivit ca să vă scoatem de aici”.

Britanicii știau că soldații din Brigada Evreiască organizaseră un transport pentru noi, așa că supravegheau lagărul cu mare atenție ca să împiedice grupul nostru să plece. Chiar și după ce britanicii au fost martori la ceea ce li se întâmplase evreilor după ce le trântiseră ușa în nas, înainte și în timpul războiului, și ne lăsaseră în voia soartei cu germanii, încă nu le permiteau evreilor să scape din Europa.

Între timp, eu și Maileh reparam ceasurile personalului UNRRA și pe ale soldaților britanici. Ideea era că de vreme ce nu plăteam pentru găzduire și mâncare, nici ei nu trebuiau să ne plătească pentru munca noastră. Nu puteam lucra decât în interiorul lagărului. Nu ne dădeau voie să lucrăm în Modena. Dacă cineva ne dădea un bacșiș, aveam voie să îl luăm, dar nu puteam cere bani. Iar soldații britanici ne dădeau lucruri drăguțe, dar nu erau la fel de bogați și generoși ca soldații americani de la Ebensee.

După vreo trei sau patru săptămâni, Moișe se săturase. Voia să meargă la Roma și să fie independent. Ne plictisiserăm cu toții de viața aceea. Eram oameni liberi și nu voiam să fim supravegheați permanent de UNRRA. Moișe a fost organizatorul. Era gata să plece de unul singur și asta ne-a îndemnat să-l urmăm. Și cei mai mulți dintre băieții care locuiseră cu noi la Ebensee în baraca SS-iștilor s-au hotărât să vină cu noi la Roma.

Așa că ce am făcut? În lagăr exista o clădire al cărei perete exterior din spate dădea în afara lagărului. Nu exista un gard în jurul ei, iar peretele avea ferestre care se puteau deschide. Am supravegheat zona din exteriorul peretelui și am aflat că nu era patrulată prea des de britanici. Într-o dimineață, am ieșit cu toții din lagăr și ne-am dus la locul spre care dădeau acele ferestre din zidul clădirii. Moișe era înăuntru cu toate bagajele noastre și ni le-a aruncat pe fereastră. Apoi Moișe a ieșit singur din lagăr și s-a întâlnit cu noi. Era începutul lui octombrie.

Administrația Națiunilor Unite pentru Ajutor și Reconstrucție (UNRRA) a fost o agenție internațională pentru asistență, în care rolul dominant era deținut de Statele Unite și care reprezenta patruzeci și patru de națiuni. Fondată în 1943, aceasta a devenit parte a Organizației Națiunilor Unite în 1945, dar și-a încheiat în mare parte operațiunile în 1947. Scopul ei a fost „să planifice, coordoneze, administreze sau să stabilească gestionarea măsurilor pentru ajutorarea victimelor războiului în orice zonă aflată sub controlul Națiunilor Unite prin furnizarea de hrană, combustibil, haine, adăpost și alte lucruri de strictă necesitate, servicii medicale, precum și alte servicii de bază”[11].

Eram un grup de zece băieți. Nu ne puteam duce în gara centrală din Modena, pentru că soldații britanici ne-ar fi reperat și ne-ar fi trimis înapoi. Așa că am mers pe liniile de cale ferată care se îndepărtau de gară și duceau spre Roma.

Am văzut staționat pe șine un tren de marfă și am sărit într-un vagon deschis. Trenul a pornit curând. Credeam că ne îndreptăm spre Roma, dar nu eram siguri. După vreo trei ore, trenul s-a oprit și am trimis pe unul dintre noi să verifice. A găsit un lucrător de la căile ferate care i-a spus că trenul mergea într-adevăr la Roma. Un miracol.

Am așteptat ore întregi până ce trenul a pornit. În cele din urmă, am început să ne mișcăm. După un drum de zece sau cincisprezece ore s-a oprit într-o gară. Am coborât cu toții și am luat un tren obișnuit de persoane spre Roma. Ne-am răsfirat câte doi în fiecare compartiment, ca să nu atragem atenția.

Un tip pe care l-am cunoscut în lagărul UNRRA avea ceva experiență privind călătoriile prin Italia postbelică. Ne-a spus că în trenurile italiene evreii supraviețuitori erau lăsați să călătorească fără bilet, singurul lucru pe care trebuia să-l faci era să-i arăți conductorului ceva scris în ebraică. Dacă îi arătai o pagină din *siddur* era suficient. În cele din urmă, a apărut și conductorul. Ne-a aruncat o privire și și-a dat seama că

veneam din lagărele de concentrare. Ne-a spus: „*kațet*, *kațet*”. I-am arătat o bucată de hârtie scrisă în ebraică și am spus: „Roma, Roma”. Nu ne-a mai deranjat și așa am ajuns la Roma. Era în septembrie 1945.

Capitolul 12

Europa postbelică (octombrie 1945 – martie 1949)

Eram zece băieți care mergeau pe străzile Romei în acea după-amiază târzie. Nimeni nu avea nicio cameră pentru noi. Aveam dolari. Aveam lire italiene. Eram cu toții bine îmbrăcați. Știam chiar și vreo câteva cuvinte în italiană. La nouă seara încă mai căutam un loc unde să dormim. Un preot cu pălăria lui neagră și cu haina lungă de bumbac s-a îndreptat spre noi și eu i-am cerut ajutorul. Vorbea germana. I-am spus că toate hotelurile ne refuzaseră după ce văzuseră că eram străini. I-am mai spus și că fuseserăm în lagărele de concentrare, deși nu era nevoie să i-o spunem. Își dăduse seama doar uitându-se la noi.

A mers cu noi ore întregi, dar tot fără folos. Pe drum, am discutat despre lagărele de concentrare și despre război. Era preot german și ne-a spus că și el era furios pe Hitler. Nu știam dacă era adevărat, dar am apreciat că a fost atât de amabil cu noi.

Pe la miezul nopții a abordat niște italieni să le ceară sfatul și aceștia ne-au trimis la o femeie care închiria camere

în locuința ei. După ce a discutat singură cu preotul, a vorbit puțin cu noi în germană, apoi, cu voce și gesturi ezitante, a fost de acord să ne găzduiască trei nopți. I-am mulțumit preotului, iar el și-a văzut de drumul lui.

⏱ ⏱ ⏱

A doua zi dimineață, Maileh și-a găsit o slujbă de ceasornicar. Și eu mi-am găsit o slujbă de ceasornicar la Roma, dar am părăsit-o repede ca să lucrez ca negustor ambulant în aer liber în Piazza Venezia. Moișe a venit și el cu mine și am început să vindem ciocolata și țigările americane și pe care le aduseserăm cu noi la Roma. A fost o treabă ușoară. Puteam să-i plătim gazdei noastre oricât ne-ar fi cerut. Ceilalți băieți care au venit cu noi au plecat de la pensiune după primele câteva zile, dar noi am rămas acolo în continuare.

Mai târziu, am început să facem negoț și cu alte produse. Am cumpărat de la un refugiat pantaloni și foiță de țigări și le-am vândut unui alt refugiat sau italienilor. Am făcut ceva bani.

Ne-am înregistrat și la filiala locală UNRRA ca refugiați. UNRRA ne dădea în fiecare lună un pachet cu haine și rații de alimente din Statele Unite. Ne mai dădeau și ceva bani de buzunar. În piață, am vorbit cu alți refugiați evrei care veneau din Germania cu mărfuri. Am văzut că făceau mai mulți bani ca noi.

Apoi ne-am întâlnit întâmplător cu Mortra Kaufman și fratele lui, Meyer, care fuseseră cu noi în lagărul de muncă forțată de la Starachowice. Au fost și ei la Auschwitz, dar acolo nu ne-am văzut. Mortra mi-a spus că lua aur de la München și

îl vindea cu un preț mai mare la Roma. Am hotărât să punem pe picioare un parteneriat ca să facem contrabandă cu aur. Mortra se pricepea foarte bine la cifre. Se uita în ziarele în care se publicau prețul zilnic al aurului și cursurile valutare și putea calcula într-o secundă prețurile tranzacțiilor noastre de vânzare-cumpărare. Iar eu știam cum să găsesc cumpărători și vânzători și cum să-mi asum riscul. Lucram grozav împreună.

Armata germană, în care fuseseră și austriecii, jefuise mult aur din țările ocupate în război, de la evrei și de la alții. Prădarea caselor și a prăvăliilor fusese o politică oficială a nemților în teritoriile cucerite. Adesea, soldații băgau în propriile buzunare bunurile furate. După război, atât germanii, cât și austriecii își vindeau pe străzi bijuteriile și monedele de aur ca să facă rost de bani de cheltuială pentru necesitățile vieții lor de zi cu zi. Cea mai mare parte din aurul nostru l-am cumpărat din Austria, pentru că era mai aproape de Italia și se traversa granița mai ușor.

Uneori cumpăram direct de la germani sau austrieci, dar cel mai adesea cumpăram de la băieți evrei din lagărele de refugiați. Mulți dintre aceștia intraseră și ei în afaceri cu aur și valută. Dacă voiau plata cash, îi plăteam în orice monedă doreau. Dacă voiau țigări, îi plăteam în țigări. Știam cum să încercăm aurul ca să vedem dacă era veritabil sau nu[1].

La început, traversam granița dintre Italia și Austria cu trenul. Mai târziu, poliția a început să controleze persoanele din trenuri, așa că a trebuit să traversăm granița mergând pe jos prin Pasul Brenner din munții Tirolului. În munți, nu existau patrule de graniță.

Când reveneam, italienii erau dispuși să plătească un preț mare pe piața neagră a aurului pentru că lira italiană nu era stabilă. Ne plăteau în lire, în dolari sau în țigări americane. Ne îmbogățiserăm atât de mult din contrabanda cu aur, încât nu știam ce să facem cu atât de mult bănet. La un moment dat, rucsacul meu era plin cu destule lire italiene încât puteam să-mi cumpăr un apartament la Roma.

În Europa postbelică, economia era haotică. Nu era ca în vremuri normale. Deși contrabanda era ilegală, nu aveam sentimentul că făceam ceva rău. În război ni se luase totul și trebuia să încercăm să recâștigăm măcar o parte din ceea ce pierduserăm. Autoritățile ar fi putut opri contrabanda, dar închideau ochii – probabil pentru că se simțeau și ele oarecum vinovate pentru ceea ce ne-au făcut.

Apoi deodată au început să pună patrule mai stricte la granițe. Dacă am fi fost deștepți, ne-am fi lăsat imediat de contrabandă, dar am crezut că putem scăpa cu o ultimă cursă clandestină.

O patrulă austriacă pe biciclete ne-a prins la graniță pe când traversam munții din Italia în Austria. Rucsacurile noastre erau pline cu dolari americani înfășurați în cearșafuri. Nu știau că eram plini de bani. Au crezut că făceam contrabandă cu așternuturi. Am încercat să-l mituim pe polițist, dar n-a mers. Părea că îi era teamă și ne-a dus la postul poliției de frontieră din Austria. Nu ne-au arestat pentru contrabandă; ne-au favorizat pentru că fuseserăm în lagărele de concentrare. Dar ne-au confiscat rucsacurile și ne-au obligat să trecem frontiera înapoi în Italia.

Noi nu ne-am lăsat. Ne-am întors în cel mai apropiat oraș de locul unde am fost prinși în Austria și am solicitat

comunității locale evreiești să ne ajute. Au aranjat o întâlnire cu poliția la postul patrulei de grăniceri care ne luaseră rucsacurile. În timp ce ei stăteau într-o altă încăpere și discutau cazul nostru, eu mă aflam în camera unde erau rucsacurile noastre. Poliția lăsase acolo o femeie să mă supravegheze și ea mi-a permis să deschid unul dintre rucsacuri, să scot un pachet cu cearceafuri și să mi-l bag în haină. Nu m-a lăsat să iau mai multe. Poliția ne-a dat o chitanță pentru cearceafurile confiscate și ne-a dat drumul. Sunt sigur că au găsit banii mai târziu și i-au luat ei. În pachetele cu cearceafuri erau câteva mii de dolari americani. Nu-mi amintesc exact cât. Dar am pierdut tot restul banilor pe care îi făcuserăm. De fiecare dată când călătoream, luam totul cu noi – nu lăsam nimic în urmă în Italia. Era o măsură de prevedere – pentru că nu aveam niciun loc sigur în care să ne păstrăm valorile. A fost o greșeală. Ar fi trebuit cumva să procedăm în alt mod.

Și cu asta basta. Zilele noastre de contrabandă au luat sfârșit.

⏱ ⏱ ⏱

Întorși la Roma, ne-am reevaluat situația și am hotărât să ne mutăm la Stuttgart, în Germania. Era în primăvara lui 1946. În Italia, în acea perioadă, dacă trăiai independent, nu primeai prea mult sprijin din partea UNRRA. Acest lucru nu contase prea mult pentru noi atâta vreme cât ne îmbogățeam din contrabandă, dar acum lucrurile stăteau altfel. Dacă ne doream cu adevărat sprijin din partea UNRRA din Italia, ar fi

trebuit să trăim într-un lagăr de refugiați cu toate restricțiile impuse.

Oricum, în Germania regulile UNRRA erau mai flexibile. Te puteai înregistra ca refugiat și puteai primi mese regulate și alte beneficii gratuite, chiar dacă închiriai o cameră în particular în afara lagărului de refugiați. În plus, mâncarea în lagărul de refugiați din Stuttgart era bună și îi cazau pe refugiați în apartamente, nu în corturi, ca în Italia. Am primit câte un loc unde să locuim în lagăr, dar în realitate numai Maileh locuia acolo. Eu și Moișe am închiriat o cameră în alt cartier din Stuttgart de la o familie de germani amabili care avea nevoie de bani. Uneori dormeam toți trei în lagărul pentru refugiați, alteori Maileh dormea cu noi în camera închiriată.

După cel de-al Doilea Război Mondial, câteva sute de mii de supraviețuitori evrei nu au mai reușit să se întoarcă în țările lor de origine și au rămas în Germania, Austria și Italia. Aliații au înființat lagăre pentru persoanele refugiate. Raportul elaborat în august 1945 de emisarul special al SUA, Earl Harrison, a relatat în amănunt situația critică a refugiaților evrei și a dus la îmbunătățirea condițiilor

din lagăre. Mulți refugiați evrei au preferat să emigreze în Palestina, deși mulți alții au căutat să ajungă în Statele Unite și Canada. Aceștia au rămas în lagărele de refugiați până când au putut părăsi Europa. La sfârșitul anului 1946, numărul refugiaților evrei era estimat la 250.000.[2]

Ne închipuiam că Izak ar mai putea fi în viață și, într-un fel sau altul, îl vom găsi. Lagărul de refugiați din Stuttgart era bine organizat în ce privește sprijinul pe care îl dădea refugiaților ca să-și găsească rudele. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care am hotărât să ne mutăm acolo. Te înregistrai cu numele, orașul natal și numele membrilor apropiați ai familiei. UNRRA publicase un catalog în care erau înscrise numele supraviețuitorilor din fiecare oraș.

Cât timp am locuit în ghetoul din Varșovia, știam că Izak trecuse în partea Poloniei ocupată de ruși și ajunsese în orașul Mestlik. Un bărbat care se afla în Mestlik în acea perioadă ne-a spus că a văzut cum poliția rusă l-a arestat pe fratele meu pentru contrabandă cu alimente și că rușii trimiteau o mulțime de refugiați evrei în Siberia. Izak era un tânăr puternic care putea suporta munca grea. Chiar și în lagăre ne-am închipuit că dacă noi vom fi uciși, cel puțin Izak va supraviețui.

Prietenul meu Benny Shabason locuia și el în Stuttgart în acea perioadă și se ducea și revenea adesea din Polonia. Provenea dintr-o familie prosperă din Kojniț, care, în timpul războiului, își îngropase lucrurile de valoare în clădirile care le aparținuseră. După război, Benny a făcut mai multe călătorii pentru a recupera puțin câte puțin din lucrurile ascunse și pentru a le scoate din Polonia. Trebuia să fie foarte

precaut. Oficial, pretindea că se ducea să-și caute familia. Dacă polonezii ar fi descoperit ce făcea cu adevărat, i-ar fi confiscat acele bunuri. De câte ori revenea la Stuttgart, se întorcea cu vești despre ce se mai întâmpla în Kojniț și Varșovia.

Într-una din vizitele lui, în timp ce mergea pe jos prin Varșovia, a dat întâmplător pe stradă peste fratele meu Izak. S-au îmbrățișat și s-au sărutat. Nu vă pot spune cât de mult însemna în acele vremuri să găsești o persoană din orașul tău sau pe care o cunoșteai din lagăr și care mai era încă în viață.

Fratele meu i s-a plâns lui Benny: „Uite, numai eu am mai rămas. Pentru ce am supraviețuit? M-am dus la Kojniț. N-a mai rămas nimic acolo. Nimeni, nimeni. Și nimeni nu-mi poate spune ce s-a petrecut".

Benny i-a tăiat vorba. „Ce vorbești? Cei trei frați ai tăi trăiesc și sunt în Stuttgart. Au supraviețuit! Sunt sănătoși. Tocmai am vorbit cu ei acum câteva zile."

Oh, vă puteți imagina... Lacrimile de durere ale lui Izak s-au transformat în lacrimi de bucurie. Auzindu-l pe Benny, Izak a părut că se naște a doua oară.

Izak i-a dat lui Benny o scrisoare pentru noi. Ne-a scris că locuiește în Varșovia cu Riva, soția lui, și cu cei doi copii – Rosa, care s-a născut în Rusia, și Moni, o fetiță de șase luni, care s-a născut în timpul călătoriei cu trenul din Rusia în Polonia. I-am trimis imediat o scrisoare lui Izak în care îi scriam: „Nu mai sta nici măcar o zi în Polonia. Nu mai aștepta nici un minut. Îndată ce primești această scrisoare, treci granița în Cehoslovacia. De acolo e ușor să treci în Germania și să vii la Stuttgart. Avem aici tot ce-ți trebuie". Ne era teamă că rușii vor închide granițele cu Europa Occidentală și Izak va rămâne prins în Polonia. După război, Polonia era sub control

rusesc și o mulțime de refugiați evrei începuseră să vină în Germania. Existau zvonuri că rușii nu voiau ca ei să mai plece.

Când Izak și familia lui au trecut granița cehoslovacă și au intrat în Germania au prezentat pașapoartele lor de refugiați polonezi și Izak a spus că avea frați la Stuttgart. Acele pașapoarte le-au dat dreptul la bilete gratuite de tren în Germania.

Reunirea noastră la Stuttgart s-a lăsat cu lacrimi. A fost un moment de nedescris, care s-a stins însă rapid, căci am trecut la problemele practice ale instalării familiei lui Izak. S-au înscris la UNRRA ca refugiați, iar noi ne-am asigurat ca ei să primească un apartament privat frumos în lagărul de refugiați din Stuttgart. Toate astea se întâmplau cam prin ianuarie 1947.

La început, Riva gătea pentru noi toți și mâncam împreună, dar a se îngriji de cei doi copii ai ei și, în plus, să gătească pentru încă trei bărbați flămânzi, s-a dovedit a fi prea mult pentru ea. Le-am spus lui Izak și lui Riva că nu voiam să le creăm probleme: „Până acum am supraviețuit singuri și vom supraviețui în continuare”. Așa că a rămas stabilit că vom veni doar în serile de vineri.

Riva a fost a doua soție a lui Izak. Nimeni nu știa ce se întâmplase cu prima lui soție, cu care se însurase la Varșovia în timpul războiului. L-am întrebat cum de putea fi sigur că prima lui soție nu mai trăia și ce-ar fi dacă s-ar întoarce. Dar nimeni nu mai știa ceva de ea după ce încercase să evadeze

din ghetoul din Varșovia, și nici din familia ei nu supraviețuise nimeni, așa că nu era nimeni care să poată fi întrebat.

Riva era din Basarabia, o provincie din România care intrase sub ocupație rusească încă de la începutul războiului. În acea perioadă, era ușor de trecut granița rusească. Când germanii au invadat Rusia, familia Rivei s-a refugiat în inima Rusiei. Riva s-a despărțit de ei, dar și ea, și familia ei au supraviețuit.

Rușii l-au trimis pe Izak într-un lagăr de muncă forțată din Siberia, aflat aproape de granița cu China. A făcut muncă grea la calea ferată. La începutul războiului, când Rusia încă mai avea relații bune cu Hitler, îi trata pe evreii polonezi drept dușmani. I-au dus în lagăre de muncă forțată și i-au înfometat. Unii au murit de foame în lagărele rusești, dar totuși rușii nu au avut un program de exterminare a evreilor așa cum au avut germanii.

Când Germania a invadat Rusia, în iunie 1941, cele două țări au devenit adversare și rușii s-au aliat cu Marea Britanie. Brusc, polonezii nu mai erau dușmanii Rusiei, așa că Izak a fost eliberat din lagărul de muncă forțată. Rușii le-au permis polonezilor să trăiască în Rusia ca rezidenți străini și le-au dat posibilitatea să devină cetățeni ruși. Izak a primit o slujbă și și-a întemeiat o familie acolo în timpul războiului, dar și-a păstrat cetățenia poloneză. A fost un noroc pentru el. Dacă ar fi devenit cetățean rus, probabil că n-ar mai fi putut părăsi Rusia atunci când războiul s-a sfârșit.

După război, rușii au eliberat toți refugiații polonezi care supraviețuiseră și i-au trimis înapoi în Polonia. Trenul i-a dus la Varșovia, de unde Izak a plecat imediat la Kojniț. Tot ce avea vreo cât de mică legătură cu viața evreilor din Kojniț fusese

distrus. Din casa noastră nu a rămas nimic. Tot ce a mai rămas era cimitirul evreiesc, care fusese profanat. În timpul războiului se răspândise zvonul că evreii își ascunseseră aurul și banii în morminte înainte de a fi luați de germani. Așa că polonezii au dezgropat mormintele și au lăsat oasele la vedere prin tot cimitirul. Mama mea a fost îngropată acolo. Vă puteți imagina? Cimitirul evreiesc fusese înconjurat de un zid din cărămizi. Localnicii l-au demolat și au folosit cărămizile și pietrele funerare ca să-și ridice case. Izak nu a rămas mult timp acolo. Pentru el, Kojnițul reprezenta doar un trecut[3].

S-a întors la Varșovia. Habar n-avea ce se întâmpla în Occidentul aflat sub controlul Statelor Unite și al Marii Britanii. Rușii nu lăsau să ajungă în Polonia prea multe informații despre Occident. Izak auzise că unii dintre evreii polonezi supraviețuiseră lagărelor, dar nu spera că ne va mai revedea vreodată.

Izak și Riva au locuit cam un an în Stuttgart. Rivei nu-i plăcea acolo și insista să plece în Israel pentru a se reuni cu părinții și surorile ei. Le-am spus că noi, probabil, vom încerca să emigrăm în Statele Unite și am încercat să-i convingem să aștepte și să vină cu noi. În cele din urmă au plecat din Stuttgart în 1948, când a fost întemeiat statul Israel.

⏱ ⏱ ⏱

Ne-am obișnuit să trăim în Germania după război. În mod surprinzător, nu ni se părea ciudat. Majoritatea refugiaților evrei așteptau să emigreze în Israel, în Statele Unite, Canada sau în alte locuri. Unii s-au integrat în viața și economia Germaniei. Și eu aș fi putut s-o fac. Mi-am creat o mulțime de

relații în lumea comerțului cu bijuterii și în comunitatea ceasornicarilor, încât mulți doreau să-mi ofere condiții ca să rămân acolo. Dar eu nu m-am gândit niciodată serios la așa ceva.

După război, ori de câte ori un german întâlnea un evreu, îi spunea că el n-a fost nazist și că n-a avut nimic de-a face cu crimele acelea îngrozitoare. Toți germanii pe care îi întâlneai îți spuneau că ei au salvat evrei. Ne elogiau și făceau tot ce puteau pentru a ne ajuta. Deși le apreciam ajutorul, presupuneam că vorbele lor erau doar minciuni. Nu mai exprimau pic de ură contra noastră în acea perioadă de după război, dar niciodată nu puteai să știi ce era în sufletul unui om. Probabil că în sinea lor încă îi mai urau pe evrei și tânjeau după glorioasele vremuri de altădată, de sub Hitler, când au fost cuceritorii Europei.

După război, eu și frații mei nu am mai fost atât de religioși. În lagăre, nu am încetat nicio clipă să cred în Dumnezeu. Poate că asta m-a ajutat să supraviețuiesc. Am văzut cu ochii noștri înfăptuindu-se minuni. De multe ori, am înfruntat o moarte aproape certă. De fiecare dată am fost salvați și am reușit să rămânem împreună. Nu poți explica toate aceste lucruri doar printr-o coincidență. Poate că a fost un semn din partea lui Dumnezeu, vrând să ne transmită că El există și că dorește ca unii dintre noi să trăiască. Cine ar putea ști?

După ce am ajuns la un trai mai apropiat de normalitate la Stuttgart, am meditat mai mult asupra acestor aspecte și le-am discutat adesea între noi. Am început să ne punem întrebări în

privința lui Dumnezeu. La un moment dat, am jurat că, dacă voi avea vreodată o familie, fiii mei nu vor fi circumcișii așa cum cerea legea evreiască. Dacă Dumnezeu există, de ce a permis să li se întâmple așa ceva părinților și familiilor noastre, precum și poporului Lui – evreii? Niciunul dintre noi nu avea vreun răspuns. Încât, probabil că El nu există. Ori dacă există, pur și simplu ne-a abandonat. Toți ne-am pus de multe ori asemenea întrebări.

Până la urmă, eu nu eram atât de fanatic încât să-l învinuiesc pe Dumnezeu pentru toate. În mintea mea, știam că pe lumea asta nu Dumnezeu este cel care face lucruri bune sau rele, ci oamenii sunt cei care le fac. Niciodată nu mi-a trecut cu adevărat prin minte să resping complet religia. Indiferent cât de supărat am fost pe Dumnezeu sau dacă am crezut sau nu în El, eram totuși evreu. Pentru mine nu exista alternativă. Eram conștient că toți cei care ne-au persecutat nu aveau dreptate și că acuzațiile lor contra noastră erau minciuni. În 1948, când a fost întemeiat statul Israel, am văzut acel moment ca pe o altă minune a lui Dumnezeu și asta mi-a mai domolit supărarea.

Când Izak a plecat în Israel, în 1948, i-a găsit acolo pe verii noștri care se mutaseră la Tel Aviv încă din anii 1930, înainte să izbucnească războiul. Erau fiul și fiica unchiului meu Meir din Mohelnice. Aflase deja că noi am supraviețuit lagărelor și trăiam la Stuttgart din anuarele pe care UNRRA le distribuia în toată lumea și care conțineau numele evreilor supraviețuitori din fiecare oraș al Europei.

Ei i-au spus lui Izak că unchiul meu Pinchas și fiul său au fost uciși la Auschwitz, dar soția lui, Rașel, și cele două fiice au supraviețuit. Fuseseră ascunse în Franța de o familie catolică.

I-au zis și mătușii Rașel despre noi, iar ea ne-a scris și ne-a invitat s-o vizităm la Paris și, poate, să rămânem să lucrăm în magazinul ei de bijuterii, reparând ceasuri. Maileh s-a decis să meargă s-o întâlnească. Eu și Moișe n-am vrut să mergem în Franța. Ne hotărâserăm deja să mergem în Israel sau în America.

În timpul războiului, magazinul de bijuterii din Paris al mătușii Rașel fusese preluat de un administrator provizoriu al guvernului de la Vichy. Mai târziu, când americanii eu eliberat Parisul, ea s-a dus direct la administratorul provizoriu și i-a spus să plece dracului din magazin! Așa și-a luat înapoi atât magazinul, cât și locuința.

Maileh s-a întors de la Paris și ne-a spus că s-a hotărât să se mute acolo. Nu ne-a spus de ce era atât de interesat să plece în Franța. Pentru noi fusese ceva foarte firesc să ne promitem și să ne riscăm viața ca să rămânem împreună în lagăr, dar, pe măsură ce reveneam la o viață normală, părea la fel de firesc ca Maileh să meargă pe drumul lui. Am împărțit între noi tot ce aveam și Maileh a plecat. N-a fost nicio ceremonie.

La Paris, Maileh și-a schimbat numele în Marcel și a lucrat ca ceasornicar în magazinul mătușii Rașel. N-a lucrat mult acolo deoarece nu s-a înțeles cu ea. Ne-a scris că Rașel îi asigura mâncarea, dar nu-i plătea salariu. Îi dădea doar câțiva franci să-și cumpere țigări și se purta de parcă i-ar fi făcut cine știe ce favoare permițându-i să lucreze pentru ea.

După puțin timp, Maileh a plecat spunându-i că își putea câștiga existența oriunde. Era adevărat. Deprindea repede

orice și era talentat indiferent de ce treabă s-ar fi apucat. Avea și o fire cinstită și de nădejde, precum și un *neșome* bun.

Maileh s-a hotărât să se întoarcă la meseria lui de *ghemașmaher*, adică să croiască fețe pentru pantofi. A dat peste cineva pe care îl cunoștea din Polonia și s-a dus să lucreze pentru el la Paris.

Organizația Evreilor din Stuttgart ne-a pregătit pentru procesul prin care solicitam emigrarea în Statele Unite. Ne-au spus să fim direcți și concișI și să spunem numai ce puteam să dovedim. Eu și Moișe am intrat împreună. Ne-au întrebat ce ni s-a întâmplat în război. Voiau să știe date în cel mai mic detaliu despre viața noastră de familie de dinainte de război și, totodată, de ce ne doream să mergem în Statele Unite. Le-am spus că am crescut într-o familie religioasă și credeam în Dumnezeu. Le-am spus că tatăl nostru a fost ceasornicar și ne-a învățat și pe noi meseria. Le-am spus că am lucrat ca ceasornicari în lagăre și că vom fi capabili să ne câștigăm existența în Statele Unite ca ceasornicari. Le-am spus că doream să mergem în Statele Unite pentru că era o țară mare și liberă.

Ne-au dat un test de inteligență și ne-au chemat la mai multe interviuri timp de câteva luni de zile. Am fost examinați de un doctor de trei sau patru ori. Au fost foarte meticuloși și ne-au întrebat dacă am suferit de diverse boli. Nu voiau să ia oameni bolnavi. Eram tineri, sănătoși și puternici. În timpul cât noi am așteptat, au fost respinse o mulțime de persoane. În

cele din urmă, am fost chemat la Consulatul American și mi s-a spus că cererile noastre au fost aprobate.

În noi s-a dat o luptă pentru a ne decide dacă să mergem în Statele Unite sau în Israel. Emigrarea în Statele Unite era o ocazie cu care te întâlneai doar o dată în viață. M-am gândit că în Israel m-aș fi putut duce oricând cu averea pe care mă așteptam s-o fac în State. Ce aveam de pierdut?

În Statele Unite nu puteai intra dacă nu aveai un sponsor care să te sprijine financiar în caz că nu-ți puteai câștiga singur existența. Americanii nu-și doreau refugiați care să stea în *goldene medina* (țara aurului) și să ia ajutor social. Comunitățile evreiești din fiecare oraș al Statelor Unite au organizat voluntari care să-i sponsorizeze pe evreii refugiați. „Un evreu este garantul altui evreu", cum spune zicala[4]. Consulatul SUA ne-a notificat că sponsorul nostru se afla în St. Louis, Missouri și că acolo ne vor trimite.

Nu cunoșteam mai nimic despre multe dintre orașele americane și nu auziserăm niciodată de St. Louis. L-am întrebat pe un soldat american care făcea comerț cu țigări cu noi. A spus: „Oh, Doamne! Mi-e milă de tine. St. Louis este un orășel într-o zonă mlăștinoasă". M-am despărțit de el deprimat. Apoi mi-am dat seama că nu eram obligat să rămân acolo. Dacă nu-mi plăcea, puteam merge oriunde îmi doream. Când l-am întrebat pe un alt soldat, acesta mi-a spus că St. Louis este o mare metropolă. Ca să mă convingă, mi-a adus o hartă și mi-a arătat pe ea punctele care indicau orașele mici și cercurile pentru marile orașe.

Procesul de aprobare a cererii de emigrare a durat cam șase luni. Am plecat spre America în martie 1949. Am călătorit gratuit pe un vas militar împreună cu aproximativ alți

cincizeci de emigranți de diverse naționalități. Opt dintre noi eram evrei.

Președintele Harry Truman a fost cel care a hotărât să accepte refugiați evrei în Statele Unite. Când vasul nostru a ajuns în portul New Orleans și funcționarii de la emigrări ne-au cerut să le dăm numele noastre, Moișe și-a luat numele de Morris. Eu mi-am luat numele de Harry, după Harry Truman.

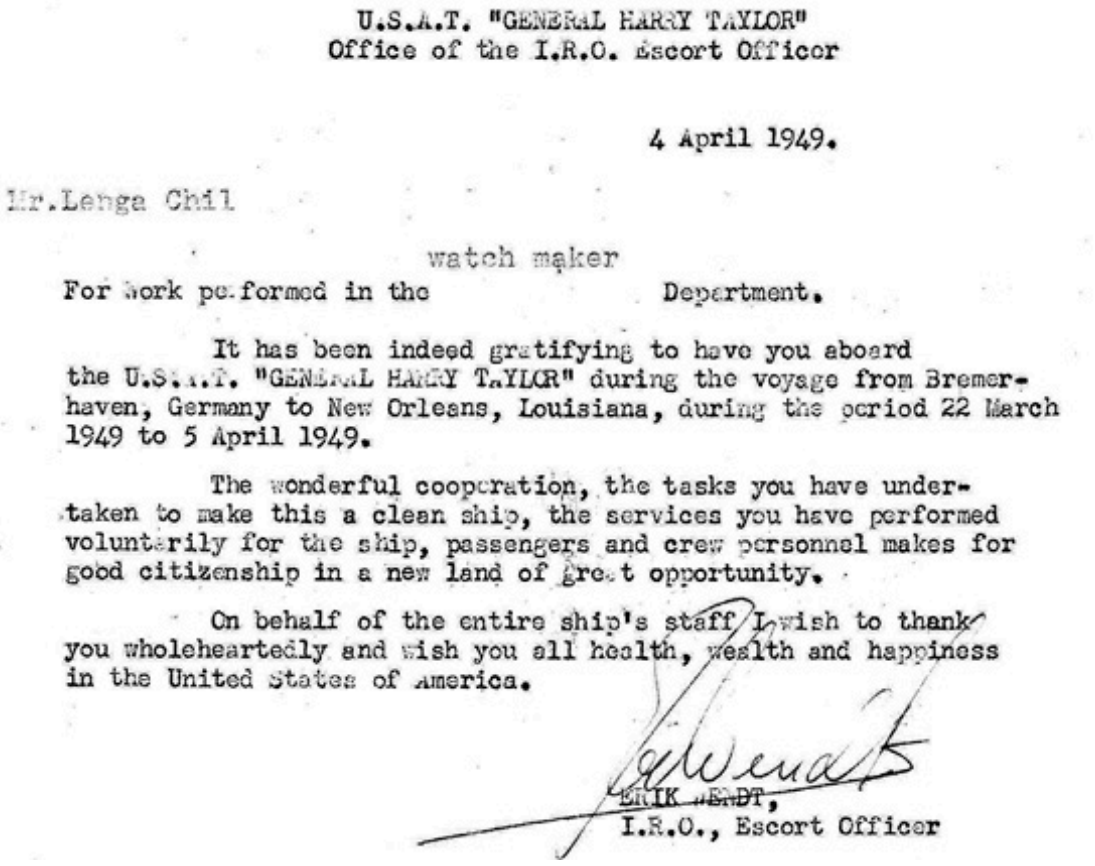

U.S.A.T. "GENERAL HARRY TAYLOR"
Office of the I.R.O. Escort Officer

4 April 1949.

Mr.Lenga Chil

watch maker
For work performed in the Department.

It has been indeed gratifying to have you aboard the U.S.A.T. "GENERAL HARRY TAYLOR" during the voyage from Bremerhaven, Germany to New Orleans, Louisiana, during the period 22 March 1949 to 5 April 1949.

The wonderful cooperation, the tasks you have undertaken to make this a clean ship, the services you have performed voluntarily for the ship, passengers and crew personnel makes for good citizenship in a new land of great opportunity.

On behalf of the entire ship's staff I wish to thank you wholeheartedly and wish you all health, wealth and happiness in the United States of America.

ERIK WENDT,
I.R.O., Escort Officer

Recomandarea lui Harry Lenga de pe vas, 1949[1*]

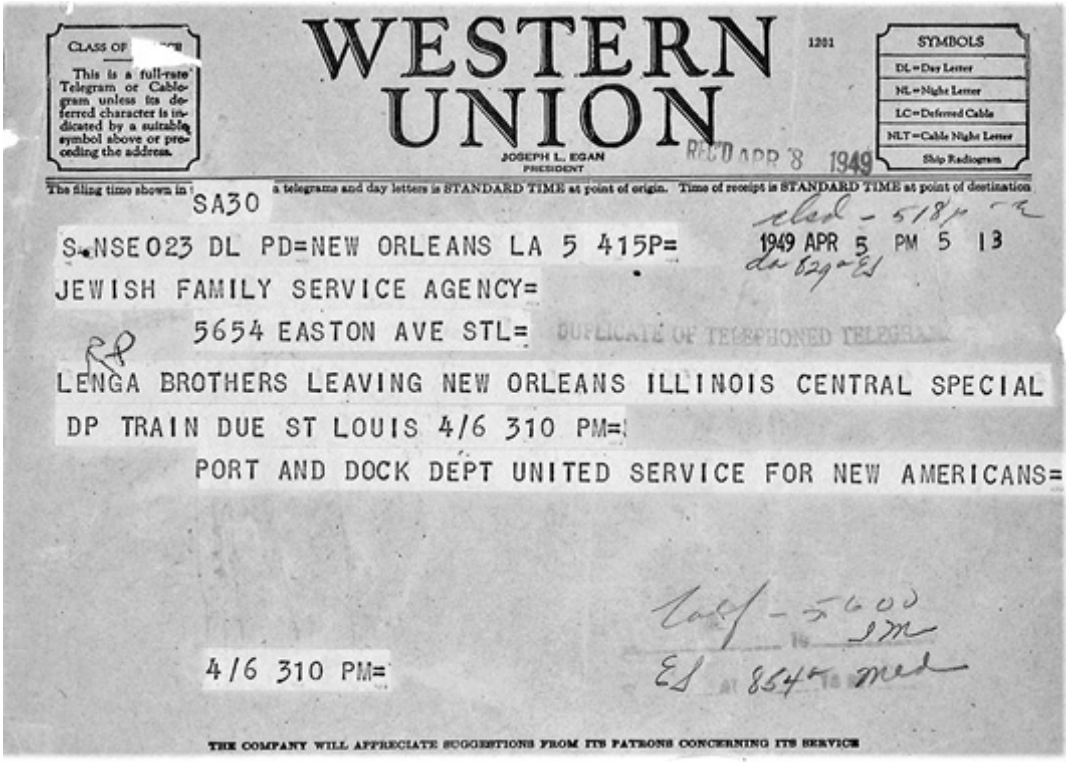

WESTERN UNION

JOSEPH L. EGAN
PRESIDENT

SYMBOLS
DL = Day Letter
NL = Night Letter
LC = Deferred Cable
NLT = Cable Night Letter
Ship Radiogram

CLASS OF SERVICE
This is a full-rate Telegram or Cablegram unless its deferred character is indicated by a suitable symbol above or preceding the address.

1201

RECD APR 8 1949

The filing time shown in a telegrams and day letters is STANDARD TIME at point of origin. Time of receipt is STANDARD TIME at point of destination

SA30

S NSE023 DL PD=NEW ORLEANS LA 5 415P=

1949 APR 5 PM 5 13

JEWISH FAMILY SERVICE AGENCY=

5654 EASTON AVE STL=

LENGA BROTHERS LEAVING NEW ORLEANS ILLINOIS CENTRAL SPECIAL

DP TRAIN DUE ST LOUIS 4/6 310 PM=

PORT AND DOCK DEPT UNITED SERVICE FOR NEW AMERICANS=

4/6 310 PM=

THE COMPANY WILL APPRECIATE SUGGESTIONS FROM ITS PATRONS CONCERNING ITS SERVICE

Telegrama care anunță plecarea fraților Lenga cu trenul din New Orleans spre St. Louis, în 1949.

1*. NAVA MILITARĂ DE TRANSPORT „GENERAL HARRY TAYLOR”
Biroul Organizației Internaționale pentru Refugiați, Ofițer Însoțitor
4 aprilie 1949

D-lui Lenga Chil

Pentru munca depusă în departamentul de ceasornicărie.

A fost o plăcere să vă avem la bordul navei militare de transport „GENERAL HARRY TAYLOR” în timpul călătoriei din portul Bremen la New Orleans, Louisiana, în perioada 22 martie 1949 – 5 aprilie 1949.

Cooperarea minunată, sarcinile pe care vi le-ați asumat pentru menținerea curățeniei pe acest vas, serviciile pe care le-ați prestat voluntar pentru navă, pentru pasageri și pentru echipaj sunt o bună premisă pentru obținerea cetățeniei într-o țară nouă cu multe oportunități.

În numele întregului personal al vasului doresc să vă mulțumesc din toată inima și să vă doresc multă sănătate, prosperitate și fericire în Statele Unite ale Americii.

ERIK BENDT
O.I.R., Ofițer însoțitor

Postfață
de Scott Lenga

După ce au luat-o fiecare pe drumul lui, în 1948-1949, frații Lenga au mers mai departe și s-au însurat, au avut copii și au trăit vieți liniștite și lipsite de evenimente importante în noile lor țări de adopție.

În primii lui ani în Israel, Izak a muncit ca hamal în portul Haifa și, mai târziu, în industria metalurgică. Riva a lucrat croitorie acasă. Au crescut împreună trei copii în Israel – Rosa, Moni (care s-a născut în tren în Rusia!) și Michael.

Marcel (Maileh) a înființat o făbricuță la Paris care făcea fețe pentru pantofi. În 1969 a câștigat un mare premiu la cursele de cai și și-a investit câștigurile într-un magazin de haine pe care l-a condus cu succes împreună cu soția lui, Violette. Au avut două fete – Monique și Patricia.

Morris (Moișe) s-a însurat cu o tânără supraviețuitoare a Șoahului, pe nume Ann, emigrată și ea în St. Louis, și au avut două fete – Margi și Bobbie. Morris a lucrat ca ceasornicar independent și în cele din urmă și-a deschis propriul magazin de bijuterii. Ann a lucrat ca șefă de departament într-un mare magazin universal din St. Louis.

Mi-o aduc aminte pe mătușa Ann care mă ciupea de obraz cu degetele ei fine până îmi dădeau lacrimile. Dar niciodată nu m-am îndoit de dragostea ei. Nici până în ziua de azi nu trece un Pesah fără să-mi aduc aminte cu drag de zâmbetul ei sardonic și de supa ei cu găluște *mața*. Într-o perioadă mai întunecată, în 1943, când avea doisprezece ani, mătușa Ann a ajuns la Auschwitz împreună cu mama și fratele ei Henry, care avea opt ani. Nu știa cum au trecut cu toții de primul triaj. Ca urmare a cruzimii care devenise deja rutină pentru administrația lagărului de concentrare, au fost despărțiți și trimiși în barăci și la munci diferite. Câteva luni mai târziu, un ofițer SS a bătut-o până când a rămas fără cunoștință pentru că se urcase pe o cărămidă ca să pară mai înaltă și mai matură când fuseseră aliniați. S-a trezit la „spital” și i-a convins să i se dea sarcina de a căra de la bucătărie o marmită mare cu supă pentru copiii care erau „pacienți”. Acolo l-a descoperit pe fratele ei Henry, care era supus unor experimente medicale de către doctorul Mengele și echipa lui. Nu avea nicio putere să oprească experimentele, dar a reușit să mențină legătura și să-i dea lui Henry rații suplimentare de mâncare, pe care le fura de la bucătărie.

În noiembrie 1944, în timp ce „spitalul” era evacuat, Ann și Henry au evadat și au fugit spre un alt lagăr din complexul de la Auschwitz, numit Buna. Un membru evreu din Sonderkommando i-a găsit adăpostiți într-o baracă goală. Uimit să vadă copii în viață în lagăr, i-a ascuns într-un subsol după un parapet pe care l-a construit din recipiente de combustibil pentru ațâțarea focului. I-a hrănit din rațiile lui mai mari, de membru Sonderkommando, până când Auschwitzul a fost eliberat de armata rusă, pe 27 ianuarie

1945. Și mama lor a supraviețuit războiului și s-au reunit toți trei în orașul lor natal, Radom, în Polonia. Amenințați cu o moarte violentă de către populația poloneză locală în caz că ar fi rămas să-și revendice proprietățile, au reușit să ajungă la Stuttgart și, în cele din urmă, au emigrat în 1949 la St. Louis, unde Ann l-a cunoscut pe Morris două săptămâni mai târziu. În 1950, când s-au căsătorit, Ann avea nouăsprezece ani. Printr-o coincidență, tipul acela din Sonderkommando care îi ascunsese pe Ann și pe fratele ei emigrase și el în St. Louis. Făcea parte din comunitatea supraviețuitorilor Șoahului, dar nu dorea să se știe că făcuse parte din Sonderkommando. Ann a păstrat secretul și nu i-a dezvăluit numele[1].

Când am crescut, am văzut numărul de pe brațul lui Ann și am înțeles că a fost la Auschwitz, dar nu am aflat aproape nimic despre trecutul ei decât după ce a murit.

Tatăl meu, Harry (Hil), a lucrat mulți ani ca ceasornicar într-un magazin de bijuterii, unde a cunoscut-o pe mama, Dorothy, o fată din St. Louis care lucra în același cartier. S-au căsătorit și au avut trei fii – pe Michael, Mark și Scott (adică eu).

În 1960, mama și tata și-au deschis propriul magazin de bijuterii, numit „Bijutierii Prietenoși”, cu două luni înainte de a mă naște eu. Tata era ceasornicarul, iar mama era vânzătoare.

După despărțirea celor patru frați Lenga la Stuttgart, prima și singura lor reunire a avut loc la St. Louis, la nunta verișoarei mele Margi (fiica lui Morris și a lui Ann), în 1975. Toată lumea a fost șocată când două săptămâni mai târziu Marcel (Maileh) a murit în urma unui grav atac de cord.

Din câte pot să-mi amintesc din trecut, tatăl meu insista că ceva asemănător Șoahului s-ar putea întâmpla din nou în America sau în oricare altă parte a lumii. Nu a încetat niciodată să ne spună povestea lui și ne-a atenționat să-i învățăm și pe copiii noștri despre Șoah, pentru ca ei să fie capabili să vadă semnalele avertizoare și să înțeleagă pericolele tiraniei și ale antisemitismului. Când eram copii și adolescenți, eu și frații mei am rezistat asaltului puternic al gândirii lui de modă veche, chiar dacă devenise o parte din ființa noastră. Ni se părea rigidă, pesimistă și uneori comică – în contradicție cu fundamentele viziunii noastre americane despre noi înșine. Nu am ținut seama de acea viziune a lui asupra lumii și am luat-o adesea în derâdere. El nu a cedat niciodată, dar ne-a acceptat insolența cu o tentă de umor și o dezamăgire care l-a făcut să sufere îndelung. De-abia acum înțeleg sentimentul de singurătate pe care trebuie să-l fi simțit crescându-ne într-o lume de adopție care nu-l înțelegea deloc – mai ales ținând cont de faptul că trăsăturile fundamentale ale adevăratei lui personalități erau adaptabilitatea și optimismul.

GRAND OPENING
HURRY HURRY
"FRIENDLY JEWELERS"
2603 North 14th Street
is giving
FREE GIFTS FREE GIFTS
"BETTER SERVICE FOR LOWER PRICES"
Our Expert European Watchmaker on Fine Swiss and American Watches served you in the past at Stone Bros.
Your
"FRIENDLY JEWELERS"
Has a fine selection of nationally advertised Watches, Jewelry, Diamonds, Rings and Religious Items
WATCH CRYSTALS AND MINOR REPAIRS
WHILE YOU WAIT
Come in and get your Free Gift
a "String of Pearls"
With Every Purchase of Merchandise or Repairs
REGISTER REGISTER
DIAMOND WATCH DRAWING
With any purchase you can register for a free gift of a beautiful Diamond Watch. Drawing of lucky winner will be December 24, 1960, at 6 P. M.
HURRY COME IN AND REGISTER HURRY

Afiș care anunță marea deschidere a magazinului „Bijutierii Prietenoși” din 1960, o nouă afacere derulată de Harry Lenga și soția lui, Dorothy.[1*]

Cartierul în care se afla North 14th Street, acolo unde era magazinul „Bijutierii Prietenoși” a decăzut și a devenit destul de periculos la sfârșitul anilor 1960 și în anii ’70. Dar tatăl meu a suportat și a continuat să trăiască acolo. În ultimii lui trei

ani la acel magazin, a suferit patru jafuri cu mână armată. Tatăl meu mi-a descris unul dintre jafuri după cum urmează:

> Doi dintre ei au intrat și înainte de a rosti ceva au tras un glonț în tavan. Mama ta a început să țipe. Aveau de gând să o omoare. Am început să strig la ea: „Te rog să taci! Încetează! Nu mai țipa!”. M-a ascultat, iar ei au renunțat.
> Ne-au pus pe amândoi cu fața la pământ pe treptele care duceau în încăperea din spate a magazinului. Ne-au spus că dacă ridicăm capetele ne omoară. I-am spus în șoaptă mamei tale: „Șșșș, dacă putem să scăpăm cu viață, hai să rămânem în viață. Hai să nu facem vreo prostie. Rămâi întinsă așa cum ești”. Credeam că ne vor omorî.
> M-au curățat de tot ce aveam. Era chiar înainte de Crăciun. Poliția era peste drum, dar n-au putut face nimic.

Mai târziu tata și-a luat un câine – un ciobănesc german alb. S-a gândit că, poate, cei care vor încerca un nou jaf se vor speria dacă era câinele acolo. Într-o zi de vară, am venit să-mi petrec timpul cu părinții la magazin. La prânz, am luat un autobuz spre centru, ca să fac câteva cumpărături. Când m-am întors după câteva ore, fuseseră jefuiți iarăși. Au intrat doi tipi, au îndreptat un pistol spre fața tatei și au luat toți banii din casa de marcat. Tata râdea când mi-a povestit: „Câinele a dormit tot timpul pe trepte”.

După ce am aflat ce s-a întâmplat, am încuiat ușa, am agățat semnul ÎNCHIS pe ușă și le-am spus părinților că afacerea cu magazinul s-a încheiat. Nu vom mai deschide niciodată ușa aceea pentru afaceri. Asta se întâmpla cu câteva zile înainte să-i părăsesc și să mă mut la Berkeley, în California, pentru ultimii doi ani de colegiu. I-am presat tare și am insistat să împachetăm toată marfa și s-o ducem acasă în două zile. Și așa am și făcut. Bineînțeles că până la urmă a fost decizia tatei. I-a fost greu să iasă din afacere, dar știa că asta trebuia să facă.

A zis: „Dacă rămân aici, o să mai fie un jaf, și încă unul, și încă unul. În cele din urmă, mă vor ucide. Eu vreau să mai trăiesc puțin. Am destui bani să trăiesc. Nu e nevoie ca situația să se agraveze, să fiu stresat și să-mi fie frică”.

Tata și-a petrecut perioada de pensie din anii 1980 și începutul anilor 1990 dând interviuri și vorbind despre experiențele lui din Șoah pe la școlile din toată zona orașului St. Louis. Într-un articol de ziar se relata că „Înainte de a le vorbi vineri elevilor din clasa a 9-a de la liceul Melville, Harry Lenga le-a mulțumit pentru «privilegiul de a-i fi permis să le vorbească». Dar când a terminat, elevii, unii dintre ei cu lacrimi în ochi, au fost cei care l-au ovaționat în picioare pe Lenga. Apoi s-au adunat în jurul lui și i-au strâns mâna, l-au îmbrățișat și l-au sărutat”[2]. În timpul anilor de pensie, eu am fost la mare depărtare de ei. În timpul vizitelor de Pesah și ale celor pe care le făceam vara, îmi povestea despre discursurile lui la adunările școlare, dar nu mi-a arătat niciodată articolele din ziare sau interviurile de la televiziune.

După ce am împlinit douăzeci de ani, mi-am petrecut o mare parte din timp la universitate și călătorind prin America de Nord și Asia. Am făcut călătorii pe trasee lungi în ținuturi sălbatice și călătorii de unul singur cu autostopul, mânat de nevoia de a „evada” și a gusta aparenta libertate la care îmi dădea dreptul faptul că mă născusem american. În fotografii apar făcând fericit jonglerii pe un vârf de munte, încercând cu stângăcie să stau cu picioarele încrucișate într-un refugiu budist de meditație sau râzând cu prietenii la Disneyland. Obiectivul aparatului de fotografiat nu a reușit să surprindă niciodată reverberațiile subtile ale Șoahului. Nici eu n-am observat acest lucru și nu i-am dat un nume, dar e existat

întotdeauna ceva care mă împingea să ies afară pe ușă, care îmi apărea pe drum și care mă aștepta la destinație.

Începutul carierei mele de avocat în drept corporatist a coincis cu o explorare îndelungată și plină de meandre a rădăcinilor mele evreiești, ceea ce a trezit în mine dorința de a-l intervieva pe tatăl meu. El a venit la San Francisco, eu mi-am luat liber o săptămână de la serviciu și am discutat mai mult de treizeci de ore în apartamentul meu.

Peste vreo doi ani, tatăl meu s-a îmbolnăvit. Eu m-am însurat și mi s-au născut doi copii. Când a sosit timpul să-i iau cheile de la mașină, el și mama nu mai puteau trăi singuri în suburbiile din St. Louis, așa că i-am mutat în Israel, unde locuiam deja cu familia mea. Se instalase deja demența și în privirea lui melancolică se amesteca o lume întreagă de amintiri. Când tata a încetat să mai vorbească, îi puneam benzi cu interviurile făcute împreună. Uneori privea spre îngrijitorul său și arăta către casetofon, ca și când ar fi spus: „Acela sunt eu, acela am fost eu”. S-a prăpădit în 2000 și este îngropat cam la un kilometru și jumătate de casa mea.

După vreo cincisprezece ani, m-am așezat să compilez și să editez materialele cu interviuri pentru această carte și am făcut o călătorie în adâncul relației mele cu Șoahul, care s-a împletit cu relația dintre mine și tatăl meu. Concentrarea zilnică asupra detaliilor și nuanțelor din povestea tatălui meu mi-a produs o revelație spontană, de apropiere față de el, care mergea dincolo de legătura noastră din timpul vieții lui. Îi sunt profund recunoscător pentru privilegiul de a împărtăși moștenirea lui cu familia noastră și cu publicul larg.

Fie amintirea lui o binecuvântare pentru noi toți.

1*.

MAREA DESCHIDERE.
GRĂBIȚI-VĂ, GRĂBIȚI-VĂ.
„BIJUTIERII PRIETENOȘI”,
2603 North 14th Street,
vă oferă CADOURI GRATUITE.
„SERVICII MAI BUNE LA PREȚURI SCĂZUTE”
Ceasornicarul nostru european expert în ceasuri elvețiene și americane v-a servit în trecut la Stone Bros.
Ai dumneavoastră
„BIJUTIERI PRIETENOȘI”
au o gamă selectă de ceasuri, bijuterii, diamante, inele și obiecte religioase cunoscute în toată țara.
GEAMURI DE CEAS ȘI MICI REPARAȚII.
ÎN TIMP CE AȘTEPTAȚI, intrați și luați-vă cadoul dumneavoastră gratuit – un „Șirag de Perle” la fiecare achiziție sau reparație.
ÎNSCRIEȚI-VĂ
LA TOMBOLA PENTRU UN CEAS CU DIAMANTE.
La fiecare achiziție vă puteți înscrie pentru un cadou gratuit, un minunat ceas cu diamante. Tombola pentru desemnarea norocosului câștigător va fi pe 24 decembrie 1960, la 6 P.M.
GĂBIȚI-VĂ, INTRAȚI ȘI ÎNSCRIEȚI-VĂ, GRĂBIȚI-VĂ.

Anexa A

Cercetările mele legate de contextul hasidic de Scott Lenga

Poveștile despre disciplina și austeritatea religioasă ale bunicului meu Mihoel au dominat din plin copilăria mea din St. Louis, Missouri, în anii 1960 și 1970. Acestea au conturat modul în care mi-am imaginat Kojnițul și viața evreilor hasidici din mediul în care a crescut tatăl meu. Când am devenit adult și l-am intervievat pe tata pentru această carte, am fost surprins să aflu de alegerile pe care bunicul Mihoel le-a făcut când era un ceasornicar în vârstă de douăzeci de ani și trăia în Varșovia anului 1908. Avea mai mulți unchi în Statele Unite. Fratele lui, Pinchas, se mutase la Paris, iar celălalt frate al lui, Meyer, se mutase în orașul polonez Mogelnice (Mogielnica). Cu toate acestea, bunicul meu s-a hotărât să se mute la Kojniț pentru a fi mai aproape de rebbe din Kojniț al generației sale și a îndurat multă amărăciune ca să rămână acolo. De ce? Poveștile despre viața tatălui meu spuse de el însuși nu mi-au oferit niciodată un răspuns la această întrebare.

Tata nu ne-a explicat nicicând istoria sau învățăturile hasidice sau ce însemnau acestea în contextul orașului Kojniț pentru bunicul Mihoel, pe care nu l-am cunoscut niciodată. Înțelepciunea și folclorul numeroșilor hasizi din Kojniț dăinuiau totuși în stare latentă în memoria tatălui meu. Făceau parte din esența neexprimată a ființei lui, care nu a părut relevantă pentru viața lui laică din America. Se pierduseră undeva în sinea lui, încât nu ne vorbea niciodată despre asta. Oricine era atent ar fi putut întrezări o licărire a acelei scântei când tatăl meu și fratele lui Morris (alias Moișe) îndeplineau Sederul de Pesah în stil vechi. Odată mi-a spus că identitatea lui evreiască era atât de adânc întipărită în el, încât credea că va fi transmisă în mod natural și copiilor lui. A fost surprins de cât de puțin pătrunși de identitatea aceasta am fost.

Cu ajutorul unor surse din exterior și panicat din pricina cunoștințelor mele limitate, sper să deschid pentru cititor o mică fereastră ca să poată întrezări prin ea contextul hasidic care a impregnat lumea spirituală și religioasă a bunicului meu Mihoel.

Kojniț era un orășel înconjurat de păduri și gospodării țărănești fără nicio altă industrie decât a confecționării pantofilor. Pe vremea bunicului meu, orașul era renumit printre toate sectele hasidice datorită sfântului rebbe Israel Hopștain (1737-1814), cunoscut și ca maghidul din Kojniț, care trăise acolo cu un secol înainte, iar un șir neîntrerupt de urmași de-ai săi slujiseră în oraș ca rebbe hasidici din generație în generație.

Maghidul din Kojniț a fost unul dintre cei trei „patriarhi” responsabili de răspândirea revoluției hasidice în întreaga

Polonie. A fost un discipol al lui rebbe Elimelech din Lijensk (Leżajsk) și al maghidului din Mejîrici, cel mai important discipol al lui Baal Șem Tov, întemeietorul hasidismului. Se spunea că rebbe Elimelech din Lijensk i-a lăsat moștenire vizionarului din Lublin puterile lui supranaturale de percepție și maghidului din Kojniț, sufletul lui[1].

Erau mulți cei care se temeau de mișcarea hasidică, un pericol iminent pentru religia iudaică, considerând-o drept o incursiune riscantă în curentul mistic și mesianic al lui Șabbatai Țevi (1626-1676), care a adus dezastrul asupra întregii lumi evreiești în secolul al șaptesprezecelea. Șabbatai Țevi a fost un mistic carismatic și probabil bipolar, care a fost proclamat în 1665 drept Moșiah (Mesia) de profetul lui, Nathan din Gaza[2]. Împreună au remodelat valul de entuziasm pentru Cabala Lurianică[3] într-o mișcare internațională de credincioși care includea o majoritate covârșitoare a rabinilor eminenți și a maselor de evrei trăitori în diaspora[4]:

În 1666, apostazia lui Șabbatai Țevi și convertirea lui la Islam sub amenințarea cu moartea din partea sultanului turc „au amenințat să năruie însăși temelia credinței iudaice”[5] și au aruncat lumea evreiască într-o criză profundă.

Instituția religioasă rabinică a reacționat prin impunerea unor limite stricte pentru evreii obișnuiți în ce privește studiul Cabalei. Ieșivele au fost constrânse să adopte abordări raționaliste ale Talmudului și ale altor izvoare iudaice. Studiul Cabalei a fost rezervat învățaților de elită și studenților aleși[6]. Rabbi Aryeh Kaplan descrie impactul pe care l-a avut această reacție astfel: „Pentru individul obișnuit, care nu era nici rabbi, nici învățat, a fost o perioadă de profundă sărăcie spirituală. Acestuia i se spunea că singura cale de a se apropia

de Dumnezeu era prin conformarea strictă la tradiția religioasă, dar subiectul lui Dumnezeu Însuși era practic tabu. Simțămintele omului de rând au fost neglijate aproape până pe punctul de a se stinge și tot ce i s-a oferit a fost un ritual sec și formal, fără nicio urmă de căldură și inspirație”[7].

Mișcarea hasidică, începând de la Baal Șem Tov, s-a opus cu vehemență învățăturilor lui Șabbatai Țevi, dar a căutat totodată să abordeze și reacția violentă a rabinilor împotriva lui Șabbatai Țevi, care mersese prea departe în direcția opusă. Mulți evrei din orașele și satele Poloniei și din așa-numita Zonă de Rezidență rusească tânjeau după o viață iudaică mai sinceră și mai însuflețită. Mișcarea hasidică a venit să retrezească această scânteie. Mulți rabini care au ajuns cunoscuți sub numele de *misnagdim* (opozanți) au încercat să împiedice mișcarea hasidică, de un entuziasm dumnezeiesc, să se dezvolte în aceste comunități evreiești oprimate – și au dat greș. Marcin Wodziński, profesor de Studii Ebraice la Universitatea din Wrocław, afirmă că „până la jumătatea secolului al XIX-lea [hasidismul] a devenit cea mai influentă forță religioasă, culturală și socială printre evreii din Europa de Est”[8].

Erudiții hasidici „au accentuat faptul că Dumnezeu a creat lumea ca pe un act de altruism și bunăvoință și că scopul vieții omului este mai degrabă plăcerea decât pedeapsa. Dumnezeu Însuși este izvorul tuturor plăcerilor și în consecință cea mai mare bucurie este atașamentul (*dvekut*) față de Dumnezeu. Pentru ce ar păcătui cineva dacă, procedând așa, această plăcere ar scădea și pentru ce să amintești de *Gehenna* (conceptul iudaic de Iad, גֵּיא־הִנֹּם) când pierderea apropierii de Dumnezeu este prin ea însăși o pedeapsă mai mare”[9].

Aceiași eruditi ne-au mai învățat și că, deși singurul Dumnezeu atotputernic este transcendent și dincolo de înțelegerea omenească, El este și imanent în această lume. El poartă cerul și pământul ca pe o haină și recreează lumea în fiecare clipă. Existența fizică este nici mai mult, nici mai puțin decât o filtrare elaborată a luminii lui Dumnezeu și fiecare individ este un filtru unic care are potențialul să poarte cu sine un aspect unic al luminii Lui în lume. Cea mai înaltă formă a încercării spirituale pentru om nu este ascensiunea pe scara spiritului către Paradis, ci mai degrabă să coboare lumina lui Dumnezeu în lumea noastră fizică și în relațiile dintre noi. Mai mult, un gest de bunătate sau o *mițva* (faptă bună) obișnuită înfăptuită cu intenție curată de un om simplu poate trezi la viață scânteia lui Dumnezeu în el însuși și în ceilalți.

Niciuna din aceste idei nu era nouă pentru iudaism. Hasidismul a adus mai degrabă o schimbare radicală de accent privind întărirea spirituală a omului de rând. Învățăturile hasidice au fost „formulate de așa manieră încât să dea speranță și să inspire până și pe oamenii cei mai de simpli”[10].

Înțelepții hasidici erau indivizi excepționali animați de cele mai pure intenții în studiile lor erudite și în faptele lor. Ei au împărtășit această înțelepciune maselor prin parabole și povești. Fiecare era înconjurat de un cerc apropiat de discipoli dăruiți și de o comunitate locală de negustori, de meseriași și sacagii care, probabil, că nu erau la fel de binecuvântați cu niște minți strălucite și cu aceeași erudiție. Toți, importanți sau nu, sperau ca rebbe al lor, din comunitate, să trezească în ei potențialul de sfințenie, să-i îndrume și să le medieze relația

cu divinitatea. Adepții hasidismului făceau pelerinaje pentru a-l vedea pe rebbe de Roș Hașana și de alte sărbători.

Maghidul din Kojniț a fost bolnăvicios întreaga lui viață, iar trupul îi era atât de fragil în ultimii săi ani, încât „și-a petrecut cea mai mare parte din timp în pat, învelit în pături groase. Timp de cincisprezece ani, a trebuit să fie dus la sinagogă ca să se roage. Dar de îndată ce începea ritualul de rugăciune, se petrecea o transformare în dânsul și își recăpăta întreaga forță, și cânta și dansa cu o pasiune arzătoare”[11]. Era un spirit măreț, un maestru al învățăturilor iudaice[12] și al tradițiilor esoterice ale Cabalei, dar și un făcător de minuni care avea darul binecuvântării[13]. A fost și violonist, iar în tinerețe a cântat la nunți. A compus *nigunim* (melodii care de obicei se interpretează fără cuvinte și se folosesc uneori la slujbele religioase) și a accentuat rolul muzicii și cântecelor în comunitate, ca mod de manifestare al atașamentului (*dvekut*) față de Dumnezeu[14].

Evreii din toată Europa veneau la marele maghid din Kojniț pentru sfaturi și binecuvântări în probleme practice – cum ar fi, de pildă – infertilitatea.

Ne-evrei din „cercurile aristocratice poloneze obișnuiau să-și povestească unii altora despre minunile maghidului… Nobilii obișnuiau să-și încline capetele respectuoși în fața lui și îi cereau binecuvântarea și sfatul…. Se pare că ministrul polonez al Apărării, Josef Poniatowski, a fost unul dintre susținătorii polonezi ai maghidului și grație lui, [maghidul] a reușit să anuleze multe decrete oficiale pe care nobilimea le-a impus populației evreiești”[15].

Legenda spune că însuși împăratul Napoleon ar fi venit să-l întâlnească pe maghidul din Kojniț în timp ce se îndrepta spre

Rusia ca să o atace[16].

Ceea ce urmează este povestea hasidică a nașterii maghidului din Kojniț.

Tribunalul Ceresc a dansat cu Șabbtai, legătorul de cărți[17]

Șabbtai Hopșatin era un legător de cărți modest și pios din orașul Opatów. El și soția lui Perla erau săraci, dar erau mulțumiți cu soarta lor și niciodată nu s-au plâns și nu le-au povestit celorlalți despre necazurile lor. Singura dezamăgire a vieții lor era că nu aveau copii. Când au trecut de șaizeci de ani, Șabbtai nu a mai putut munci pentru a câștiga bani și au trebuit să înceapă să-și vândă bunurile ca să-și cumpăra de mâncare. Pentru a face față, au început să postească în timpul săptămânii și luau o masă așa cum se cuvenea numai de Șabbos.

În cele din urmă, nu le-a mai rămas nimic. N-au mai avut ce vinde. A venit ziua de vineri și nu mai aveau nimic de mâncare de Șabbos. Înainte ca Șabbtai să plece la rugăciunea de dimineață, i-a zis soției că Dumnezeu le va aduce de mâncare, dacă asta era voia Lui, și a pus-o să-i promită că nu va spune nimănui despre situația lor disperată, de teamă ca nu cumva să devină dependenți de mila altora. S-au înțeles ca ea să pună pe sobă vase cu apă la fiert pentru ca vecinii să creadă că gătea pentru Șabbos.

După plecarea lui Șabbtai, femeia s-a apucat să facă curat în casă și a găsit o bluză veche uitată în spatele unei mobile. Bluza aceea avea mulți nasturi de argint. Imediat, s-a dus să vândă câțiva nasturi de argint și a cumpărat vin, challah, pește și carne pentru a cinsti Șabbosul. A pregătit totul cu mare bucurie și recunoștință. În tot acest răstimp, s-a gândit cum să-i spună soțului și s-a decis să-i facă o surpriză.

Când Șabbtai a venit acasă de la rugăciunea de vineri seara din șul, a văzut masa frumos așezată și a simțit mirosul de mâncare. A presupus că soția lui, într-un moment de slăbiciune, ceruse ajutorul prietenilor, dar a păstrat tăcerea pentru a nu întina Șabbosul cu vreun gând rău. La începutul mesei, când i-a servit o porție mare de pește, ea i-a simțit dezamăgirea și i-a povestit ce se întâmplase. Șabbtai a fost în culmea bucuriei și atât de extaziat, pentru acest dar de la Dumnezeu, încât s-a ridicat în picioare și a dansat în jurul mesei.

În aceeași seară, într-un alt oraș, Baal Șem Tov lua cina de vineri împreună cu discipolii lui. După kidușul asupra vinului, și-a lăsat capul pe spate cu un zâmbet care vădea o mare bucurie. În timpul mesei, a zâmbit a doua oară la fel, apoi a treia oară. După ce Șabbosul s-a sfârșit, unul dintre discipoli l-a întrebat ce însemnase acest lucru. Baal Șem Tov i-a zis să pregătească un cal și o trăsură: urmau să meargă la Opatów, unde întrebările lui își vor primi răspuns. La sosirea în Opatów, au fost întâmpinați cu toată cinstea cuvenită.

Spre dezamăgirea liderilor comunității evreiești din Opatów, Baal Șem Tov le-a cerut să-l cheme pe Șabbtai, legătorul de cărți. Baal Șem Tov i-a cerut lui Șabbtai să povestească tot ce i s-a întâmplat vineri seara, fără să lase să-i scape niciun amănunt. Șabbtai a relatat întreaga poveste, inclusiv cum s-a ridicat de trei ori în timpul mesei ca să danseze. Baal Șem Tov le-a explicat lui Șabbtai și tuturor celor de față că bucuria pură și atât de sfântă a dansului lui Șabbtai și al soției sale în jurul mesei au trecut dincolo de zăgazurile cerului și că Tribunalul Ceresc dansase împreună cu ei de trei ori. La fiecare dans, Baal Șem Tov simțise acea măreață bucurie cerească și zâmbise.

Apoi Baal Șem Tov i-a spus lui Șabbtai că Tribunalul Ceresc îi va dărui fie suficientă bogăție ca să trăiască decent tot restul vieții, fie un copil. Trebuia doar ca el să facă alegerea. Șabbtai și-a dorit un fiu care să fie un evreu cinstit și un învățat în materie de Tora.

„Îl vei avea", i-a zis Baal Șem Tov. „Așa cum tu ai adus o mare bucurie cerului, la fel vei fi binecuvântat cu un fiu care va aduce multă bucurie și mântuire în sufletele evreilor."

În mai puțin de un an, cu toată vârsta lor înaintată, Șabbtai și Perla au avut un fiu. Baal Șem Tov s-a întors și le-a fost *sandek* (naș) la *bris* (circumcizie). El i-a sfătuit să-i dea copilului numele de Israel, care era și numele lui Baal Șem Tov. Acel copil a crescut și a devenit maghidul din Kojniț.

Bunicul meu Mihoel și toți membrii comunității hasidice din Kojniț au cunoscut în mod cert povestea lui Șabbtai, legătorul de cărți. E o poveste care ne oferă o idee despre învățăturile hasidice și, totodată, e o perspectivă asupra modului cum reacționa bunicul meu la greutățile propriei lui vieți (când nu dorea să primească de pomană și punea pe sobă oale cu apă la fiert, pentru ca vecinii să creadă că familia lui gătea pentru Șabat).

Ni-l putem imagina pe tatăl meu în anii 1930, la vremea când era un adolescent la vârsta pubertății, confruntându-se cu asemenea idei hasidice și încercând să-și croiască propriul drum în viață. În ce măsură l-au ajutat ca să se poziționeze în raport cu sărăcia familiei lui ori cu starea de spirit depresivă a bunicului meu? Cum l-au ajutat – pe el, dar și comunitatea

evreiască – să se adapteze marilor schimbări care aveau loc în lume? Nu putem decât să presupunem.

Anexa B

Povestea lui Laizer Iṭhak Wildenberg spusă de Harry Lenga

Mama mea adevărată, Malke Reyle, care a murit la o naștere în 1924, provenea din familia Wildenberg, o bine-cunoscută familie hasidică din Kojniț. Era în familie un soi de legendă, care a trecut de la o generație la alta, și care spunea că stră-străbunicul ei, Laizer Iṭhak Wildenberg fusese cât pe ce să devină al doilea rebbe al hasidismului gher. Când era doar un băiat, Laizer Iṭhak Wildenberg a fost *talmid* (discipol) al maghidului din Kojniț în ultimii ani de viață ai acestuia. Maghidul a prezis că atunci când băiatul va crește, va fi un mare învățat și maestru hasidic și, într-adevăr, așa s-a și întâmplat. Când Laizer Iṭhak a murit, a fost îngropat în Kojniț, aproape de mormântul maghidului.

Primul rebbe gher, cunoscut drept Chiddushei HaRim, a fost crescut în casa maghidului din Kojniț și a fost totodată *talmid*-ul acestuia. Când Chiddushei HaRim era bătrân și se apropia de moarte, i-a spus nepotului său să ia un cal și o șaretă și să meargă la Kojniț, să-l găsească pe Laizer Iṭhak Wildenberg și să-l numească al doilea rebbe gher. Gur (Góra

Kalwaria), care a fost orașul natal al hasidismului gher, se află cam la cincizeci de kilometri nord de Kojniț. Nepotul a sosit la Kojniț seara târziu și a oprit trei oameni diferiți ca să-i întrebe dacă îl cunoșteau pe reb Laizer Iț hak. Toți trei au răspuns că nu-l știau. Atunci nepotul i-a spus vizitiului să întoarcă și să meargă înapoi, acasă la Gur, zicând că dacă au un astfel de mare *ț adik* (om sfânt și virtuos) în orașul lor, iar ei nici măcar nu știau cine e și unde locuiește, nu merită să-l aibă ca mare rebbe. Câțiva ani mai târziu, acel nepot a fost numit al doilea rebbe gher. A devenit un mare *ț adik* și cel mai cunoscut rebbe gher dintre toți. A fost cunoscut sub numele de Sfas Emes.

Aceasta este povestea pe care mi-a spus-o tatăl meu, Mihoel Lenga. Dacă e sau nu adevărată, nu știu. Dar vă spun ceva pe care îl știu. Unchii mei (frații mamei mele) au fost hasizi gher și când au venit în orașul Gur, înainte de război, au fost invitați să stea alături de al treilea rebbe gher la *tiș*-ul lui. Acesta era fiul lui Sfas Emes. Așa au fost onorați unchii mei pentru că erau *kindeskinder* (urmașii) lui reb Laizer Iț hak Wildenberg. În acele vremuri, nu era puțin lucru să fii așezat imediat lângă un rebbe gher. El a avut cei mai mulți adepți dintre toți rebbe hasidici din Polonia. În fiecare vineri seara, la *tiș*-ul lui veneau mii de oameni. Era o așa aglomerație, încât mulți adepți de-ai lui hasidici care veneau nici nu-l puteau vedea[1].

Anexa C

Conflictele între diverși rebbe hasidici din Kojniț și adepții lor

așa cum au fost povestite de Harry Lenga

La începutul secolului al douăzecilea, rebbe din Kojniț era Rahmiel Moișe Hopștain, stră-strănepotul maghidului din Kojniț. Tatăl meu și-l amintește de când era foarte mic. Rebbe Rahmiel Moișe a avut trei fii – pe reb Aharon (Arele), reb Elimeleh (Maileh) și reb Yisroel Eliezer. Când rebbe a murit, în 1909, fiul lui cel mare, Arele, a devenit rebbe în Kojnitz. S-a însurat, dar soția l-a părăsit imediat și nu s-a mai recăsătorit niciodată[1].

Între el și fratele mijlociu, reb Maileh, s-au iscat certuri aprinse. Unii dintre membrii comunității hasidice, inclusiv tatăl meu, credeau că reb Maileh ar fi trebuit să devină rebbe.

Aceștia credeau că reb Arele era prea excentric și poate chiar puțin *meșuga*[2].

Reb Maileh era un om echilibrat – căsătorit, cu două fiice și un fiu. Tatăl meu îi era bun prieten. Susținătorii lui reb Arele spuneau că era un mistic sfânt și că oamenii simpli, cum era și tatăl meu, nu aveau un nivel suficient de înalt de pregătire pentru a-i înțelege purtarea.

În cele din urmă, membrii comunității hasidice din Kojniț au votat și reb Arele a învins[3], dar ulterior a fost convocat un *beis din* (instanța religioasă evreiască) pentru a cere părerea unui doctor. *Beis din* a hotărât că reb Arele nu era apt din punct de vedere mintal să le fie rebbe.

În acea perioadă, la numirea unui rebbe era necesară și aprobarea autorităților poloneze. În mod normal, ar fi trebuit să fie doar o formalitate birocratică, dar pentru că evreii din localitate erau divizați și în *beis din* se hotărâse că reb Arele era bolnav mintal, polonezii au adus propriul doctor pentru a-l examina și au confirmat decizia luată de *beis din*. Reb Arele a fost respins[4].

Reb Maileh a devenit rebbe în Kojniț, iar tatăl meu a făcut parte din cercul lui apropiat de hasizi.

Înaintea Primului Război Mondial, fratele cel mic, reb Yisroel Eliezer, a format un grup numit Chevras Avodas Yisroel[5] pentru a cumpăra pământ în Ereț Israel[6]. În 1924, câțiva membri ai grupului s-au mutat cu el în Ereț Israel și au înființat o fermă comunală numită Kfar Hassidim. Acest lucru s-a întâmplat cam atunci când mama mea a murit la naștere. Nu aveau nimic de-a face cu sionismul. Evreii hasidici credeau că merită să emigrezi în Ereț Israel, dar că a reîntemeia un stat evreiesc era un fapt interzis până la sosirea lui Moșiah.

Susțineau că Theodore Herzl, cel care fondase mișcarea sionistă modernă, era un *apikorus* (eretic) și că sioniștii lansaseră o mișcare eretică.

Tatăl meu a cumpărat o parcelă de pământ în Ereț Israel înainte de Primul Război Mondial, împreună cu acel grup, Chevras Avodas Yisroel. Când a venit criza economică din anii 1930, a încetat să mai facă plăți pentru el. După ce a izbucnit al Doilea Război Mondial, totul s-a năruit.

Anexa D

Grupuri religioase și politice evreiești în Kojnițul antebelic

așa cum a povestit Harry Lenga

Nu e nicio exagerare dacă spunem că înaintea celui de-al Doilea Război Mondial evreii și polonezii din Kojniț trăiau în civilizații diferite, care nu se intersectau decât atunci când trebuiau să interacționeze în scopuri economice. La vest, se afla Germania nazistă, cu declarația ei de război rasial împotriva evreilor, iar la est se afla Rusia stalinistă, care considera orice manifestare de natură religioasă drept o crimă împotriva statului, distrugând astfel viața culturală și religioasă a trei milioane de evrei care trăiau în URSS[1].

Evreii din Kojniț erau divizați între ei în partide politice, ideologii, grupuri sioniste și grupuri religioase.

Erau Volkissen (evrei adepți ai asimilării și integrării culturale), comuniști (partid ilegal în Polonia) și bundiști

(evrei social democrați). Aceste grupuri nu erau religioase. Ele se opuneau sionismului și priveau de sus hasidismul ca pe o relicvă a mentalității de ghetou de dinaintea epocii în care evreii europeni se emancipaseră. În ochii lor, evreii simpli erau induși în eroare cu superstiții, adorație mistică pentru rebbe hasidici care le dădeau *kvitelah* pentru a-i vindeca pe bolnavi sau a deschide pântecele femeilor sterpe.

Existau mai multe grupuri diferite de adepți ai hasidismului: hasizii din Kojniț, hasizii din Mejîrici, hasizii din Piasetzner (Piaseczno), hasizii gher, alături de mulți alții. Mai aveam un mic grup de *misnagdim* care se opuneau hasizilor din motive religioase. Toate aceste grupuri religioase se opuneau sionismului.

În fine, exista sionismul general, curent format din adepții lui Theodore Herzl, sioniștii revizioniști, adepți ai lui Zev Jabotinski, și sioniștii religioși Mizrahi. Sioniștii (și în special grupul tineretului sionist) au atras susținători din multe alte grupări politice, ideologice și religioase.

Aveam dispute între noi și totuși trăiam împreună ca o comunitate.

Cunoșteam băieți din diverse grupuri atât de la școală, cât și din organizațiile de tineret, și am mai aflat despre ele de la tatăl meu, care se informa citind ziarele evreiești, având responsabilități în calitate de membru în Gemeinder. Tatăl meu știa cum să se înțeleagă cu diverse grupuri, dar nu era oficial un sionist, și nici nu făcea parte din vreuna dintre organizațiile politice. Era unul dintre evreii hasidici din Kojniț, iar lor nu le plăcea mișcarea sionistă. În particular tata simpatiza totuși cu sioniștii, la fel ca alții. Dona bani pentru

Keren Kayemet Israel (Fondul Național Evreiesc)[2] și era foarte interesat să se mute în Ereț Israel.

Când mai eram la școală și mergeam la heder, frații mei Izak și Maileh, împreună cu sora mea Hanale, s-au înscris în Betar – grupul de tineret al mișcării revizioniste sioniste fondat de Zev Jabotinski, care susținea că evreii nu se puteau bizui doar pe diplomație pentru a realiza un stat evreiesc independent în Ereț Israel. Va fi necesară folosirea puterii militare și trebuia să ne pregătim pentru asta. Betar învăța generațiile tinere cum să lupte – cum să țină o pușcă și cum să tragă ca niște soldați[3]. În Polonia, revizioniștii acționau legal.

Fratele meu Izak era *maher* în Betar. A făcut chiar niște vizite la o fermă sionistă colectivă dintr-un alt oraș pentru a învăța cum să devină fermier – ca să se pregătească pentru viața din Ereț Israel.

Eu m-am înscris în Hanoar Hatzioni, grupul pentru tineret al organizației generale a sioniștilor fondată de Theodore Herzl, care susținea că diplomația era singura cale de a se ajunge la un stat Israel, și nu încercarea de a-l prelua prin forță.

Anexa E

Mărturia lui Robert Persinger, comandantul de tanc al armatei americane care a eliberat Ebensee

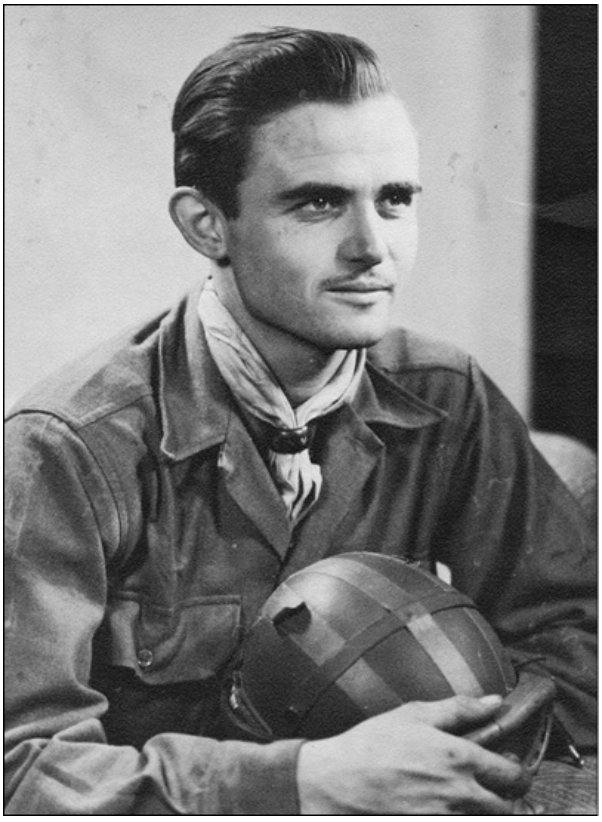

Robert Persinger, sergent de pluton
al armatei americane, Austria, 1945

Robert Persinger a fost sergent de pluton în Armata SUA și comandant pe „Lucky Lady”, unul din cele două tancuri care au eliberat Ebensee. Persinger a luptat în multe bătălii în cadrul Regimentului Trei Cavalerie din Armata a Treia a lui George S. Patton, inclusiv în Bătălia din Ardeni. Următoarea declarație a fost făcută de Persinger pe 6 mai 2005, în discursul pe care l-a ținut pe locul unde a fost lagărul de concentrare Ebensee, la comemorarea a cincizeci de ani de la eliberare[1]:

> Compania noastră de tancuri a sosit în [orașul] Ebensee duminică 6 martie 1945, unde am aflat de existența unui lagăr de concentrare… Comandantul plutonului de tancuri, locotenentul Garbowit, mi-a ordonat să mă îndrept cu [tancul și] echipajul meu spre porțile lagărului împreună cu sergentul Dick Pomante, cu tancul și echipajul său. În timp ce ne apropiam de lagăr pe un drum pietruit, am văzut o mulțime de ființe umane care păreau niște stafii stând în spatele gardului de sârmă în noroiul și murdăria care le ajungeau până la glezne. Erau îmbrăcați în haine vărgate și murdare, iar unii erau îmbrăcați doar pe jumătate, cu trupurile mai mult descoperite. Păreau atât de slabi și de bolnăvicioși, încât era evident că mureau de foame. Erau piele și os. Am oprit tancul și o vreme am analizat situația, încercând să ne decidem ce era de făcut cu acea mulțime de prizonieri din jurul tancurilor noastre.
>
> Echipajele ambelor tancuri ezitau să accepte sau să ia vreun contact cu acei amărâți morți de foame. Niciunul dintre noi nu mai văzuse vreodată până atunci niște ființe umane ajunse într-o asemenea stare groaznică. Am început să le aruncăm rații de alimente și batoane de ciocolată, până când ni s-au terminat proviziile. În tot acel haos, eu mi-am aprins o țigară și am auzit pe cineva spunând că „trecuse mult timp de când nu mai fumase un Lucky Strike”. I-am zis să urce pe tanc ca să-i dau una. Bărbatul acela vorbea englezește, așa că i-am transmis informația prin radio locotenentului meu, și el mi-a spus că ar trebui să-l ținem la dispoziția noastră pentru viitoarele interogatorii.
>
> Acel prizonier a vrut ca noi să mergem pe jos prin lagăr. La început am refuzat, pentru că credeam că văzuserăm destul și chiar nu ne doream să coborâm și să

străbatem mlaștina noroioasă printre cadavre. În plus, duhoarea cadavrelor era aproape de nesuportat. Ne-a convins că trebuia să vedem mai mult decât puteam vedea de pe tanc. Am fost duși în zona barăcilor, a bucătăriei, care era goală, apoi la crematoriul unde erau mormane de cadavre stivuite ca bușteni unul peste altul, înșirate pe lângă toți pereții interiori. Dacă nu ți se făcuse rău până atunci, ți se făcea până ce ieșeai de acolo. În același timp, îți și venea să plângi. Văzuserăm scene teribile în bătăliile din Europa, dar ce vedeam acolo era apogeul cruzimilor pe care niște ființe umane le pot face altora. Comiterea unor asemenea crime îngrozitoare întrecea orice imaginație.

Ne-am întors în Ebensee, la Post Hotel, unde stătea compania noastră de tancuri, și am început imediat să facem planuri cum am putea să facem rost de alimente ca să hrănim cel puțin pe câțiva dintre ei până vor ajungea unitățile armatei noastre, care să aducă provizii și spitale de campanie pentru acordarea ajutorului medical de care era o nevoie disperată. S-a luat decizia să începem să căutăm prin toată zona produse alimentare cu care să preparăm o supă, folosindu-ne de marmotele din bucătăria lagărului. Am făcut rost de cartofi, varză și alte legume disponibile pe o rază de câțiva kilometri. Am cerut pâine de la toate brutăriile din zonă. De exemplu, sergentul Pomante a făcut uz de tancul său pentru a-l convinge pe un brutar din Ebensee să-i dea din stoc toate produsele de panificație.

În cele din urmă, am terminat de făcut supa, dar ne-am dat seama că trebuia să le-o servim ținând sub control distribuirea ei. S-a decis să tragem de pe tancuri pe deasupra capetelor lor cu muniție de război dacă vor încerca să iasă din rând pentru supă. Astfel le-am fi atras atenția și lucrurile ar fi putut fi ținute sub control. Am început să distribuim supa și mulți dintre ei au înfulecat-o atât de repede, încât au murit din cauza aceasta. Stomacul nu le-a putut suporta supa grasă și fierbinte.

Curând au sosit spitalele de campanie și alte unități de intendență ale armatei care au asigurat serviciile necesare pentru a iniția refacerea prizonierilor. Am rămas cu ei două săptămâni și am ajutat la hrănirea lor, până când am primit ordinul să revenim în State și să ne pregătim pentru invazia Japoniei cu Armata a Treia a generalului Patton.

Glosar

De câte ori a fost cazul, în paranteză a fost redată și transcrierea în limba engleză, ca în textul original. În traducerea în limba română, atunci când a fost posibil, glosarul include între paranteze și cuvântul în limbile idiș sau ebraică (n.r.).

Nume de locuri

Gorczycki (pronunțat Gorcițki): numele unei companii poloneze care a înființat un lagăr de muncă lângă satul Wolka. După invadarea Poloniei de către Germania, lagărul a devenit lagăr de muncă forțată sub controlul armatei germane, dar a rămas sub administrarea directă a personalului polonez de la compania Gorczycki.

Kojniț (engl. **Kozhnitz,** idiș **קאזשניץ**)**:** numele orașului polonez Kozienice. (Idiș)

Skarșisc: astăzi **Skarżysko-Kamienna**, oraș în nord-estul Poloniei. Germanii au avut aici o fabrică de muniții și trei lagăre de muncă forțată.

Starachowice (pronunțat Starahovițe): oraș polonez. De asemenea, numele unui lagăr industrial nazist de muncă forțată înființat în acel loc din partea Poloniei ocupată de Germania.

Ședliț (engl. **Schedlitz,** idiș **שעדליץ**): numele orașului polonez Siedlce. (Idiș)

Șidloviț (germ. **Schidlowitz,** idiș **שידלאָוויצע**): numele orașului polonez Szydłowiec. (Idiș)

Țoizmer: numele orașului polonez Sandomierz. (Idiș)

Wolanów: oraș polonez. De asemenea, numele unui lagăr nazist de muncă forțată înființat în acel loc din partea Poloniei ocupată de Germania.

Cuvinte care provin din alte limbi

aktion: operațiunea armatei germane sau a Gestapo-ului de a bloca o mică parte a ghetoului și de a merge din casă în casă pentru a căuta cafea, zahăr, bani sau alte lucruri interzise de legile anti-evreiești. (Germană)

alef-beis (engl. **aleph-beis,** ebr. אלף בית): alfabetul ebraic.

aliyah (ebr. עלייה): emigrarea în Israel (lit.: a se ridica). (Ebraică)

alte kocker sau **alte kaker** (idiș אַלטער קאַקער): boșorog (vulg., jargon idiș).

apikorus sau **apikoros** (idiș אפיקורוס): eretic. (Idiș-ebraică)

appel platz: locul deschis dintr-un lagăr de concentrare sau de muncă forțată unde prizonierii trebuiau să se alinieze în fiecare dimineață pentru inspecție. (Germană)

appel: operațiune în lagărele germane de concentrare și lagărele de muncă forțată prin care prizonierii trebuiau să se alinieze și să stea în poziție de drepți pentru a se striga prezența. Era o rutină ca în fiecare dimineață și înainte de a pleca la muncă și la întoarcerea de la muncă să se facă apelul. Apelul implica adesea și o inspecție sau o selecție a prizonierilor în vederea execuției. (Germană)

aron hakodeș (engl. **aron koydesh;** ebr. אֲרוֹן הַקֹּדֶשׁ): arca sfântă, dulap ornamental într-o sinagogă unde se țin sulurile Torei (chivot). (Ebraică)

aroys, *vezi* **raus**

aydele sau **eydele** (idiș

): nobil, rafinat. (Idiș)

baleyghert (engl. **baleygert**, idiș באלעגערט): sub asediu. (Idiș)

beis din sau **bet din** (engl. **beth din**, ebr. בית דין): instanță religioasă evreiască. Comunitățile evreiești au avut întotdeauna o instanță rabinică angajată să arbitreze și să impună rezolvarea disputelor de orice fel dintre evrei. După legea evreiască, un divorț nu este considerat valid fără un *ghet* (certificat de divorț, גט) emis de un *beis din*. (Ebraică)

beis medraș (engl. **beis medrash** sau **beit midraș**, ebr. בית מדרש): sală de studiu dedicată învățăturilor evreiești. De obicei, o încăpere plină cu cărți sfinte într-o ieșiva sau o sinagogă. Studiul se face adesea cu voce tare, prin interacțiunea între doi oameni, astfel încât nu te poți aștepta ca *beis medraș* să fie un loc liniștit. (Idiș-ebraică). Kojniț a fost renumit pentru ai săi *beis medrașnikes* care stăteau și învățau în *beis medraș* dinainte de ivirea zorilor până târziu în noapte. În timpul iernii, în zilele de joi, stăteau toată noaptea și învățau… Oricine dorea să învețe găsea un loc… Nu se făceau diferențe în funcție de clasa socială[1]. *Beis medraș*-ul din Kojniț era un loc unde „era concentrată orice manifestare de viață spirituală și religioasă”. În zilele friguroase de iarnă, evreii săraci veneau să se încălzească la sobele fierbinți. „Oricine avea o casă

neîncălzită sau o sobă stricată… venea în zilele friguroase de iarnă să se încălzească la soba fierbinte… Oricine fusese izgonit din casă de viața în sărăcie se ducea la *beis medraș*”[2].

block: baracă. (Germană)

blockältester: lider sau un prizonier mai vârstnic din lagăr care nu părăsea niciodată baraca pentru a merge la muncă. Sarcina lui era să păzească baraca de hoți, să facă curățenie în baracă și să îndeplinească sarcini administrative legate de baracă. (Germană)

braha pl. **brahot** (engl. **bracha,** pl. **brachot**; idiș **ברכה**): Binecuvântare. În tradiția evreiască se spune *braha* înainte de masă, pentru comemorarea unei sărbători sau a altui eveniment de bun augur, la îndeplinirea unor anumite *mițvot* (fapte bune obligatorii) sau pentru a binecuvânta alți oameni. *Brahot* se spun în public sau în particular și încep de obicei cu cuvintele, „Fii binecuvântat Doamne Dumnezeul nostru”, recunoscându-se prin aceasta că Dumnezeu este sursa tuturor binecuvântărilor. *Brahot* sunt menite să aducă sens și sfințenie acțiunilor lumești și evenimentelor din viața de zi cu zi. (Idiș-ebraic)

bris sau **brit mila** sau **milah** (ebr. **ברית מילה**): ritualul evreiesc al circumciziei prin care un bărbat evreu consfințește legătura dintre Dumnezeu și Avraam care e descrisă în cartea Facerii. După legea evreiască, *bris* se face când un copil evreu sănătos împlinește opt ani (vârsta lui Isaac când a fost circumcis). Dacă copilul nu este suficient de puternic și sănătos la această vârstă fragedă, circumcizia este amânată până când starea sănătății lui o va permite. (Ebraică)

broighes (engl. **broyges**, idiș **בריגעס**): o stare de spirit (de obicei reciprocă) față de o altă persoană care reflectă o relație personală deteriorată, într-o stare constantă de scindare, dezacord și resentiment. (Idiș)

bubishe: bunică. (Diminutiv idiș de la **באָבע**, bunică)

challah (pronunțat **hala’**, idiș **חלה**): pâine împletită care se mănâncă de Șabat și alte sărbători. (Idiș-ebraică)

ciolent (idiș **טשאָלנט**): o tocană preparată înainte de Șabbos, ținută la foc mic peste noapte și servită a doua zi la prânz. Există mai multe feluri, dar în mod tradițional este preparată cu fasole, orz, cartofi și uneori cu carne (Idiș).

daven sau **davnen**: a se ruga (engl. **daven**, idiș **דאַוונען**). Folosit adesea pentru a descrie rugăciunea la o anumită slujbă cum ar fi șaharit (slujba de dimineață, **שחרית**). **Daven hoyah** înseamnă a te ruga cu voce tare și însuflețit. (Idiș)

drek (engl. **dreck**, idiș: **דרעק**): excrement. (Idiș)

dreyer: (idiș **דרייער**): pungaș viclean, lit.: cineva care știe să se descurce. (Idiș)

drimel (idiș **דרעמל**): a ațipi. (Idiș)

droșke (engl. **droshke)**: birjă trasă de cai. (Poloneză)

dvekut (ebr. **דבקות**): atașament. Un termen din tradiția mistică evreiască semnificând experiența meditativă a apropierii de Dumnezeu care izvorăște din

conformarea gândurilor, vorbirii, acțiunilor și intențiilor cuiva la diversitatea însușirilor dumnezeiești din normele comportamentale umane. (Ebraică)

Ereț Israel (engl. **Eretz Yisroel**, ebr. ארץ ישראל): Țara lui Israel, unde Am Yisroel (poporul lui Israel) a trăit și s-a guvernat singur în timpurile biblice, până la distrugerea de către armata babiloniană a Primului Templu din Ierusalim construit de Regele Solomon, și din nou sub regii iudaici hasmoneeni în epoca celui de-al Doilea Templu. Romanii au distrus al Doilea Templu (70 d.Hr.) și i-au trimis în exil forțat pe majoritatea evreilor din Ereț Israel după înăbușirea răscoalei lui Bar Kohba (aprox. 132-36 d.Hr.) și au redenumit zona geografică Aolea Palestina.

farbrente (idiș פֿאַרברענט): înfocați, fanatici (lit.: ieșiți din minți). În text „antisemiți *farbrente*”. (Idiș)

feldșer (germ. **feldscher**, idiș פעלדטשער): practicant al medicinei tradiționale care nu are o diplomă medicală, dar are o oarecare experiență în domeniul medical. Existau în mod obișnuit în micile orașe și sate din Europa de Răsărit, acolo unde practicanții medicinei cu pregătire oficială nu erau suficienți sau lipseau cu totul. (Idiș)

ganțer maher: *vezi* **maher**

Gemeinder: consiliu evreiesc ales pentru a gestiona treburile comunității locale evreiești. (Idiș, etimologie germană)

ghemașmaher (engl. **gemashmakher)**: meseriaș care croiește fețele din piele ale pantofilor. (Idiș)

goi (engl. **goy,** pl. **goyim**; idiș גוי, pl. גויים): ne-evreu. (Idiș-ebraică)

goiș sau **goișe** (engl. **goysh**, idiș גויִש): (adj.) ne-evreu. (Idiș-ebraică)

goldene medina (idiș מדינה גאָלדען): Supranumele dat Americii ca țară a oportunităților, a libertății, a dreptății și a apărării împotriva pogromurilor (lit.: țara de aur). (Idiș)

gonef, pl. **ganuvim (**idiș גנב**,** pl. גנבים): hoț. (Idiș-ebraică)

groș: monedă poloneză egală cu 0,01 zloți.

groyse artik: distins, de înaltă clasă. (Idiș)

hameț (engl. **hametz**, ebr. חמץ): drojdie, sau aspectul pâinii care o face să crească atunci când este coaptă. În timpul sărbătorii Pesah, este interzis să mănânci, să folosești sau să ai orice fel de *hameț* (azimă, Ieșirea 13:6-8). Rabinii i-au învățat pe evrei că drojdia reprezintă mândria egoistă care ne înrobește sufletele și că activitatea fizică lumească de curățare în timpul Pesah trebuie să fie însoțită în consecință de efortul fiecărui individ de a se elibera pe el însuși din robia spirituală. Conform lui Ramban, un înțelept din secolul al treisprezecelea, scopul este să elimini *hameț* „din mintea ta”.

hassidim (ebr. חסידים): hasizi, evrei adepți ai mișcării hasidice fondate de Baal Șem Tov.

Hassidus: învățăturile și înțelepciunea hasidică. Fiecare sectă hasidică și-a dezvoltat propria tradiție Hassidus și fiecare rebbe și-a adăugat amprenta unică. Pentru un evreu hasidic dintr-o sectă, studiul învățăturilor altor rebbe și secte hasidice era considerat un lucru demn de laudă. (Idiș-ebraică)

haşem ysborah (engl. **hashem_yisborekh,** idiș **שם-יתברך**): Dumnezeu cel Binecuvântat. (Idiș)

hayal, pl. **hayalim** (engl. khayal, ebr. **חייל**): soldat. (Ebraică).

hazan (engl. **khazzan**, ebr. **חַזָּן**): cantor. (Idiș-ebraică)

heder: școală primară pentru evrei (lit.: încăpere). (Idiș-ebraică)

hefker, pl. **hefkerim** (idiș **הפֿקר**): oameni în afara legii. (Idiș-ebraică)

hoyah (engl. **hoyakh**, idiș **הויאך**): cu voce tare. (Idiș)

huțpa (engl. **khutzpa,** idiș **חוצפּה**): încredere îndrăzneață. Termenul poate fi folosit într-un context pozitiv, cum ar fi „curaj”, sau într-unul negativ, cum ar fi „tupeu” sau „nerușinare”. Nu există un corespondent real în limba engleză. (Idiș)

iarmulka (idiș **יארמלקע**): tichie purtată de evreii religioși. Este cunoscută și sub numele de chipa sau kipa (**כִּיפָּה**). (Idiș-ebraică)

Ieșua (engl. **Yeshua**, ebr. **ישוע**): Mântuitorul. (Idiș-ebraică)

iusemim sau **isumim** (idiș **יתומים**): orfani. (Idiș-ebraică)

jid (engl. **zhid**): nume peiorativ pentru evreu. (Poloneză)

Judenrat: consiliu evreiesc din orice oraș mare sau mic numit și controlat de către germani. Fiecare Judenrat era responsabil pentru asigurarea tuturor serviciilor de bază din ghetou. Germanii au vrut o autoritate evreiască colaboraționistă care să le pună în aplicare politicile într-un mod ordonat. (Denumire germană inventată de naziști).

judenrein: curățat de evrei. (Denumire germană inventată de naziști)

kapo: șef de echipă în lagărele de concentrare care era și el prizonier și căruia i se ofereau privilegii în schimbul supravegherii echipelor de muncitori. Un termen în jargon inventat chiar de deținuți. (Germană)

kaputt: falit, spart, defect. (Germană)

kațet sau **kațetnik** (engl. **katzet** sau **katzetnik**, ebr. **קאַ-צעט**): termen în jargon pentru un prizonier în lagărul de concentrare. (Denumire germană inventată de naziști)

kibbiț (engl. **kibets**, idiș **קיבעץ**): pălăvrăgeală. (Idiș)

kiduș (engl. **kiddish,** ebr. **קידוש**): rugăciunea tradițională prin care se binecuvântează vinul spusă în diminețile și serile de Șabbos și la sărbători. Dacă nu există vin la dispoziție, rugăciunea poate binecuvânta și alt tip de mâncare sau băutură. (Idiș-ebraică)

kindeskinder (idiș **קינדסקינדער**)**:** urmași. (Idiș).

kinstim: tocmeală. (Idiș)

kișke, pl. **kișkes** (engl. **kishke**, idiș **קישקע**): intestin, stomac. (Idiș)

klappen hertz (idiș **קלאפן האַרץ**): o inimă care bate. (Idiș)

kop pl. **kep** (idiș קאָפּ, pl. קעפּ): cap. (Idiș).
koyah sau **koah** (engl. **koyakh**, ebr. כּוח): forță sau putere. (Idiș-ebraică)
kughel (idiș קוגל): budincă tradițională dulce cu tăiței. (Idiș)
kvil, pl. **kvitelah** (idiș
): bilețel prin care un devot hasidic adresează o cerere divinității prin intermediul unui rebbe pentru a fi sănătos sau pentru a avea succes în ceva. (Idiș)
loupe: Lupă de ceasornicar care se ține în orbita ochiului. (Engleză)
Luftwaffe: aviația germană. (Germană)
madrih (engl. **madrikh**, idiș מדריך): îndrumător, mentor. (Idiș)
mager (pl. **magere**): slab, subnutrit, emaciat. (Germană)
maher (engl. **makher**, idiș **מאכער**): persoană importantă. Cineva cu relații care rezolvă diverse lucruri. Un **ganțer maher** (**גאנצער מאכער**) este cel mai important *maher*, de ex. din consiliul evreiesc (Judenrat) al unei localități.
mameșe (engl. **mameshe**, idiș **מאַמעשי**): mamă. (Diminutiv idiș)
mamzer sau **mamzeru** (idiș **ממזר**): șirengar (lit.: un ticălos după legea evreiască). Folosit adesea cu afecțiune pentru a descrie un copil mic și îndrăzneț. (Idiș-ebraică)
mața (engl. **matzoh**, idiș **מצה**): pască evreiască (nedospită). (Idiș-ebraică)
mazel sau **mazal** (idiș **מזל**): noroc. (Idiș-ebraică)
menș, pl. **meșen** (germ **mensch**, pl. **menschen**; idiș **מענטש**, pl. **מענטשן**): persoană decentă, morală, integră, pe care se poate conta că face ceea ce se cuvine în comunitate (lit.: om). Un părinte își admonestează copilul să se comporte ca un *menș*. (Idiș-germană)
meșuga (engl. **meshuga**, idiș **משוגע**): nebun. (Idiș)
meție (engl. **metsiye**, idiș **מציאה**): afacere bună, chilipir. (Idiș)
Midraș: culegere de vechi legende și parabole rabinice folosite pentru a interpreta și ilustra concepte din Tora. Se spune că cineva care nu crede nicio legendă midrașică este un eretic, iar cineva care le crede pe toate este un prost. (Ebraică)
mikve (ebr. **מיקווה**): baie rituală. Evreicele măritate care respectă legea evreiască fac *mikve* în fiecare lună după ciclul menstrual, ca o condiție prealabilă pentru reunificarea fizică cu soții lor. Pentru bărbații evrei din anumite comunități este o tradiție să se scufunde în *mikve* ca un rit purificator înainte de Șabbos și de sărbătorile evreiești. (Ebraică)
minha (engl. **minkha**, ebr. **מִנְחָה**) și **ma'ariv** (ebr. **מַעֲרִיב**): slujbe de rugăciune evreiești de după-amiază și de seară. (Ebraică)
minyan (ebr. **מנין**): cvorum de zece evrei cerut de legea și tradiția evreiască pentru a se ține o slujbă de rugăciune evreiască completă. De ce zece? Pentru că atunci când Avraam a negociat cu Dumnezeu străduindu-se să salveze Sodoma și Gomora de la distrugere, L-a întrebat dacă cruță orașele în caz că va găsi zece oameni virtuoși printre locuitorii lor. Dumnezeu a răspuns că se va abține de la distrugerea orașelor dacă acolo existau zece oameni virtuoși. Apoi Dumnezeu a

pus capăt conversației și a continuat distrugerea. Vezi Facerea 28:20-33. (Ebraică)

misnagdim (idiș מתנגדים): evrei ortodocși care s-au opus mișcării hasidice, considerând că aceasta este o alunecare periculoasă în direcția tendințelor mistice, mesianice ale lui Șabbtai Țevi care se sfârșiseră cu un dezastru în timpul generației anterioare (lit.: opozanți). (Idiș-ebraică)

mițva, pl. **miț**vot **(**engl. **mitzvah**; ebr. **מִצְוָה,** pl. מִצְוֹת): faptă merituoasă care îndeplinește obligațiile religioase ale cuiva după legea iudaică. Este ceva mai cuprinzător decât pare la prima vedere. Așa cum să mănânci cușer și să respecți Șabbos înseamnă *miț*va, tot așa este și să faci dragoste cu soția și să întâmpini fiecare om cu un zâmbet sincer și un cuvânt bun. (Ebraică)

Moșiah (engl. **Moshiakh,** ebr. **מָשִׁיחַ**): Mesia iudaic (lit.: cel uns). (Ebraică)

muselmänner: deținuți dintr-un lagăr de concentrare cu ochii mari, obrajii scobiți și dinții mari. Corpul le era deja complet istovit de foame și de muncă grea și nu mai avea în ei niciun pic de viață (lit. musulman). (Jargon de lagăr de concentrare în germană)

nebeh (engl. **nebekh**, idiș **נעבעך**): interj.: lamentabil, ce păcat. (Idiș)

neșome (engl. **neshome**, idiș **נשמה**): suflet (Idiș)

nigun (pl. **nigunim**, idiș **ניגון / ניגונים**): melodie. Este folosit și pentru melodiile hasidice fără cuvinte cântate în mod repetat pentru a crea o atmosferă în vederea exprimării meditative a stării de înflăcărare spirituală și bucurie. Fiecare sectă hasidică și-a compus propriile *nigunim* care erau cântate de ei precum și de alte grupuri hasidice. (Idiș-ebraică)

oyșghespielt (engl. **oyshgeshpielt**, idiș **אויסגעשפילט)**: consumat și epuizat de înfometare și muncă grea. (Idiș)

paskin șaylas (engl. **paskin shaylas**, idiș פסקן שאלות): a răspunde (decide) conform regulilor. (Idiș)

patș (engl. **patsh**, pl. **patsh**; idiș **פּאַטש**): palmă. (Idiș)

Pesah (engl. **Pesach, Pesakh** sau **Passover)**: Paște, sărbătoare care durează opt zile din martie și/sau aprilie și care comemorează eliberarea din robia din Egipt a celor douăsprezece triburi de copii ai lui Israel. Pesah începe cu o masă festivă numită Seder în timpul căreia se spune și se discută povestea eliberării. Pesah începe pe 15 Nisan după calendarul evreiesc, care este la 30 de zile după Purim, 50 de zile înainte de Șavuos (Șavuot), 163 de zile înainte de Raș Hașana și cu 173 de zile înainte de Iom Kipur. (Ebraică)

peyos, payot (idiș **פּאות**): perciuni. Hasizii și alți evrei religioși își lasă adesea perciunii să crească pentru a se conforma unei interdicții biblice de a-și tăia părul în acea zonă. Băieții tineri își răsucesc uneori *peyos* în jurul urechilor. (Idiș-ebraică)

piernat (pl. **piernaty**): pilotă. (Poloneză)

piș (engl. **pish**, idiș **פּיש**): a urina. (Idiș)

piyyut, pl. **piyyutim** (ebr. **פיוט / פיוטים**): poem liturgic ebraic destinat a fi recitat sau cântat cu prilejul unor servicii religioase. (Ebraică)

Purim: sărbătoare în februarie și/sau martie (14 Adar în calendarul ebraic) care comemorează salvarea de la exterminare a evreilor de către regina Estera în vremea Imperiului Persan, dorită de către Aman, vizirul regelui Ahașveroș al Persiei. Povestea este redată în Cartea Esterei, care este citită în public de Purim. De Purim se poartă în mod tradițional costume populare, iar a te îmbăta este considerat ceva de laudă, ca un *mițva* (faptă bună). (Ebraică)

rahmunes sau **rahmones** (engl. **rakhmunes**, idiș **רחמנות**): milă din toată inima combinată cu un act caritabil. (Idiș-ebraică)

raus: afară, sau „ieși afară”. (Germană). Varianta idiș este **aroys** (**אויס**).

reb (idiș **רב**): titlu sau formă de adresare politicoasă față de un bărbat care nu e rabbi. (Idiș-ebraică)

rebbe (idiș. **רבי**): rabinul care este conducătorul unei secte hasidice. (Idiș)

Reichsdeutsche: german care s-a născut și a crescut în Germania. (Germană)

Roș Hașana (engl. **Rosh Hashanah,** ebr. **ראש השנה**): Anul Nou evreiesc. (Ebraică)

roșe (engl. **roshe** sau **rasha,** idiș **רשע**): cel rău. (Idiș-ebraică)

sandek (ebr. **סנדק**): la un *bris*, băiețelul este așezat în poala unui *sandek* (un bărbat adult care este adesea un bunic sau o altă rudă apropiată), care ține copilul în timp ce o altă persoană (*mohel*, ebr. **מוֹהֵל**) efectuează circumcizia. Termenul evreiesc (pronunțat „sandak”) este tradus adesea prin „naș”, dar sensul poartă o semnificație strict iudaică și care nu este inclusă în traducerea englezească. (Idiș-ebraică)

Seder (ebr. **סדר**): masă festivă dată în prima și a doua seară de Pesah, care include o repovestire oficială a poveștii eliberării vechilor evrei (cele douăsprezece triburi care se trăgeau din fiii lui Iacov) din robia din Egipt de către Dumnezeu, așa cum este ea relatată în Ieșirea. (Ebraică)

sehel (engl. **sekhel**, idiș **סייכל**): bun simț, inteligență practică. (Idiș)

siddur (ebr. **סידור**): carte iudaică de rugăciuni. (Ebraică)

Sucot, (engl. **Sukkes** sau **Sukkot**, ebr. **סוכות**): sărbătoare veselă de șapte zile care cade în septembrie și/sau octombrie, în a cincea zi după sărbătoarea solemnă de Iom Kipur. Evreilor li se cere să construiască chioșcuri improvizate cu acoperișuri de paie în care să stea în timpul sărbătorii în semn de mulțumire pentru recolta de toamnă și pentru a comemora șederea strămoșilor lor în deșertul Sinai după eliberarea din robia din Egipt (Leviticul 23:42). În tradiția creștină, este cunoscută ca Sărbătoarea Corturilor sau a Tabernaculelor.

Șabbos sau **Șabbat** (ebr. **שיתים** sau **שבת**): Sabatul evreiesc începe vineri seara la apus și se sfârșește sâmbătă seara la o oră după apusul soarelui. Evreilor li se cere prin Cele Zece Porunci: „Adu-ți aminte de ziua odihnei, ca să o sfințești… Căci în șase zile a făcut Domnul cerurile, pământul și marea, și tot ce este în ele, iar în ziua a șaptea s-a odihnit: de aceea a binecuvântat Domnul ziua de odihnă

și a sfințit -o” (Ieșirea 20:8-11). Evreii respectă Șabbos, așa cum le cere Deuteronomul 5:12, abținându-se de la orice fel de activitate considerată muncă de codul Halaha. (Mișnah Șabbat 7:2). (Idiș-Ebraică)

șaharis sau **șaharit** (engl. **shakharis**, ebr. **שחרית**): rugăciunea de dimineață. (Ebraică)

șalah munes (engl. **shalakh manos,** idiș **שלח־מנות**): daruri tradiționale de Purim care constau în fructe, nuci, prăjituri și alte gustări. (Idiș-ebraică)

șamaș (engl. **shamash**, idiș **שמש**): îngrijitorul sinagogii. (Idiș-ebraică)

Șavuos sau **Șavuot** (engl. **Shavuos** sau **Shavuot**, ebr. **שָׁבוּעוֹת**): „sărbătoarea săptămânilor” din mai și/sau iunie (6 Sivan în calendarul evreiesc) care celebrează recolta de vară și comemorează momentul în care toți Copiii lui Israel „au văzut vocile” (Shemot 20:15) revelării lui Dumnezeu la poalele Muntelui Sinai, iar Moise a urcat pe Muntele Sinai pentru a primi cele Zece Porunci ca pe un legământ veșnic între Dumnezeu și Copiii lui Israel. Șavuos cade în a cincizecea zi după prima zi de Pesah. În tradiția creștină este cunoscută ca Rusaliile. (Ebraică)

șep nahes (engl. **shep nakhes**, idiș **שעפּ נחת**): să te bucuri și să-ți placă (dar nu să fii mândru) de norocul, fericirea și realizările altei persoane. Cel mai adesea, oamenii *șep nahes* de copiii lor, elevii lor sau de alte persoane din cercul lor de apropiați. (Idiș)

șisel plural **șiseln** (engl. **shisel** pl. **shisen**; idiș **שיסל**, pl.
): castron. (Idiș)

șiva (ebr. **שבעה**): perioada de doliu de șapte zile după tradiția evreiască. Membrii apropiați ai familiei stau pe scaune joase și nu părăsesc casa timp de șapte zile, în timp ce familia, prietenii și alți oameni din comunitate fac o vizită (o vizită *șiva*) pentru a le alina durerea celor în doliu. (Ebraică)

șmate (engl. **shmate,** pl. **shmates;** idiș, **שמאַטע** pl. **שמאַטעס**): zdrențe. (Idiș)

șmir (engl. **shmir**, idiș **שמירן**): a curăța, a unge. (Idiș)

Șoah: Holocaust (lit.: anihilare). Uciderea sistematică a aproximativ șase milioane de evrei și distrugerea aproape completă a comunităților evreiești din toată Europa de Vest și de Est ocupată de Germania în al Doilea Război Mondial, cu intenția exprimată public de a extermina poporul evreu, religia evreiască și influența evreilor în lume. (Ebraică)

șohet sau **șoihet** (engl. **shoykhet**, idiș **שוחט**): măcelar care taie animale pentru carne în tradiție evreiască (cușer). (Idiș-ebraică)

știebel (engl. **shtiebel,** idiș **שטיבל**): o încăpere (mai mic decât o sinagogă) rezervată pentru cei care se opresc pentru o rugăciune comună. *Știebel* era un loc important de adunare în viața hasidică din Polonia. Pe lângă slujbe de rugăciune, la *știebel* comunitatea putea mânca, bea și ține prelegeri[3]. (Idiș)

știk drek (engl. **shtik drek**, idiș **שטיק דרעק**): nemernic, lit. o bucată de excrement. (Idiș)

șul (engl. **shul**, idiș **שול**): sinagogă. (Idiș)

talmid (ebr. **תלמיד**): un elev devotat, un discipol. (Idiș-ebraică)

talmidei hahomin (engl. **talmidey khakhonim**, idiș **תלמידי חכם**): erudiți care studiază Tora și sunt bine educați în interpretarea legilor și tradițiilor evreiești și care sunt adesea ridicați la rangul de rabini. (Ebraică)

Talmud: o colecție de texte de șaizeci și trei de volume, 6.200 de pagini, cu învățături, dezbateri și păreri ale multor rabini cu privire la diverse subiecte, inclusiv legea evreiască, etica, filosofia, obiceiurile, istoria, folclorul și multe alte subiecte. Este alcătuit din Mișna, care este scris în ebraică și din Ghemara (un comentariu pe marginea Mișnei), care este scris în aramaica babiloniană. A fost întocmit și revizuit într-o perioadă de peste patru sute de ani care s-a încheiat în secolul al cincilea d.Hr. (Ebraică)

tateșe (engl. **tateshe**, idiș **טאַטעשי**): tată. (Diminutiv în idiș)

tfilin, tefilin (ebr. **תְּפִלִּין**): filactere. Cutiuțe făcute din piele întărită care conțin anumite texte din Tora și pe care bărbații evrei și le leagă cu curele de piele de frunte sau de braț în timpul slujbei de dimineață. (Ebraică)

tiș (engl. **tish,** idiș **טיש**): o adunare hasidică exclusivistă la care rebbe stă la masa lui și îi binecuvântează pe evreii hasidici din comunitatea lui, cântă *nigunim* împreună cu ei, interpretează Tora și le transmite învățăminte profunde prin intermediul parabolelor și poveștilor. Un rebbe hasidic are în mod obișnuit un *tiș* vineri seara după ce membrii comunității și-au terminat la casele lor cina de Șabbos. (Idiș)

tuhes (engl. **tukhes**, idiș **טאָכעס**): fund, dos. (Idiș)

țadik, pl. **țadikim** (engl. **Tzadik,** pl. **Tzadikim**; ebr. **צַדִּיק**): un sfânt virtuos care aplică cu succes legea și înțelepciunea evreiască fără egoism, pentru a-și pune propria gândire, intențiile, discursul și acțiunile în concordanță cu voia lui Dumnezeu într-un mod care exprimă calitățile pozitive, cum sunt cunoașterea, înțelegerea, dreptatea, mila, bunătatea și iubirea în relațiile lui cu ceilalți oameni. (Ebraică)

țedeka (engl. **tzedeka** sau **tzedoka**, idiș **צדקה**): caritate, pomană (Ebraică)

țures (engl. **tsures**, idiș **צרות**): necazuri. (Idiș-ebraică)

Uhrmacher: ceasornicar. (Germană)

UNRRA: Administrația Națiunilor Unite pentru Ajutor și Reconstrucție, fondată de Națiunile Unite pentru a-i ajuta pe refugiații de război.

vaser treiger (idiș **וואַסער טרעגער**, din germ. **Wasserträger**): sacagiu. (Idiș)

verfluchter Hund: câine blestemat. (Germană)

verrückt: nebun. (Germană)

Volksdeutsche: etnici germani care s-au născut și au crescut în afara Germaniei. (Germană)

yihus (engl. **yikhus**, idiș
): strămoși de vază, cum ar fi rabini renumiți sau alți conducători evrei. (Idiș)
yontefdik (idiș יום־טובֿדיק): festiv. (Idiș-ebraică)
zaide sau **zeide** (idiș זײדע): bunic. (Idiș)
zecken: paraziți puturoși (lit.: căpușe). Expresie injurioasă în jargon folosită de primii naziști și de neo-naziștii contemporani pentru a se referi la persoanele considerate a fi de rasă inferioară, la partidele politice de stânga etc[4]. (Germană)
zmires sau **zmirot** (ebr. זְמִירוֹת): cântece evreiești care se cântă în jurul mesei la o masă de Șabat sau de sărbătoare. (Idiș-ebraică)

Surse bibliografice

Surse primare

Interviu cu Harry Lenga (aprox. 7 ore), realizat de Vida Prince (soră) cu sprijinul St. Louis Center for Holocaust Studies Oral History Project, 1982-83.

Interviu cu Harry Lenga (aprox. 2 ore), realizat de Vida Prince (soră) cu sprijinul St. Louis Center for Holocaust Studies Oral History Project, 1985.

Interviu cu Harry Lenga (aprox. 30 minute) realizat de rabinul Robert Sternberg cu sprijinul St. Louis Center for Holocaust Studies Oral History Project, 1987.

Interviu cu Harry Lenga (aprox. 4 ore), realizat de coautor, Scott Lenga, 1989.

Interviu cu Harry Lenga (aprox. 33 ore), realizat de coautor, Scott Lenga, 1993.

Povești spuse de către Harry Lenga coautorului, Scott Lenga (fiul său), din copilărie până la maturitate, 1961-93.

Interviu cu Hyman (Chaim Meyer) Salzberg (aprox. 3 ore), Interview Code 555, USC Shoah Foundation, 1995.

Declarația prizonierului de la Wolanów Jersey Gelnikier, 17 iunie, 1945, făcută sub jurământ în prezența lui Reginald C. Borroughs, locotenent de infanterie, investigator al Departamentului de Crime de Război, Secția Justiție Militară, Armata a Șaptea a SUA, digital-collections.ww2.fsu.edu/scripto/scripto/diff/324/765/0/10774/ 10775

Baruch Kaplinski et al., eds., *Memorial Book of Kozienice (Kozienice, Poland): Translation of Sefer Zikaron le-Kehilat Kosznitz*, New York: JewishGen, Inc. 2016. Ediția originală în idiș-ebraică publicată la New York, 1969; ediția originală în engleză publicată la New York, 1985

a. Anonymous, „Who is the Kozienicer Who Writes About the Holocaust?” Ringelblum, Archive No. 1, Registration 846, 1942.

b. Chava Shapiro, „These I Remember Fondly”.

c. Itshe Blatman, „These Are the Kind of Jews That Lived in Kozienice”.
d. Chaim Meyer Salzberg, „Frightful Days and Years”.
e. David Goldman, „The Terrible Nightmare”.
f. M. Sh. Geshuri, „The Heads of the House of Kozienice”.
g. Issachar Lederman, „The Heritage of the Dynasty of Kozienice”.
h. Issachar Lederman, „The Shul and the Beis Medrish”.
i. Yaakov Epstein, „Kozienicer Beis Medrishniks”.
j. Moshe Unger, „The Rebbetzin Perele Davens in a Talus”.
k. Nekhe Katz, „Kozienice Elects a Rabbi”.
l. Leibele Fishstein, „Rabbi Ben Tzion Freilach”.
m. Elimelekh Feigenboim, „A Memorial to My Many-Branched Family”.
Moshe Ha-Elion, *The Straights of Hell*, Cincinatti, OH: Bibliopolis and Bowman & Cody Academic Publishing, Inc., 2005.
Interviu cu Ann Lenga (banda 1, fața B), realizat cu sprijinul St. Louis Center for Holocaust Studies Oral History Project, noiembrie 1981.
Robert B. Persinger, Remembering Ebensee, 1945. Discurs rostit în 6 mai 2005, la comemorarea anuală a eliberării lagărului de la Ebensee, Ebensee, Austria.

Surse secundare

Auschwitz Museum website: auschwitz.org
Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Center website: www.yadvashem.org
United States Holocaust Memorial Museum, online Holocaust Encyclopedia.
Shimon Huberband, *Kiddush Hashem: Jewish Religious and Cultural Life During the Holocaust*, New York: Yeshiva University Press, 1987.
Malka Shapiro, *The Rebbe's Daughter: Memoir of a Chassidic Childhood*, English translation by Nechemia Polen, Philadelphia, PA: Jewish Publication Society, 2002.
Richard Brietman, „Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories”, *Simon Wiesenthal Center Annual 7*(1990).
Arad Yizhak, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.
Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine 1941-44*, London: Palgrave Macmillan, 2003, 60.

Christopher R. Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave Labor Camp*, New York: W.W. Norton, 2010.

Primo Levi, *Survival in Auschwitz*, New York: Collier Books, 1961 [*Mai este oare acesta un om?*, traducere și postfață de Doina Condrea Derer, Polirom, Iași, 2004].

Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford, UK, and New York: Oxford University Press, 2010.

Roderick Stackelberg și Sally Winkle, *The Nazy Germany Sourcebook: An Anthology of Texts*, New York: Routledge, 2002.

Piotr Kojka și Sławomir Kulpa, *Kierunek Loslau: Evacuation March of Auschwitz Prisoners 1945*, Wodzisław Sląski, Poland: Museum in Wodzisław Sląski, 2016.

Jacqueline L. Longe; Gale Group, „Gale Encyclopedia of Medicine", 3rd ed., Detroit: Thompson Gale, 2006.

Joan Little, *„Holocaust, Polish Survivor's Memories Move Students"*, St. Louis Post-Dispatch, November 24, 1986.

Aryeh Kaplan, *Chasidic Masters: History, Biography and Thought*, New York: Maznaim, 1984.

H.H. Ben-Sasson, *A History of the Jewish People*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.

Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah: 1626-1676*, English translation by R. J. Z Zwi Werblowsky, New Jersey: Princeton University Press, 1973.

Marcin Wodziński, „Hasidism in Poland", Oxford, UK: Oxford Bibliographies, 2016.

Ezriel Natan Frenk, *Aggadot Chassidim Le Bney Neurim uLeAm (Legends of the Chassidim for the Youth and the nation)*, Warsaw, Poland: Barkai, 1923.

Ezriel Natan Frenk, *Yehudei Polin Bimei Milchamot Napolion (The Jews of Poland During the Napoleonic Wars)*, Warsaw, Poland: Hatsfira, 1912.

Hanna Węgrzynek, *„Ger Hasidim; Hasidim from Góra Kalwaria"*, Museum of the History of the Poland Virtual Shtetl, sztetl.org.pl/en/glossary/ger-hasidim-hasidim-gora-kalvaria Menashe Shif, Tzadikei Olam *(Everlasting Righteous Ones),* Ashod, Israel: Machshevet Publishing, 2009.

Kathleen J. Nawyn, CMH, „The Liberation of the Ebensee Concentration Camp, May 6, 1945", CMH News and Features, history.army.mil/news/2015/150500a_ebensee.html

Black Five, „The Saint in the Tank" (excerpts from newspaper articles about Robert Persinger and the liberation of Ebensee), www.blackfive.net/main/2006/03/the_saint_in_th.html

Shaul Stampfer, „How and Why Did Hasidism Spread?" *Jewish History* 27, 201-219, (2013).

doi.org/10.1007/s10835-013-9186-6

Matthias Heine, „The tick in the Nazi mouth, it couldn’t be more disgusting”, Welt, 23-May-2014.
www.welt.de/kultur/article128336389/Die-Zecke-im-Nazi-Mund-ekliger-geht-s-nicht.html.

Note de final

Denumirile complete ale surselor care sunt abreviate în notele de final pot fi găsite în secțiunea „Surse bibliografice” de mai sus.

Capitolul 1
Copilăria în orașul hasidic Kojniț (1919-1930)

1. Hasidismul este o sectă ortodoxă iudaică fondată în secolul al optsprezecelea de către rabbi Israel ben Eliezer, care a ajuns să fie cunoscut sub numele de Baal Șem Tov (învățatul cu un bun renume). Mai multe explicații și o scurtă biografie a maghidului din Kojniț sunt oferite în Anexa A, „Cercetările mele legate de contextul hasidic”. Detaliile despre povestea logodnei și căsătoriei lui au fost uitate și nu pot fi confirmate din sursele independente disponibile, deși sunt cunoscute poveștile în care se relatează că maghidul din Kojniț era bolnăvicios și handicapat fizic și a fost logodit fără succes cel puțin o dată înainte de a-și găsi soția care a stat alături de el toată viața și i-a născut o fiică. Vezi Rabbi Moshe Weinberger, „Kozhintzer Maggid (1) Introduction to the Life and Teachings of the Kozhnitzer Maggid”, August 3, 1998. YUTorah Online, www.yutorah.org/lectures/ lectures.cfm/823624/rabbi-moshe-weinberger/kozhnitzer-maggid-1-introduction-to-the-life-and-teachings-of-the-kozhnitzer-maggid.
2. Ramura gher (gur) este o sectă diferită a hasidismului. Vezi Anexa B, „Povestea lui Laizer Ițhac Wildenberg”.
3. Pregătirile pentru Pesah necesită o curățenie atentă în casă și o pregătire specială a tuturor ustensilelor pentru gătit și servitul mesei folosite de Pesah.

Aceste lucruri sunt cerute de legea evreiască care interzice folosirea oricărui *hameț* (drojdie sau alt ingredient care face pâinea să crească la coacere) în timpul Pesahului (Ieșirea 13:6-8). Conform învățăturilor rabinilor, *hameț* reprezintă mândria egoistă care ne înrobește sufletele, în consecință activitatea fizică lumească a curățeniei de Pesah ar trebui să fie însoțită de strădania fiecăruia de a-și elibera sufletul din robie. După cum a spus Ramban, un înțelept din secolul al XIII-lea, scopul este să nu mai existe *hameț* „în mintea ta".

4. Șema (שְׁמַע יִשְׂרָאֵל) este cea mai veche și cea mai cunoscută rugăciune iudaică și începe cu expresia fundamentală a monoteismului evreiesc: „Ascultă, Israele, Domnul Dumnezeul nostru este singurul Domn" (Deuteronomul 6:4-9). Yisroel-Mendele, învățătorul celor mai mici copii, avea privilegiul exclusiv de a-i duce pe elevi să recite Șema pentru proaspetele mame și copiii lor nou-născuți. Leibele Fishstein, „Rabbi Ben Tzion Freilach", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 342-43. Vezi și Elimelekh Feigenboim, „A Memorial to My Many-Branched Familiy", *ibid*., 384-85.
5. Evreii din Kojniț nu aveau obiceiul să „fugă imediat la doctorul local… când cineva nu se simțea bine. Mai întâi erau încercate toate remediile de acasă: un prosop ud pentru durerea de cap; chinină pentru greață; o clismă pentru durerea de burtă; usturoi și piper pentru durerea de dinți; descântece pentru a fi ferit de deochi; zahăr candel pentru tuse puternică și durere în gât. Când niciunul dintre aceste remedii nu mergea, chemau un bărbier-chirurg (*feldșer*) să spargă varicele sau să pună ventuze calde în zonele afectate… Când toate acestea nu dădeau rezultat [și nici rugăciunile și *kvitelah* nu mergeau], un evreu bogat chema doctorul local sau pe doctorul din Radom. Viața săracilor se stingea ca o lumânare. Lederman, „Jewish Barber-Surgeons in Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 436.
6. Există referințe la o „boală numită «infecție fungică» [ce] apărea în gâturile nou-născuților" pentru care bărbierul-chirurg local „nu avea tratament, așa că mulți copii mureau". Un cârciumar local pe nume Ieșaiahu Shabason a mers la un pediatru vestit de la Varșovia care i-a arătat cum „se elimină infecția. Datorită lui, sute de copii din regiunea Kojniț au fost salvați de acest flagel îngrozitor". Lederman, „Kozienice Personalities and Figures", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 406.
7. Elevii avansați în studiul Torei, pe lângă beneficiile religioase și spirituale aduse de studiul intensiv, aveau un statut care îi oferea unui tânăr perspectiva unei căsătorii mai bune, mobilitate socială și oportunitățile economice asociate. Un astfel de exemplu a fost Hirsh Leib, un sacagiu din Kojniț, care trudea și suferea în lunile reci și glumea cu toată lumea. El și soția lui își ajutau unicul fiu care studia zi și noapte în ieșiva până când a ajuns un învățat recunoscut și, în cele din urmă, s-a căsătorit și a intrat într-o familie foarte bogată dintr-un alt oraș. Mulți evrei din Kojniț „îl priveau [pe fiul lui Hirsh Leib] cu mândrie, ca și când

ar fi fost o proprietate a orașului. Nu era el fiul celui care le căra apă tuturor?”. Shapiro, „These I Remember Fondly”, în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 443, și Blatman, „These Are the Kind of Jews that Lived in Kozienice”, *ibid*., 456.

Capitolul 2
Anii adolescenței și munca de ceasornicar (1931-1938)

1. Jocul de cărți „găsește dama” sau „trucul cu trei cărți” este o escrocherie pentru a-i ademeni pe oamenii de pe stradă să parieze pe cartea pierzătoare. Regulile sunt foarte simple. Cel care face cărțile așază trei cărți cu fața în jos pe o masă, de obicei o cutie din carton. Arată una din cărți care trebuie urmărită (de ex., dama de cupă), apoi amestecă rapid cărțile folosindu-și iuțeala de mână pentru a-l deruta pe jucător, astfel încât acesta să nu mai știe unde este acea carte. Jucătorului i se dă posibilitatea să aleagă una dintre cele trei cărți. Dacă jucătorul ghicește corect cartea arătată inițial, primește dublul sumei pe care a pariat; dacă nu, jucătorul pierde banii pariați.
2. Vezi Anexa C: „Conflicte între diverși rebbe hasidici din Kojniț și adepții lor”.
3. Prim-ministrul polonez Felicjan Sławoj Składkowski a ținut acest discurs în Parlamentul polonez pe 4 iunie 1936, după care a urmat un boicot economic împotriva evreilor ce părea că a avut aprobarea politică oficială a guvernului. Cuvintele lui au fost: „O gazdă onestă nu permite să i se facă nimănui rău în propria casă. Luptă economică, da. Dar nu rău”. Comunitatea evreiască, inclusiv presa evreiască, a înțeles că era o referire directă la evrei, iar guvernul polonez nu a negat acest lucru. Joseph Marcus, *Social and Political History of the Jews in Poland 1919-1939*, Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1983, 366.

Capitolul 3
Ajuns la maturitate în Varșovia (octombrie 1938 – septembrie 1939)

1. În 1939, Varșovia avea o populație de 1,3 milioane de locuitori. „Înaintea celui de-al Doilea Război Mondial, orașul era un centru important al vieții și culturii

evreiești în Polonia. Înainte de război, populația evreiască a Varșoviei depășea 350.000 de persoane și reprezenta cam 30% din populația totală. Era cea mai mare comunitate evreiască din Polonia și chiar din Europa, fiind pe locul al doilea în lume ca mărime, după cea din New York City." *United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Warsaw"*, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/warsaw.

2. La mecanismele ceasurilor de calitate se foloseau în mod tradițional rubine (inițial rubine naturale) ca lagăre pentru angrenaje și piesele cu frecare mare. În rubine se dădeau mici găuri în care se introduceau capetele axelor care pivotau înainte și înapoi, astfel că frecarea era minimă.
3. *Anschluss*-ul (anexarea) Austriei de către Germania nazistă a avut loc pe 12 martie 1938, fără nicio rezistență din partea armatei austriece și cu sprijinul larg al populației. Celelalte puteri europene nu s-au opus chiar dacă *Anschluss*-ul încălca Tratatul de la Versailles (28 iunie, 1919), care pusese capăt oficial Primului Război Mondial și a interzis unirea Germaniei cu Austria. Israel Gutman, *Anschluss, Encyclopedia of the Holocaust*, New York: MacMillan, 1990, 47-48; și Rosenkranz, *Austria*, 126-32. Germanii au preluat controlul asupra Cehoslovaciei în două etape. Prima etapă a fost infamul Acord de la München din 30 septembrie1938, prin care s-a încercat să i se ofere satisfacție lui Hitler prin cedarea Regiunii Sudete (regiunea Cehoslovaciei de la granița cu Germania în care se vorbea germana). Germania a negociat Acordul de la München cu Regatul Unit, Franța și Italia (dar fără participarea Cehoslovaciei). Anexarea Regiunii Sudete la Germania a început pe 1 octombrie 1938 și a lăsat restul Cehoslovaciei slăbită și fără puterea de a se împotrivi altor încălcări ale drepturilor ei. În etapa a doua, armata germană a avansat și a ocupat și restul Cehoslovaciei pe 15 martie 1939. *United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Czechoslovakia"*, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/czechoslovakia.
4. Deși Polonia avea a cincea armată din Europa ca mărime, cu un milion de militari și aproape cinci sute de tancuri, nu era pregătită pentru un război modern. În realitate, încă mai avea multe unități de luptă de cavalerie. În pofida faptului că războiul era inevitabil, Polonia a făcut mobilizarea târziu pentru a evita să fie acuzată de izbucnirea războiului. Până pe 31 august, doar șaptesprezece din cele treizeci de divizii mobilizate au fost în întregime pe poziții. Și, în sfârșit, deși avea poziții defensive bine pregătite, acestea erau dispersate pe un front prea larg pentru a alcătui o apărare coerentă și viabilă împotriva unor forțe de luptă mobile – și în special împotriva puternicului Wehrmacht. How StuffWorks website, „Buildup to World War II: January 1931 – August 1939", history.howstuff works.com/world-war-ii/buildup-to-world-war-213.htm

5. *United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: German-Soviet Pact”*, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/german-soviet-pact.

Capitolul 4

Ocupația germană și ghetoul din Varșovia (octombrie 1939 – mai 1941)

1. Pe 21 septembrie 1939, prin decretul lui Reinhard Heydrich, „în fiecare comunitate urmau să se înființeze consilii alcătuite din «evrei vârstnici»; acestea trebuiau să fie «pe deplin responsabile la propriu» de executarea ordinelor germane”. Consiliile permiteau germanilor să evite gestionarea directă, de zi cu zi, a problemelor și totodată deturnau furia și resentimentul populației evreiești oprimate către aceste Judenräte, fapt care contribuia și mai mult la demoralizarea evreilor. Browning, *Remembering Survival,* 34. Consiliile Judenräte rămân un subiect controversat și delicat. Conducătorii de Judenräte trebuiau să decidă dacă se conformau sau nu solicitărilor germanilor. Pentru a evita participarea la raziile de capturare a evreilor din ghetoul din Varșovia în vederea deportării, Adam Czerniaków s-a sinucis pe 22 iulie 1942, în ziua când au început deportările la Treblinka. *United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Jewish Councils (Judenraete)”*, www.ushmm.org/wlc/en/article.php?Moduled=10005265
2. Iată o mostră a altor glume care se spuneau în ghetoul din Varșovia, din Huberband, *Kiddush Hashem*, 116-17;

(1) Ferească Dumnezeu ca războiul să dureze cât pot evreii să îndure.

(2) Führerul îl întreabă pe generalul Franco: „Camarade, cum ai rezolvat tu chestiunea evreiască?”. Franco îi răspunde: „Am instituit ecusonul cu steaua galbenă”. „Asta nu e mare lucru”, spune Hitler. „Eu am impus taxe, am înființat ghetouri, le-am micșorat rațiile de mâncare, le-am impus munca forțată.” Continuă, enumerând o listă lungă cu decrete și persecuții. În cele din urmă, Franco spune: „Eu le-am dat evreilor autonomie și consilii evreiești”: „Ah”, spune Hitler, „asta e soluția”.

Capitolul 5

Ghetoul din Kojniț
(iunie 1941 – septembrie 1942)

1. Rebbe pe care l-au omorât nu era rebbe din Kojniț din acele vremuri. Era un altul, care avea responsabilitatea oficială să ia hotărâri pentru comunitate după legea evreiască. *Șul*-ul pe care l-au ars fusese construit de nepoții maghidului din Kojniț. Era situat pe strada Maggidtova („Maghidul cel bun” în ebraică), care fusese denumită așa de către autoritățile poloneze care obișnuiau să-i ceară sfatul maghidului și îi prețuiau foarte mult înțelepciunea. Toți rebbe care descindeau din maghidul din Kojniț au trăit pe proprietatea aceea de pe strada Maggidtova, devenită loc de pelerinaj pentru evreii hasidici sosiți din alte locuri din Polonia, din Europa și chiar din Ereț Israel. Vezi Shapiro, *Rebbe's Daughter*, 53-64.
2. Evreii care trăiau în Germania de secole au adaptat limba germană la viața evreiască. Au combinat numeroase cuvinte în ebraică și aramaică din cărțile sfinte pentru a exprima religia și cultura evreiască din zilele lor și astfel a luat naștere limba idiș.
3. În ajunul invadării Rusiei de către Germania, armata britanică era singura care lupta cu germanii. Franța și toate celelalte țări occidentale (cu excepția celor neutre) capitulaseră. Statele Unite n-au intrat în război decât șase luni mai târziu, pe 8 decembrie 1941. Atacul surpriză al Germaniei asupra Rusiei, care a purtat numele de cod „Operațiunea Barbarossa”, a fost cea mai mare operațiune militară germană din al Doilea Război Mondial. La atac au participat mai mult de 3 milioane de soldați germani, sprijiniți de 650.000 de soldați din trupele aliaților Germaniei. Mare parte din aviația sovietică a fost distrusă la sol, iar trupele sovietice au fost depășite. În ciuda pierderilor catastrofale din primele săptămâni ale ofensivei, Uniunea Sovietică n-a capitulat așa cum se așteptau conducătorii politici și militari ai Germaniei. Până la sfârșitul lui septembrie 1941, trupele germane avansaseră aproape 1.600 km, ajungând la porțile Leningradului în nord, și se deplasau rapid spre Moscova. *United States Memorial Holocaust Museum, „Holocaust Encyclopedia*: Invasion of the Soviet Union, June1941”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/invasion-of-the-soviet-union-june-1941.
4. „Autoritățile germane de ocupație solicitau periodic ca Judenrat să colecteze de la comunitatea evreiască sume considerabile de bani sau să predea anumite bunuri cum ar fi aurul, bijuteriile, mobila, hainele de blană și alte obiecte de valoare. Sarcina neplăcută a Judenrat-ului era că trebuia să repartizeze această obligație în comunitatea evreiască estimând capacitatea financiară a fiecărei

familii”. Browning, *Remembering Survival*, 36 (descrierea rolului jucat de Judenrat-ul din Wierzbnik).

5. O legendă midrașică spune că Miriam, sora lui Moise, l-a mustrat pe tatăl ei, Amram, pentru decizia de a nu avea copii în vremea când faraonul decretase că toți băieții israeliți trebuiau uciși la naștere. Miriam a argumentat că Amram era mai rău decât faraonul pentru că, în timp ce decretul faraonului se aplica doar nou-născuților băieți, Amram propunea să fie refuzat dreptul la viață și pentru fetele nou-născute. Amram a fost de acord cu reproșul ei și nașterea ulterioară a lui Moise i s-a datorat lui Miriam. Talmudul babilonian, Sota, 12a.

Capitolul 6

Lagărul de muncă Gorczycki de la Wolka (octombrie 1942)

1. Hamaira Salzberg descrie această scenă astfel: „Brusc s-a auzit [în lagăr] șuieratul unei locomotive... Un tren special cu multe vagoane îi luase și-i dusese de acolo pe cei mai dragi și mai iubiți dintre ai noștri... [duminică] pe 27 septembrie 1942. Acesta a fost tragicul sfârșit al evreilor din Kojniț. Chiar și azi șuieratul unei locomotive și trenurile rămân un coșmar pentru mine. Toată lumea a fost teribil de afectată de vestea îngrozitoare. Mulți s-au prăbușit. Salzberg, „Frightful Days and Years”, în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 587.
2. Surse istorice confirmă că „în 1939, [Kozienice] avea ceva mai puțin de 9.000 de locuitori, dintre care cam jumătate erau evrei... Până în august 1942, cu câteva săptămâni înainte de lichidarea lui, în ghetoul din Kozienice fuseseră adunați aproximativ 13.000 de evrei [din oraș și din zonele învecinate] și se crease o aglomerație uriașă. Poliția germană a lichidat ghetoul din Kozienice pe 27 septembrie 1942... Primul tren spre centrul de exterminare de la Treblinka a plecat după-amiaza, iar următorul puțin mai târziu; au fost în total 60 de vagoane de cale ferată cu aproximativ 150 de persoane în fiecare vagon. Documentele de cale ferată confirmă data exactă în care aceste trenuri speciale (Sonderzüge) de la Kozienice au ajuns la Treblinka. Alina Skibinska, „Kozienice”, în Martin Dean și Mel Hecker, eds., *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 2, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, Bloomington: Indiana University Press, 2012, 249-51. Disponibil pe Gale Virtual Reference Library,

link.galegroup.com/apps/doc/CX4028000146/GVRL/u=wash13709&sid=GVRL&xid=6c240745.

3. „Ginerele bărbierului-chirurg Bendler a fost și el transportat [de la Kojniț la Treblinka] împreună cu soția și un copil mic… A fost un adevărat miracol că a reușit să fugă [în lagărul Gorczycki]… El ne-a povestit cum au pierit cei din carnea și sângele nostru.” Goldman, „Terrible Nightmare”, în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 627. Vezi și Tzvi Madanes, „What Fellow-Townsmen of Kozienice Tell”, *ibid*., 733, care confirmă că soțul lui Salke Bendler a evadat de la Treblinka ascuns într-un tren sub baloturile cu haine pe care ceilalți le-au pus peste el. „El a fost în stare să transmită cele mai devastatoare relatări din uriașul lagăr al morții de la Treblinka. Dar nimeni n-a vrut să-l creadă. Toți au spus că probabil era nebun.”
4. În mărturiile lui pentru Proiectul Spielberg, Hamaira Salzberg spune aceeași poveste despre cei doi care au evadat de la Treblinka. Vezi Salzberg, Interview Code 555. Povestește ca și când s-ar fi întâmplat la Gorczycki, dar ulterior se referă la prizonierii de la Wolanów (următorul lagăr), nevrând să creadă relatarea lor despre exterminarea de la Treblinka. Se pare că ambii tineri au ajuns în lagărul Gorczycki, unde au spus pentru prima dată povestea grupului din Kojniț, iar ulterior au fost trimiși la Wolanów cu toată lumea, continuând să spună povestea și acolo. David Bayer, un alt supraviețuitor din Kojniț, care a fost și el în lagărul Gorczycki, a confirmat verbal că ambii tineri au evadat de la Treblinka și au ajuns la Gorczycki să-și spună povestea. David Bayer nu a fost trimis niciodată la Wolanów. Când germanii au evacuat lagărul Gorczycki, Bayer a fost dus în lagărul de muncă forțată din Pionki.
5. Hamaira Salzberg descrie părăsirea lagărului Gorczycki astfel: „Într-o zi frumoasă de toamnă… un jandarm [german] s-a apropiat de noi și ne-a ordonat să încetăm lucrul și să ne aliniem toți pe un rând. Băiețelul lui Yisroel Tenenboim nu s-a aliniat destul de repede, așa că reprezentantul «rasei stăpânitoare» l-a bătut fără milă. Privirea i s-a împăienjenit și a început să-și piardă cunoștința – asta i-a potolit în parte țipetele. La ordinul jandarmului am plecat spre lagăr. Pe drum, jandarmul a observat un evreu care ieșea din casa unui țăran… Cumpărase probabil ceva de mâncare… A scos revolverul și l-a împușcat imediat pe evreu pentru «groaznica lui crimă». Cel pe care l-a împușcat era Friț Rosen… În curtea lagărului, ne-au aliniat și ne-au numărat din nou. Brusc, un evreu s-a tras înapoi și a luat-o la fugă. Jandarmii și ajutoarele lor au luat-o pe urmele lui. În câteva clipe au dispărut printre copaci. S-au auzit câteva împușcături și evreul a căzut mort. Era unul din fiii lui Mote Șvarțberg. Ne-au dat zece minute ca să ne luăm toate bunurile. În marea noastră grabă și agitație, am lăsat acolo mai mult de jumătate dintre ele. După câteva luni, am înțeles că un maiou sau orice altă piesă de îmbrăcăminte erau o comoară de neînlocuit. Ne-au dus pe patru rânduri la drumul principal, care era plin de

gropi, acolo unde ne așteptau câteva camioane mari de transport. Pe cei doi kilometri în care am mărșăluit spre drumul principal, am fost păziți de supraveghetorii polonezi. Mulți s-au folosit de acea ocazie ca să fugă… Supraveghetorii polonezi nu aveau nicio putere. Strigau, «*Ya poviem!*», ceea ce înseamnă: «Vă raportez!». Vă puteți pune întrebarea: «Unde puteai să fugi?» Eram înconjurați de dușmani… Am trecut prin orașul nostru. A fost ultima șansă să mai aruncăm o privire spre locul unde ne născuserăm noi, părinții și bunicii noștri. Am privit cu multă nostalgie și durere la casele și prăvăliile evreiești, care erau goale și părăsite". Salzberg, „Frightful Days and Years", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 589-90.

6. Alina Skibinska, „Kozienice", în Martin Dean și Mel Kecker, eds., *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 2, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, Bloomington: Indiana University Press, 2012, 249-51. Disponibil online la Gale Virtual Reference Library, link.galegroup.com/apps/doc/CX4028000146/GVRL?u=wash13709&sid=GVRL&xid=6c240745.
7. Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Center, „Treblinka", www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20%_205886.pdf; și Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Center, „Auschwitz-Birkenau Extermination Camp", www.yadvashem._org/holocaust/about/final-solution/auschwitz.html.
8. Longerich, *Holocaust*, 309-10; și Stackelberg și Winkle, *Nazi Germany Sourcebook*, 345.
9. *United States Holocaust Memorial Museum*, „*Holocaust Encyclopedia: Killing Centers: An Overview*", encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/killing-centers-an-overview.

Capitolul 7

Lagărul de muncă forțată Wolanów (octombrie 1942 – iunie 1943)

1. Schutz – Schutzmannschaften – erau trupele colaboraționiste auxiliare de poliție formate din polițiști locali din teritoriile Europei de Est care au fost ocupate de Germania nazistă. În anul 1942, Schutzmannschaften au crescut la o cifră estimată la trei sute de mii de oameni, având în componență unități mobile de comando care luptau contra partizanilor și participau la operațiuni de ucidere în masă, estimate cam la o treime din numărul total, iar restul activau ca

gardieni și polițiști în lagărele germane și în orașele ocupate. Peste tot, Schutzmannshaften locale depășeau numeric de cel puțin câteva ori personalul german. (În majoritatea cazurilor, proporția germanilor față de localnici în Schutzmannschaften era cam de unu la zece). Brietman, „Himmler's Police Auxiliaries; Yizhac, *Holocaust in the Soviet Union*, 107-8; Dean, *Collaboration in the Holocaust*, 60.

2. Un dentist evreu care a lucrat ca doctor în Wolanów a dat următoarea declarație oficială în 1945: „[Pe] 21 octombrie, dimineața, departamentul care se ocupa de munca în lagăr a ordonat ca toți oamenii să se întoarcă de la muncă și să se adune în lagăr... La ora trei, inspectorul Rubbe [un ofțer Luftwaffe care era militarul cel mai mare în grad la Wolanów] și [lagerführerul] Bartman au sosit și au făcut o selecție a oamenilor. Toți cei prost îmbrăcați, slabi, palizi, în vârstă, nebărbieriți și copiii au fost duși într-un loc separat din lagăr și puși sub paza unor polonezi înarmați... Erau acolo cam 100 de bărbați, femei și copii. La 3:15 a sosit un camion cu aproximativ douăzeci de SS-iști ucraineni... În două minute au început să tragă și în 15 minute toți cei 100 de oameni au fost uciși sub privirile celorlalți 700 de muncitori. La ordinul inspectorului Rubbe, douăzeci de bolnavi de la infirmerie au fost aduși în același loc și împușcați. După această operațiune, Bartman și Banach s-au ocupat personal de morți și au confiscat împreună 75.000 de zloți, ceasuri de aur și alte lucruri de valoare. Morții au fost îngropați în două gropi comune. „Affidavit of Wolanow prisoner Jersey Gelnikier.
3. La Wolanów, o dată pe săptămână, vinerea sau sâmbăta, era permis un duș cu apă caldă.
4. Salzberg, „Frightful Days and Years", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 590-91.
5. „[Pe] 10 octombrie 1942 am fost făcut doctorul lagărului... În aceeași zi, am fost chemat de inspectorul Rubbe și mi s-a spus că de vreme ce erau atât de multe cazuri de pacienți cu temperatură, va fi pusă în funcțiune o infirmerie și vom fi obligați să anunțăm în fiecare zi numărul pacienților. [Mai târziu] eu însumi am avut temperatură [de] 40°C; [cu] pete de tifos [în gât], dar în ciuda acestui lucru, am rămas să muncesc și am mers în fiecare dimineață să discut cu Rubbe." Affidavit of Wolanow prisoner Jersey Gelnikier.
6. Hamaira Salzberg descrie epidemia astfel: „În 1943, în lagăr a izbucnit o epidemie de tifos și aproape toți cei din Kozienice «au dansat la nuntă» (adică s-au molipsit de această boală). Ne era frică să informăm că eram bolnavi [de teamă să nu fim] împușcați. În fiecare dimineață, când ne scoteau la muncă, rândurile erau pline de bolnavi care aveau temperatură și de-abia se puteau ține pe picioare. Odată am muncit lângă Yakele Șpighel. Ardea de febră,

avea probabil cam 40°C și dădea cu lopata la zăpadă". Salzberg, „Frightful Days and Years", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 591.

7. Arcul balansierului (fir de păr) este un arc circular plat care este și la propriu, și metaforic, inima vie a unui ceas mecanic. Acesta pulsează în cercuri orizontale și are aceeași funcție ca pendulul unui ceas de perete. Tensiunea în arc trebuie reglată cu finețe la un ritm care face ca mecanismul ceasului să măsoare timpul cu precizie. Această tehnologie genială a fost inventată în 1675 și a permis micșorarea pieselor de ceas la dimensiunea unui ceas de mână. Orice deformare sau neregularitate a arcului balansierului va face ceasul să nu mai funcționeze. Un reglaj defectuos sau o strângere prea puternică făcute de un ceasornicar pot strica cu ușurință arcul, făcându-l imposibil de reparat.
8. Axul balansierului, ca piesă de ceas, este arborele pe care sunt montate balansierul și arcul balansierului. Capetele lui intră într-un mic orificiu făcut într-un rubin care permite axului (și celorlalte piese care sunt montate pe el) să se rotească înainte și înapoi cu o frecare minimă, astfel încât să dividă și regleze timpul în mod egal.
9. Kiduș este binecuvântarea spusă înaintea primului pahar cu vin care dă semnalul de începere a Seder-ului de Pesah și exprimă recunoștința față de Dumnezeu, care i-a eliberat pe evrei din sclavia din Egipt. De acel Pesah, germanii îi făcuseră pe evrei sclavi și le luaseră toate simbolurile materiale ale libertății și bunăstării (cum era și vinul). Dar în încăperea aceea micuță de la Wolanów, libertatea spirituală a evreilor s-a afirmat oricum s-a putut – de pildă, cu o cană cu apă. Cântecul de Pesah, „V'he She'omdo" (**והיא שעמדה**) se traduce astfel: „Asta [Tora] ne-a stat alături nouă și taților noștri. Pentru că nu numai unul singur [un vrăjmaș] s-a ridicat împotriva noastră să ne distrugă, ci în fiecare generație s-au ridicat împotriva noastră să ne distrugă; și Cel Sfânt, binecuvântat fie numele Lui, ne salvează din mâinile lor".
10. În timp ce prima jumătate din Hagada de Pesah se concentrează asupra eliberării poporului lui Israel din sclavia din Egipt, a doua jumătate cuprinde rugăciuni de slavă către Dumnezeu și cântece pline de viață care privesc înainte, spre punctul culminat al împlinirii istoriei în epoca mesianică.
11. Scurtă privire în viitor: Privche a fost și ea la Starachowice și la Auschwitz. Odată am văzut-o la Auschwitz trecând pe lângă locul în care munceam. I-am aruncat o bucată de pâine pe care o păstrasem în buzunar. Aș fi putut fi ucis pentru asta. Privche și sora ei au supraviețuit amândouă războiului. După eliberare, am văzut-o în lagărul pentru refugiați Bergen-Belsen. S-a măritat cu un alt bărbat care a fost în lagărul de muncă forțată de la Starachowice și au plecat amândoi în Israel.

Capitolul 8

Lagărul de muncă forțată Starachowice (iunie 1943 – iulie 1944)

1. Hamaira Salzberg descrie spitalizarea lui după cum urmează: „Un ucrainean m-a împușcat în piciorul stâng… în timp ce mă duceam acasă din schimbul doi de la fabrică… Gardienii se «distrau» [și] am auzit o împușcătură… Am vrut să fac un pas și am simțit o căldură în picior. Am fost dus la spitalul lagărului. Bunii… mei prieteni, cei trei frați Lenga, mă așteptau. Am zăcut în spital opt săptămâni. Prea multă îngrijire medicală n-am primit, dar nu am mers la muncă, iar mâncarea a fost puțin mai bună. Șeful spitalului era un doctor evreu din [orașul] Starachowice, un om corect și bun. Din păcate, nu pot spune același lucru despre asistenții lui din spital. Aceștia erau un grup privilegiat care își cumpăraseră posturile cu bani. Într-o… dimineață… am fost înconjurați de ucraineni înarmați… și a început o triere… [Administratorul] german gras a intrat în spital și a ordonat: «Toată lumea afară!». Pe mine m-a luat primul la întrebări, pentru că eram primul din șirul bolnavilor. Am strigat din toate puterile: «Sunt sănătos!»… A trecut imediat la al doilea și a făcut un gest cu mâna; apoi la al treilea și așa mai departe. În scurt timp, am rămas singur. Ucigașii îi urcaseră pe toți ceilalți [pacienți ai spitalului] în camion [inclusiv pe un bărbat din Kojniț pe nume Huberman care era în spital pentru că fusese rănit la un deget]. În aceeași zi, ucigașii au adus înapoi în depozitul lagărului hainele victimelor. Cât despre întrebarea: «Pentru ce nu am fost luat și eu?», nu pot răspunde decât că «A fost un miracol!»”. Salzberg, „Frightful Days and Years”, în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 595-96.
2. Scurtă privire în viitor: Hamaira Salzberg a reușit să supraviețuiască în pădure. S-a ascuns, s-a luptat și a primit ajutor de la un grup de partizani polonezi socialiști. A fost eliberat de o unitate a armatei sovietice. Când rușii dădeau peste un evreu, îl ajutau. Știau că un evreu nu i-ar fi trădat niciodată germanilor. Următoarea dată când l-am văzut pe Salzberg a fost în Stuttgart, la vreo doi ani după încheierea războiului.
3. Subiectul unchiului Yirmia [Jeremiah Wilczek] a fost documentat și în altă parte: „În vârful ierarhiei [autorităților evreiești din interiorul lagărului Starachowice] – înconjurat de o clică formată din familie, rude și susținători, precum și de trei membri ai consiliului evreiesc [anterior] dizolvat – se afla… Jeremiah Wilczek. Acest grup controla consiliul lagărului (Lagerrat), poliția (Lagerpolizei) și bucătăria lagărului. Grupul se bucura de o serie de privilegii pe care ceilalți prizonieri nu le aveau. Trăiau în locuințe separate împreună cu soțiile și, în unele cazuri, împreună cu copiii lor, pentru care primiseră permisiunea să-i aducă în lagăr. De asemenea, puteau ține legătura cu oameni

din afara lagărului și îi puteau chiar vizita în oraș pentru a-și conduce afacerile și pentru a avea acces la lucrurile de valoare ascunse cu prietenii. În numeroase depoziții, Wilczek și grupul lui au fost acuzați că trăiau și mâncau bine, ei de fapt furând din hrana comună și din provizia de haine, în timp ce ceilalți din lagăr sufereau de foame și erau îmbrăcați în zdrențe. Două depoziții le aduc chiar o acuzație mai gravă: Wilczek și consiliul lagărului au participat la trierea deținuților, ei ajutându-i efectiv pe germani să decidă cine trebuia să trăiască și cine să moară. Cea mai mare provocare pentru elita lagărului au reprezentat-o deținuții veniți din Lublin, cei două sute de supraviețuitori greu încercați din [lagărul] Majdanek care au sosit la Starachowice în primăvara anului 1944. Cei din Lublin au provocat la luptă fățișă grupul de elită de la Starachowice pentru controlul lagărului… Pentru unii prizonieri, acești evrei erau veterani duri și printre puținii supraviețuitori ai lagărelor de la Lublin; un admirator spunea că «erau oameni de fier». Pentru ceilalți, erau niște brute din clasa de jos și niște ticăloși care voiau să pună mâna pe putere. În orice caz, ostilitatea puternică dintre clica lui Wilczek și cei din Lublin a rămas neclintită și s-a sfârșit tragic. Când evreii de la Starachowice au fost evacuați la Birkenau, în iulie 1944, câțiva din grupul celor din Lublin s-au furișat în primul vagon de tren în care călătoreau Wilczek și alți privilegiați ai lagărului. S-au schimbat replici tăioase care au dus la o luptă purtată în căldura sufocantă și în spațiul restrâns din vagonul de cale ferată supraaglomerat. Wilczek, fiul lui, șeful bucătăriei lagărului și alți privilegiați ai lagărului – precum și câțiva care au încercat să intervină – au fost sugrumați. Când trenul a ajuns la Birkenau, cadavrele lor au fost îngrămădite pe rampă pentru ca toată lumea să-i vadă, iar povestea sorții pe care au avut-o s-a răspândit cu rapiditate printre ceilalți evrei de la Starachowice”. Christopher R. Browning, „The Factory Slave Labor Camps in Starachowice, Poland: Survivors’ Testimonies”, in United States Holocaust Memorial Museum: Center for Advanced Holocaust Studies, „Forced and Slave Labor in Nazi-Dominated Europe: Symposium Presentations”, 69-71, www.ushmm.org/m/pdfs/Publication_ OP_2004-02.pdf. Vezi și Browning, *Remembering Survival*.

Capitolul 9
Auschwitz
(iulie 1944 – sfârșitul lui ianuarie 1945)

1. În acea perioadă nu știam că germanii aduceau la Auschwitz transporturi de evrei din toată Europa pentru a fi exterminați. Aceștia probabil că vorbeau maghiara, care nu este o limbă de origine germanică, latină sau slavă. „Între 15 mai și 9 iulie, au fost deportați aproximativ 430.000 de evrei maghiari, în special la Auschwitz, unde majoritatea au fost gazați încă de la sosire." Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Center, „Historical Background: The Jews of Hungary During the Holocaust", www.yadvashem.org/articles/general/jews-of-hungary-during-the-holocaust.html.
2. Unchiul Yirmia a mai avut un fiu, pe nume Adaș, care a fost polițist în Starachowice. Adaș a fugit în pădure cu alți trei polițiști evrei înainte ca ei să ne expedieze de acolo cu trenul. Probabil că tatăl lor le-a spus că lagărul urma să fie desființat. Fiica unchiului Yirmia, Yitka, a fost trimisă la Auschwitz cu același tren. Ea a fost în grupul femeilor, nu în același vagon de marfă cu tatăl și fratele ei.

Scurtă privire în viitor: atât Yitka, cât și Adaș au supraviețuit războiului. Yitka a emigrat la New York. Adaș, la Toronto. Mulți ani mai târziu, când am participat la nunta fiicei lui Adaș în Canada, el n-a dorit să vorbească despre anii războiului. A spus: „Mă bucur că s-a terminat. Hai să-l dăm uitării. Tu ai scăpat cu viață, eu am scăpat cu viață, ceea ce e suficient de bine pentru amândoi". După ce ni s-a întâmplat mai târziu la Auschwitz și în alte lagăre de concentrare, toate bătăile și abuzurile comise de colaboraționiștii evrei în ghetouri și în lagărele de muncă forțată au părut nimicuri. Am fost fericiți chiar și pentru faptul că am avut fie și câțiva membri din familie care au supraviețuit.

3. „Cel puțin șase femei au născut în lagărele de la Starachowice. Patru dintre ele au supraviețuit și și-au spus propria poveste. Celelalte două sunt cunoscute doar din mărturisirile altora." În toate cele șase cazuri, nou-născuții au fost omorâți la naștere. „O altă femeie a rămas însărcinată la Starachowice și a născut după ce prizonierii au fost evacuați la Auschwitz-Birkenau." Browning, *Remembering Survival*, 185-188. Această sursă confirmă posibilitatea că o femeie ar fi putut naște în lagărul Starachowice și a reușit să ascundă copilul în timpul transportului cu trenul la Auschwitz-Birkenau.
4. Auschwitz mai cuprindea și alte trei lagăre. Birkenau (numit și Auschwitz II) era cel mai mare dintre ele.
5. Yad Vashem: The World Holocaust Remembrance Center, „Architecture of Murder: The Auschwitz-Birkenau Blueprints", www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/auschwitz_architecture/over view.asp.
6. La Auschwitz-Birkenau, ca să se bărbierească, un prizonier trebuia să-i plătească „frizerului" din baracă cu o parte din rația lui de pâine. Primo Levi relatează ce sfat i-a dat lui Wertheimer, un prizonier proaspăt sosit: „I-am spus… că nu trebuia să uite să se bărbierească înainte [de selecție], chiar dacă asta l-ar fi costat un sfert din rația de pâine". Levi, *Survival in Auschwitz*, 114.

7. Mai jos sunt prezentate câteva fragmente din rugăciunea „Unsanneh Tokef” (**ונתנה תקף**):

Vom slăvi sfințenia acestei zile.
Zi de cumplită înfricoșare…
Îngerii sunt… cuprinși de teamă și înfiorare
Când anunță: iată Ziua Judecății de Apoi!…
La Roș Hașana este înscrisă,
Și de Iom Kipur este pecetluită.
Câți se vor prăpădi și câți se vor naște,
Cine va trăi și cine va muri…
Cine va avea pace și cine va avea chin,
Cine va fi înjosit și cine va fi înălțat…
Dar căința, rugăciunea și mila te vor feri de greaua pedeapsă…
Poartă-te în respect pentru Numele Tău și pentru cei care venerează Numele Tău (prin martiriul lor).

8. „Zona din jurul lagărului de concentrare de la Auschwitz era netedă, fără multe păduri și, în plus, avea cursuri de apă… Toate aceste condiții făceau și mai dificilă evadarea prizonierilor… La 25 de kilometri spre sud se găseau niște păduri dese… pe pantele Munților Beskizi, care se vedeau de la… Birkenau, spre care se îndreptau unii dintre evadați când ieșeau din lagăr.” Auschwitz-Birkenau Museum, „Escape of Prisoners from Auschwitz”, lekcja.auschwitz.org/en_15_ucieczki.
9. Reichsführerul SS Heinrich Himmler era comandantul SS și al tuturor lagărelor de concentrare din Polonia, inclusiv Auschwitz-ul. Făcea parte din cercul restrâns al conducătorilor naziști și avea sarcina de a conduce și pune în practică genocidul sistematic al evreilor din Europa.
10. De vreme ce fiecare om este creat după chipul lui Dumnezeu, conform scrierilor ebraice, viața individului nu poate fi percepută ca fiind proprietatea lui și deci nu poate fi distrusă prin sinucidere. Maimonides, Mishneh Torah, Hilchot Rotzeiach Ushemirat Nefesh, 1:4 și 2:2, 1180 CE.
11. Pentru o descriere amănunțită a ecusoanelor din lagărele de concentrare, vezi United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Classification System in Nazi Concentration Camps”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/classification-system-in-nazi-concentration-camps.

Capitolul 10

Marșul Morții, Mauthausen și Melk (ianuarie 1945 – aprilie 1945)

1. United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Death Marches”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/death-marches-1.
2. Hojka și Kulpa, *Kierunek Loslau*.
3. United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Death Marches”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/death-marches-1.
4. Proiectul Quartz, derulat la câțiva kilometri de Melk, a avut drept obiectiv realizarea unui sistem uriaș de tuneluri pentru a se mări la 65.000 m^2 suprafața de producție în subteran a fabricilor de armament Steyr-Daimler-Puch, folosindu-se munca forțată a prizonierilor din lagărul de concentrare Melk. MERKwdrüig. Eine Veranstaltungsreihe wider Gewalt und Vergessen, „History”, www.melk-memorial.org/en/history. În privința condițiilor de muncă din lagărul de concentrare Melk, vezi Ha-Elion, *Straights of Hell*, 59-60.
5. Nota coautorului Scott Lenga: Tatăl meu nu s-a întors niciodată să vadă acel castel. Eu am călătorit acolo cu fiica mea cea mare, Talia (care avea atunci cincisprezece ani) și încă o dată cu fiica mea cea mică, Yael (care avea pe atunci tot cincisprezece ani), pentru a îndeplini visul tatălui meu din lagărul de concentrare, acela de a vizita lagărele din Austria unde au fost închiși frații Lenga în timpul războiului. Melk a fost și a rămas până astăzi un fermecător oraș turistic situat pe Dunăre în pitoreasca vale Wakau. „Castelul” este în prezent o faimoasă abație care este în funcțiune, cunoscută drept Stift Melk, și este considerat unul dintre cele mai bune exemple de arhitectură barocă. Se află pe o colină impunătoare, așa încât toată lumea care se plimbă pe terasă se bucură de o priveliște în lungul Dunării cuprinzând întregul oraș, inclusiv locul unde a fost lagărul de concentrare, Konzentrationslager (KZ) Melk, la fel cum și prizonierii din KZ Melk puteau vedea Stift Melk.

Capitolul 11
Ebensee și eliberarea (aprilie 1945 – octombrie 1945)

1. Vezi și Ha-Elion, *Straights of Hell*, 64-66, referitor la rațiile de mâncare în lagărul de concentrare Ebensee. „Pâinea pe care o primeam [la Ebensee]... era făcută

dintr-un aluat care consta dintr-un un amestec de tărâțe cu rumeguș... Porția zilnică de-abia dacă ajungea la 100 de grame... în loc de 250 de grame la Auschwitz."

2. La Ebensee, prizonierii din lagărul de concentrare au săpat o rețea de tuneluri subterane pentru producția industrială pe o suprafață de cca 76.000 m^2. Munca la tunelurile de la Ebensee a continuat până la sfârșitul războiului. Zeitgeschichte Museum Ebensee und KZ-Gedenkstätte Ebensee, „History", memorial-ebensee.at/website/ index.php/en/history. Pentru informații detaliate despre tunelurile de la Ebensee, cu fotografii și planuri, vezi Geoff Walden, *„Ebensee, Austria: Underground Factory Projects; 'Dachs/Zement' and Concentration Camp Site"*, Third Reich in Ruins website, www.thirdreichruins.com/ebensee.htm.
3. Zeitgeschichte Museum Ebensee und KZ-Gedenkstätte Ebensee, „History", memorial-ebensee.at/website/index.php/en/history; Jewish Virtual Library: A Project of AICE, „Concentration Camps: Ebensee (Austria), www.jewishvirtuallibrary.org/ebensee-austria.
4. „Stomacul balonat și picioarele umflate sunt simptome ale subnutriției", Gale, *Gale Encyclopedia of Medicine*. Acum știm că simptomele lui Maileh erau cauzate de subnutriție, nu de apa băută în exces. Encyclopedia.com, s.v. „Starvation", www.encyclopedis.com/medicine/diseases-and-conditions/pathology/starvation.
5. Vezi și Ha-Elion, *Straights of Hell*, 65, referitor la prizonierii de la Ebensee care mâncau cărbune pentru a-și potoli foamea cumplită. „Mâncam cu regularitate cărbune pentru locomotive care se găsea din abundență la locul de muncă. Cărbunele, care era dulceag, destul de sfărâmicios și ușor de mestecat, aparent ținea și de foame... [Mâncatul cărbunelui] provoca o dorință puternică de a elimina gaze [combinată cu] și o constipație acută." După câteva zile, constipația făcea loc unei diaree acute, care dura mult timp, însoțită de o durere abdominală intensă și de scaune cu sânge.
6. Vezi Anexa E: „Mărturia lui Robert Persinger, comandant de tanc al Armatei SUA care a eliberat Ebensee".
7. „Hatikva" (lit. „Speranța") a fost imnul sionist care a fost modificat mai târziu și a fost adoptat drept imn național al statului Israel. Versiunea cântată în 1945 este următoarea:

Atât timp cât în adâncul inimii,
Un suflet de evreu mai tânjește,
Și către fruntariile de la răsărit și mai departe,
O privire mai veghează către Sion –
Speranța noastră nu s-a pierdut încă,
Speranța care dăinuie de două mii de ani,

Să ne întoarcem în țara străbunilor,
În orașul în care David și-a avut sălaș.

Pentru o altă descriere a acestui eveniment, vezi și Ha-Elion, *Straights of Hell*, 71.

8. Vezi și Ha-Elion; *Straights of Hell*, 70, referitor la răzbunarea asupra celui mai crud kapo de la Ebensee și Melk: „A fost prins de un grup de evrei ruso-ucraineni cărora li s-au alăturat curând și mulți, mulți alții… L-au bătut până s-a prăbușit… La un moment dat, un rus a luat o piatră grea și l-a lovit cu ea în cap”. Crezând că murise, au propus să-i ardă corpul în crematoriu. Când a început să dea semne de viață, au șovăit până când mulțimea s-a hotărât să-l ardă de viu. Până să ajungă la cuptor, și-a recăpătat puterea și a început să se împotrivească și să strige după ajutor. Gloata l-a bătut crunt și l-a imobilizat pe căruciorul de transport de la ușa cuptorului. „Cineva a luat o bară lungă, care servea la împingerea cadavrelor de pe cărucior în cuptor, a înfipt cârligul în vintrele kapo-ului și i-a împins corpul în cuptor. În același timp, un altul a tras înapoi cărușul. Ușa cuptorului s-a închis. Țipetele nu s-au mai auzit.”
9. În timpul războiului, germanii le spuneau evreilor „*verfluchter Jude*” (ovrei blestemat) sau „*verfluchter Hund*” (câine blestemat).
10. „Șema Izrael” („Sh’ma Yisroel”, „Ascultă Izraele”, ebr. שְׁמַע יִשְׂרָאֵל) este rugăciunea fundamentală a iudaismului.
11. United Nations Archives and Records Management Section, „Fonds AG-018-United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) (1943-1946)”, search.archives.un.org/united-nations-relief-and-rehabilitation-administration-unrra-1943-1946; și United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: United Nations Relief and Rehabilitation Administration”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/united-nations-relief-and-rehabilitation-administration

Capitolul 12
Europa postbelică (octombrie 1945 – martie 1949)

1. Testul purității aurului prin frecare cu o piatră dură a fost folosit încă din cele mai vechi timpuri. Se zgârie aurul cu o piatră dură având o suprafață cu granulație fină și care lasă o linie vizibilă. Studiind culoarea liniei, un bijutier cu experiență poate spune care este puritatea aurului.
2. United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: The Survivors”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-survivors.

3. Moișe s-a întors la Kojniț în anii 1980 și după acea călătorie a fost deprimat luni întregi. Niciunul dintre frații Lenga nu s-a mai dus vreodată acolo.
4. „*Kol Yisrael arevim zeh bazeh*” însemnă că toți evreii sunt responsabili unul pentru celălalt. Talmud, Șavuos (Jurămintele), 39a. Acest citat bine-cunoscut este o piatră de temelie a vieții comunitare evreiești.

Postfață

1. Interviu cu Ann Lenga.
2. Little, „Holocaust, Polish Survivor’s Memories Move Students”.

Anexa A

Cercetările mele legate de contextul hasidic

1. Aryeh Kaplan, *Chasidic Masters*, 133.
2. Vezi Scholem, *Sabbatai Sevi*.
3. Isaac Luria (1534-1572) a dat o interpretare sistematică și exhaustivă a tradiției mistice evreiești a Cabalei, care este acceptată pe scară largă ca o abordare incontestabilă a acestui subiect.
4. Vezi Scholem, *Sabbatai Sevi*, 601 și 693.
5. Kaplan, *Chasidic Masters*, 1.
6. „Reacția [la criza lui Șabbtai] a fost rapidă și decisivă. În măsura în care Cabala și misticismul pot provoca un asemenea dezastru,

atunci studiul și răspândirea lor trebuie interzise. Dacă Șabbtai Țevi a putut găsi justificare pentru abrogarea legii [evreiești], atunci autoritatea ei va fi întărită și totul va deveni mult mai strict. Dacă bucuria și extazul [religios] puteau fi pervertite, vor fi și ele interzise.” *Ibid*, 1-2.
7. *Ibid*., 2.
8. Marcin Wodziński, „Hasidism in Poland”, Oxford Bibliographies, August 18, 2016, www.oxfordbibliographies.com/view/document/ 0b0-9780199840731-0133.xml.
9. Kaplan, *Chasidic Masters*, 4-5.
10. *Ibid*., 4.
11. *Ibid*., 135.
12. „Se relatează că odată s-a întâlnit cu rabbi Chaim din Volojin, [unul dintre marii învățați rabinici ai generației lui], care a fost un adversar fervent al hasidismului. Rabbi Chaim a purtat o discuție îndelungată [cu reb Israel, când acesta era tânăr, înainte de a deveni maghidul din Kojniț] și a spus mai târziu că acesta [maghidul din Kojniț] cunoștea întregul Talmud pe dinafară, cuvânt cu

cuvânt, împreună cu cele mai importante comentarii pe marginea lui." *Ibid*., 134.

13. „Reputația maghidului din Kojniț era cea a unui făcător de minuni fără egal în lume… Mulți îl numeau al doilea Baal Șem Tov." *Ibid*., 133.
14. Geshuri, „Head of the House of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 114.
15. Lederman, „Heritage of the Dinasty of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 168-69.
16. Maghidul s-a opus Iluminismului și emancipării politice a comunităților evreiești în Europa lui Napoleon. Credea că acestea vor duce la asimilarea evreilor și le vor provoca acestora daune grave. Maghidul l-a avertizat pe Napoleon să nu invadeze Rusia și l-a mustrat în față: „Ești fanatic și egoist. Pentru ce te lupți? Crezi că lumea asta și-a pierdut măsura și tu o poți cuceri? Crezi că poți arunca națiuni întregi de colo până colo și să distrugi religii? Dumnezeu este în ceruri. Tu ești pe pământ". Frenk, *Aggadot Chassidim*, 142. În Frenk, *Yehudei Polin*, 50, autorul adaugă că la ordinul prințului polonez Czartoryski, maghidul s-a rugat pentru succesul împăratului. Vezi și Lederman, „Heritage of the Dynasty of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 168-69.
17. Aceasta este o versiune prescurtată și revizuită a poveștii „Tribunalul Ceresc a dansat cu Șabbtai, legătorul de cărți", care se găsește în Menachem Mendel, *Der Maggid fun Kozhnitz*, Jerusalem: Ateret Publishing, 1987. Tradusă în engleză în Rikee H. Gutherz-Madoff, „Tales of the Maggid of Kozhnitz", teză de masterat, Concordia University, 2000.

Anexa B
Povestea lui Laizer Iț̣hak Wildenberg

1. Surse istorice independente relatează că în 1866, după moartea lui Chiddushei HaRim, adepții lui hasidici au vrut ca nepotul acestuia de optsprezece ani, rabbi Yehudah Aryeh Leib Alter, să-i fie succesor. Când nepotul a refuzat să accepte această poziție, mulți dintre adepții lui au devenit adepți ai unui alt rabbi hasidic, numit Levin. Când și acesta a murit, patru ani mai târziu, în 1870, rabbi Yehudah Aryeh Leib (care a devenit cunoscut postum ca Sfas Emes) a acceptat să fie următorul rebbe care să-i succeadă lui Chiddushei HaRim. Vezi Arthur Green, „Ger Chassidic Dynasty", The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, Chassidyivoencyclopedia.org/article.aspx/Ger_Hasidic_Dynasty; Hanna Węgrzynek, „Ger Hasidim; Hasidim from Góra Kalwaria", *Museum of the History*

of Poland, Virtual Shtetl, sztetl.org.pl/en/glossary/ger-hasidim-hasidim-gora-kalwaria, și Menashe Shif, Tzadikei Olam (Everlasting Righteous Ones), 27-35.

Anexa C

Conflictele între diverși rebbe hasidici din Kojniț și adepții lor

1. Vezi și Lederman, „Heritage of the Dynasty of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 172; și Unger, „Rebbetzin Perele Davens, *ibid*., 189.
2. Reb Arele i-a îndepărtat pe vechii adepți hasidici, pe învățați și pe oamenii bogați și s-a preocupat doar de oamenii simpli. Lederman, „Heritage of the Dynasty of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 172.
3. Vezi Katz, „Kozienice Elects a Rabbi", *ibid*., 217.
4. După această încercare grea, reb Arele a părăsit Kojnițul și a rătăcit dintr-un loc în altul. „Rebbe cânta bine la vioară și nu făcea un pas fără vioară. [În cele din urmă] s-a stabilit în [orașul] Otwock, unde și-a format un anturaj [și] s-a împrietenit cu oameni simpli, meșteșugari și muncitori… Evreii hasidici au povestit despre minunile ciudate înfăptuite de reb Arele și ce abordare folosea pentru a-i atrage pe cei vulgari și a-i face să se căiască… Din când în când, venea în Kojniț și de fiecare dată provoca agitație în oraș. Între adepții lui și cei ai fratelui său Elimeleh aproape că izbucneau bătăi cu pumnii." Reb Arele a fost ucis de germani în al Doilea Război Mondial. Lederman, „Heritage of the Dynasty of Kozienice", în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 172-74, 188-89. Vezi și Yitzahak Gochnarg, „Still Greater in Death: In Memory of the Kozhnitzer Rebbe, Reb Arele", *ibid*., 190-91.
5. „Avodas Israel" (Avodat Israel) a fost și titlul unei lucrări foarte influente a maghidului din Kojniț.
6. Ce se înțelege printr-un nume? Folosirea numelui Ereț Israel [Pământul lui Israel] își are originea în referințele biblice și în ritualurile evreiești și implică faptul că evreii au dreptul divin dat de Dumnezeu să aibă o patrie și un stat național în Țara Sfântă. Au existat dezacorduri înverșunate între mișcarea sionistă (care era o mișcare seculară prin natura ei) și adepții hasidismului în ceea ce privește lipsa intervenției divine în inițiativa sionistă de a întemeia un stat evreiesc, chiar dacă între ei a existat un acord amplu în privința drepturilor promise evreilor asupra Ereț Israel. Numele Palestina (la origine, Siria Palestina) a fost impus provinciei de generalul roman Hadrian „într-un efort de a șterge cu totul legătura dintre evrei și acest pământ", după ce a înăbușit

răscoala evreiască Bar Kohba (c. 132-136 d.Hr.) și a exilat din regiune majoritatea evreilor. Ben-Sasson, *History of the Jewish People*, 334.

Anexa D

Grupuri religioase și politice evreiești în Kojnițul antebelic

1. „Recensământul [sovietic] din 1939 a raportat o populație de 3.028.528, reprezentând 1,78% din populația totală a țării.” Yaacov Ro’i, „Union of Soviet Socialist Republic”. The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, yivoencyclopedia.org/article.aspx/union_of_soviet_socialist_republics#idoeaaae.
2. Keren Kayemet (Fondul Național Evreiesc) a fost creat în 1901 de mișcarea sionistă pentru achiziția și dezvoltarea unor terenuri în Ereț Israel, care se afla atunci sub stăpânire otomană, iar după Primul Război Mondial, sub controlul Mandatului Britanic.
3. Britanicii au revenit asupra angajamentelor luate prin Declarația Balfour. După pogromurile arabe din 1929, britanicii au acordat din ce în ce mai puține certificate de emigrare în Palestina pentru evrei. Au elaborat o nouă politică numită White Paper (Cartea Albă) pentru a descuraja și a împiedica emigrarea evreilor. Jabotinski spunea că pământul ardea sub tălpile noastre în Europa – că ar trebui să ne ridicăm și să mergem în Palestina cu sau fără un permis din partea britanicilor care să ne confere acest drept.

Anexa E

Mărturia lui Robert Persinger, comandantul de tanc al armatei americane care a eliberat Ebensee

1. Persinger, Remembering Ebensee. Vezi și Nawyn, „Liberation of the Ebensee Concentration Camp”; și Black Five, „Saint in the Tank”.

Glosar

1. Epstein, „Kozienicer Beis Medrishniks” în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 219.
2. Lederman, „The Shul and the Beis Medrish”, în Kaplinski et al., *Memorial Book of Kozienice*, 257.
3. Shaul Stampfer, „How and Why Did Hasidism Spread?” Jewish History 27, 201-219 (2013). doi.org/10.1007/s10835-013-9186-6
4. Matthias Heine, „The tick in the Nazi mouth, it couldn’t be more disgusting”, Welt, 23, Mai 2014. www.welt.de/kultur/article_128336389/Die-Zecke-im-Nazi-Mund-ekliger-geht-s-nicht.html

Mulțumiri

Aș vrea să-mi exprim cea mai profundă recunoștință pentru Vida Prince (soră) și rabbi Robert Sternberg, care au jucat un rol hotărâtor în a-l convinge pe tatăl meu să le vorbească grupurilor de elevi din zona orașului St. Louis, sub patronajul St. Louis Holocaust Center Oral History Project. Ei i-au făcut aranjamentele pentru conferințe, l-au dus și i s-au alăturat adesea pe podiumurile de unde le-a vorbit elevilor. Domnișoara Prince a purtat de asemenea cam zece ore de convorbiri înregistrate cu tatăl meu, din 1982 până în 1986. Această inițiativă a făcut parte dintr-o acțiune coordonată de reacție la poveștile de negare a Holocaustului care au câștigat notorietate la sfârșitul anilor 1970 numită „Never Again” și i-a oferit tatălui meu o ocupație și un scop în timpul anilor de pensie, când nu mai avea acasă copii care să-i asculte poveștile. Convorbirile cu domnișoara Prince au servit drept sursă primară pentru această carte și m-au inspirat și pe mine să am o serie de convorbiri exhaustive cu el. În cele din urmă, i-am fost prezentat lui rabbi Sternberg, când această carte era aproape de publicare și el s-a implicat să mă susțină în privința limbajului idiș și în consultanță pentru corectură, cu o căldură și o dragoste pentru tatăl meu care răzbate de fiecare dată când stau de vorbă cu el.

Doris Klippen, draga și „neprețuita mea soacră”, acum decedată, s-a oferit din proprie inițiativă să transcrie benzile cu convorbirile avute cu tatăl meu de îndată ce am amintit de existența lor, și de fapt ea a urnit din loc acest proiect.

Soția mea, Carrie, nu a ezitat niciodată să mă încurajeze și să-mi ofere sprijin moral. Mai mult, în fiecare stadiu al lucrării mi-a citit toate ciornele și a venit cu comentarii detaliate făcute cu afecțiune (unele dintre ele chiar dure). Colaborarea ei a fost neprețuită.

Fiicele mele, Talia, Orli și Yael, au crescut ascultând poveștile tatălui meu. Excursiile inițiatice[1] pe care le-am făcut cu fiecare dintre ele la vârsta de cincisprezece ani, pentru a vizita locurile din Polonia și Austria unde au fost închiși tata și frații lui în cel de-al Doilea Război Mondial, mi-au consolidat cadrul emoțional și conceptual de care aveam nevoie ca să încep să scriu această carte.

Fiecare dintre fiicele mele se raportează în propriul ei fel la moștenirea tatălui meu și toate mi-au oferit încurajare și un aport prețios în acest proiect. Fiica mea Orli este extrem de interesată în privința legăturii ei cu Șoahul în general, iar în particular cu poveștile tatălui meu și ale fraților lui. Socotește această carte, pe drept cuvânt, ca pe o realizare personală a ei, pentru că ea m-a determinat să o încep și să o termin. Nu sunt foarte sigur, dar probabil că această carte nu ar fi fost scrisă fără pasiunea și perseverența lui Orli.

Doliul după fratele meu Michael (un copil rătăcit al anilor ’60 care era cu zece ani mai mare decât mine) în urma morții sale premature în 2014 a stârnit în mine o nevoie imperioasă de a începe lucrul la cartea aceasta. Strania lui înțelepciune și lecțiile trase din călătoria sa profundă au avut o mare influență asupra gândirii mele și vor avea mereu.

Fratele meu Mark (cu opt ani mai mare decât mine) a fost pentru mine ca un părinte. Pe lângă că a citit manuscrisul și mi-a oferit comentariile nuanțate ale celui care știe cum s-au petrecut toate, m-a încurajat și m-a sprijinit constant în acest proiect, ca și în toate celelalte strădanii ale mele.

Verii mei primari, Margi, Bobbie, Monique, Patricia, Rosa, Moni și Michael, sunt cu toții parte integrantă din povestea celei de-a doua generații care se prelungește dincolo de cronologia *Ceasornicarilor*. Acest proiect m-a adus mai aproape de toți și sper că volumul de față va întări legăturile din sânul familiei noastre.

Nathan Marx, Michael Clerizo, Sharona Berken și Michelle Orelle au urmărit acest proiect cum capătă formă din stadiul incipient și au citit ciornele fiecărui capitol. Mi-au acordat cu mare generozitate timpul lor, oferindu-mi cu amabilitate sfaturi și sugestii editoriale și confirmându-mi valoarea intrinsecă a poveștii tatălui meu.

În afară de orele nenumărate pe care le-a petrecut Michelle Orrelle citind variante ale manuscrisului și oferindu-mi comentarii, ea este întruchiparea trăsăturii de caracter numite în ebraică *firgun*, care înseamnă a te bucura de norocul și realizările altuia. Mereu dispusă să dea sfaturi înțelepte și o listă concisă de lucruri pe care și eu, și ea trebuia să le facem, fiecare interacțiune cu Michelle a inclus într-o anumită măsură grație și inspirația necesară pentru următoarea etapă

Stan Hoffman, Itamar Kadosh, Susan Hochstadt, Jim Appelbaum, Uri Lenga, Abigail Hirsch, Shuki Sheinman, Steve Tamsky, Josh Teitelbaum, Josh Goldberg, Nico Israel, Ian Tick, Mark Sherman, Hilton Daimlin, Lori Banov Kaufmann, Brad Fettermsn, Jim Gammon, John Burns, Randy Tischler, David Ehrlich, Adrian Schrek, Robert Berken, Betsy Berken-Zaslav, fratele meu Mark Lenga și alții mi-au citit lucrarea în momente importante și au reacționat cu entuziasm și încurajări care mi-au arătat drumul pe care să merg înainte.

Dan Cohen a aflat de *Ceasornicarii* la un grătar care a coincis cu primele mele eforturi de a promova cartea într-un cadru social. Plin de solicitudine, Dan s-a oferit să ne ajute și ne-a fost PR și îndrumător priceput în această aventură.

În sfârșit, James Abbate, editorul meu de la Kensington Publishing, a insuflat fiecărui pas din procesul de publicare entuziasm, cel mai înalt nivel de sensibilitate profesională și respect pentru moștenirea tatălui meu.

Le sunt tuturor profund recunoscător.

1. Vezi United States Holocaust Memorial Museum, „Holocaust Encyclopedia: Holocaust Denial: Key Dates”, encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/holocaust-denial-key-dates.

Index*

Numerele în italice fac trimiteri la paginile cu ilustrații.

Acordul de la München 298n3
Adela 58, 70
Administrația Națiunilor Unite pentru Ajutor și Reconstrucție (UNRRA) 224-225, 231-235, *234*, 237, 239, 241-242, 246, 290, 314n11
aktion 64-65, 90, 97, 102, 280
alef-beis 27, 280
aliyah 228, 280
alte kocker 210, 212, 280
Alter, Yitzchak Meir (Chiddushei HaRim) 269-270, 317
Amram și Miriam 301n
Anschluss (anexarea Austriei) 17, 60, 298n
antisemitism 36, 40-41, 48-49, 63-64, 68, 83-84, 86-87, 145
appel 117, 280
appel platz 116, 209, 211, 280,
Arbeit Macht Frei 181
arc de balansier 133, 306n7
armata britanică 227-228
aron hakodeș 84, 280
asediul Varșoviei 61-62
asigurare de sănătate 58
asimilare 53
Auerbach, proprietar de magazin 54-56, 66
aur 64, 80, 94, 105, 156-157, 199, 237-238, 244
Auschwitz-Birkenau 15, 152-184, 309-311
  asumarea riscurilor 170-171
  atentatul cu bombă al Sonderkommando 177-178
  bărbieri și frizeri 174, 310n
  ceasornicărie la ~ 165-167
  eliberarea lagărului de către ruși 254

episoade de disperare 178-179
hrană și nutriție 162, 173-174, 184
inspecție și dușuri 155-158
listele pentru Sonderkommando 167-169
Moișe și furtul încălțărilor 182-183
munca forțată la ~ 156-167
numere pentru deținuți 15, 156, 158, 165
„orchestra” de la 163
planul lagărului 159-160, *146*
sărbători 176
selecții 150-151, 154, 162-163, 174
statutul prizonierilor 179-180
supraveghetori în barăci 160
și sinuciderile 162, 179
transportul cu trenul către ~ 150-151
Austria. *Vezi și* lagărul de concentrare de la Ebensee
Anschluss (anexarea) 17, 60, 298n3
trecerea graniței către ~ 230-231, 239-239
ausweis 66
aydele 33, 280
azil în SUA 247-249

Baal Șem Tov 262, 263, 266-267, 283, 295n1, 316n13
balansier 133, 306
baleyghert 61, 280
banderole 64, 79, 94, 95, 100
bar mițva 44
Bartman, lagerführer 118, 305, 124-127, 128, 129-134, 140, 146
Bednarski, stradă 56
beis din 271-272, 280
beis medraș 26, 45-46, 84, 280-281
Bendler, bărbier-chirurg 302n3
Betar, grupare sionistă de tineret 48, 49, 274
„Bijutierii Prietenoși” (St. Louis) 255-257
blockältester 281
la Auschwitz 158, 160-161, 165, 167, 171-172
la Melk 198-199, 203-204
la Wolanów 112
bomboane 27, 37, 75, 189
braha 50, 281
Brigada Evreiască 228-233

bris 267, 281
Bronștein, Moișe 88-89, 91, 98,
broyaghes 29, 281
Buna, lagăr 254

Cabala 262-263, 265, 315n3n6
Cabala Lurianică 262
cafea 64, 84, 90, 112, 117, 126, 162, 173, 182, 184, 193, 228
calendar evreiesc 134, 176, 286
campania din septembrie. *Vezi* invadarea Poloniei de către Germania
canibalism 208
capac de ceas din plastic 101
capac de ceas din sticlă 101
capitularea Germaniei 212-213
carne de cal 74
Cartierul Evreiesc (Varșovia) 49, 65-66, 69, 75
cărbune 91, 143, 147, 150, 313n5
ceasornicărie
  în ghetoul din Kojniț 91-93, 97
  în Varșovia 51, 53-57, 58-59
  la Auschwitz 165-167
  la Ebensee 214-216, 220, 227
  la Starachowice 145-147
  la Wolanów 120-123, 124-125, 126-127
  pentru membrii UNRRA și soldații britanici 233
  tatăl și ~ 19, 33-34, 45-46, 59, 88,91-93, 97, 98
Cehoslovacia
  Izak și trecerea graniței 242
  ocuparea de către Germania 60, 298n3
  transport cu trenul și generozitatea țăranilor din ~ 189
Chaim din Volojin 316n12
challah 47, 266, 281
Chevras Avodas Yisroel 272
Chiddushei HaRim. *Vezi* Alter, Yitzchak Meir
ciobănesc german 258
ciolent (*cholent*) 43-44, 282
cizmar 31, 33, 52, 93, 123
cocs 143
Conferința de la Wannsee 110
contrabandă 236-239
Convenția de la Geneva 60

Corbinus 119-124
Cracovia 87
Crucea Roșie 60, 220
Czerniaków, Adam 71, 299n1
daven 23, 44, 48, 50, 139, 282
Declarația Balfour 319
Disneyland 259
dizenterie 208, 213, 219-220
dreyer 140, 282
drimel 188, 282
droșke 58, 60, 282
Dunărea 204, 207
dvekut 264, 265, 282

Ebensee, lagăr. *Vezi* lagărul de concentrare de la Ebensee
educație 26-29, 35-39
eliberare 211-217, 276-279
  răzbunări la ~ 314n8
  ședereа în barăcile SS 223-224, 227-228
eliberarea prizonierilor din lagăre de către americani 211-223, 275-277
Endek, național-democrați (Polonia) 49-50
Ereț Israel (Eretz Yisroel) 48-49, 227, 272, 274, 282, 300n1, 318n6, 319n2
Europa postbelică
  activitatea de contrabandă 236-239
  evrei francezi 208-209
  la Roma 236-239
  plecarea la Stuttgart 239-240
  proceduri ale SUA aplicate refugiaților de război 241-242
  reunirea cu Izak 242-243
evreii din Șidloviț 85-86, 96, 109, 114-115, 138
evreu 26-28, 73-74, 227-229

farbrente 145, 282
feldșer 29, 296n5
fir de păr. *Vezi* arc de balansier
frontul de est 149, 179, 204
  eliberarea lagărelor de către ruși 212, 230
  și bombardamentele rusești ale instalațiilor militare 204-205
  și înaintarea rușilor spre Auschwitz 172
  și înaintarea rușilor spre Melk 203
frontul rusesc. *Vezi* frontul de est

ganțer maher 89, 284
ganuvim 232, 283
Gemeinder 71, 282
    în Kojniț 42, 83-84, 273
Gestapo 102, 178, 218, 280
ghemașmaher 33, 45, 247, 282
ghetoul din Kojniț
    arderea de viu a unui rabbi 84
    afacerile de ceasornicar ale tatălui 91-93, 97
    căsătorii în ~ 93
    epidemia de tifos 93
    evadarea din ~ 97-99
    evrei duși cu trenul la Treblinka 104-105, *109*. 115, 302n2
    interzicerea circulației în ~ 90, 93
    închiderea 89-90
    întoarcerea în ~ 82-83
    oraș curățat de evrei 96-97, 99, 103
    poliția evreiască în ~ 57-58, 61-64
    primele zile 82-84
    restricții impuse de germani 84-85
    revenirea de la Gorczycki 108
ghetoul din Radom 133-134
ghetoul din Varșovia 68-81 *78*, 241
    cadavre în ~ 75-76
    evadarea din 76-81
    harta *78*
    hrană 73-74
    interdicții privind circulația 70-72
    închiderea ~ 70-71, 73
    legi 69-70
    poliția evreiască în 70-71, 78
    raționalizarea alimentelor 73-78
glosar 279-290
goișe 26, 283
goldene medina 248, 283
Gorczycki, lagăr. *Vezi* lagărul de concentrare de la Gorczycki
groși 21, 29-31, 46, 74
groyse artik 57, 68, 75, 283

Hagada 50, 134-135, 306n10
Haiala, verișoară 53
hale mit iagdes 30-31
hameț 283, 295n3
Hanoar Hatzioni, organizație sionistă 48, 274
Harvey 221-223, 226-227
hasidim 28, 42-422, 271-272, 283, 318n4, *Vezi și* hasidismul în Kojniț
  cercetările autorului privind contextul hasidic 261-268
hasidism 261-268, 269-270, 273-274, 295
hasidism gher 19-20, 269-270, 273, 295n2
hasidismul în Kojniț 19-20, 42-43, 261-268, 296n7
  arderea de viu a unui rabbi 84
  cercetările autorului privind contextul hasidic 261-268
  conflictul între diverși rebbe și adepții lor 271-272
  grupări religioase și politice 273-274
  povestea lui Laizer Iț̣hak Wildenberg 269-270
Hassidus 283
Hatikva 211, 313n7
hazan 91, 283
heder 26-28, 35, 39, 44-45, 48, 274, 283
hefker 232, 283
Heiger Heine 119, 124
Herzl, Theodore 48, 272, 274
Heydrich, Reinhard 299n
Himmler, Heinrich 178
Hitler, Adolf 48, 52, 60, 62, 87, 115, 219, 228, 236, 243, 245, 298n3, 300n2
Holocaust Memorial Museum, SUA 110
Hopștain, Israel (maghidul din Kojniț) 19-20, 262, 265-268, 271, 295n, 300n1, 316n12
  povestea lui Laizer Iț̣hak Wildenberg 267-268
hoyah 139, 283
Humaș 28
huțpa 200, 283

iarmulka 36, 139, 283
idiș 36, 42, 53, 76, 86, 154-155, 222, 228
Ieșua 219, 283
Immerglick, Zygmunt 125, 130-131
invadarea Italiei de către aliați 149
invadarea Poloniei de către Germania 60-61, *62*, 299n4
invadarea Poloniei de către Rusia 62, *62*, 179
invadarea Rusiei de către Germania 87, 243-244, 86n

Iom Kipur 26, 90-9, 96, 176, 286, 287, 300
Italia 228, 230-233, 235, 237-239, *234*
    invadarea Italiei de către aliați 143

Jabotinski, Zev 48, 274, 319n3
jid 40, 283
jocul cu trei cărți 41, 297n1
jocuri de noroc 41, 297n1
Judenrat 69-71, 73-75, 84-85, 88-89, 93, 284
judenrein (curățat de evrei) 103, 284
Kalisch, jandarm 92
kapo 153-155, 158, 163-165, 179-180, 193-194, 197, 212, 216, 284, 314n8
kațet 225, 235, 284
Kaufman, Meyer 237
Kaufman, Mortra 237-238
Kennedy, John F. 15
Kennedy, John F., Jr. 15
kibbiț 42, 85-86, 138, 284
kiduș 44-45, 47, 99, 134, 266, 284, 306n9
kinstim 100, 284
kișkes 213, 284
klappen kertz 137, 284
Kojniț
    boala tatălui 29-30
    caritatea tatălui 46-48
    educația în ~ 26-29, 35-37, 45
    frații învață meseria 32-34
    ghetoul din ~. *Vezi* ghetoul din Kojniț
    în timpul Primului Război Mondial 20-21, 32, 86
    moartea mamei 21-23
    mutarea în Varșovia 51-52
    nașterea și copilăria în ~ 19-26
    plecarea fraților la Varșovia 49-50
    tatăl se recăsătorește 30-32
    zilele de târg 41-42
koyah 165, 185-186, 284
Krolewska, stradă 78, *78*
kughel 43, 284

lagăre de concentrare în Polonia 110, *110 Vezi și* Auschwitz-Birkenau; lagărul de exterminare de la Treblinka

lagăre de muncă în Rusia 243
lagărul de concentrare de la Ebensee 205-212, *206*
  acte de răzbunare contra germanilor 212-213
  ceasornicărie la ~ 214-216, 220, 227
lagărul de concentrare de la Gorczycki 95, 97-98, 100-110, 279
  hrană și nutriție 104
  munca în ~ 103
  sosirea în ~ 100-101, 103
  revenirea la Kojniț 108
  și evadarea de la Treblinka 106-107
lagărul de concentrare de la Mauthausen 190-191, *206*
  barăcile 191-193
  inspecția și dușurile 190-191
  transportul cu trenul la ~ 189
lagărul de concentrare de la Melk 193-202
  barăcile 198-201
  hrana și nutriția 193, 196-197, 201-202
  munca 193-194
  selecțiile 203-204
lagărul de exterminare de la Treblinka 104-107, 139, 152, 299n1, 302n4
  doi evadați 302n3n4
  evreii din Șidloviț și ~ 109, 115
  trenuri din Kojniț spre ~ 107-108, *109*, 302n2n3
lagărul de muncă forțată din Starachowice 140, *141*, 143-151
  ceasornicărie în ~ 145-147
  evacuarea ~ 150
  evadarea lui Hameira 149
  hrană și nutriție 142, 174
  munca 143-144
  planuri de evadare 138
  sosirea în ~ 140
  „spitalul” din ~ 148-149
  unchiul Yirmia la ~ 142-144, 148, 150, 154
lagărul de muncă forțată Wolanów 111-141
  călătoria la Radom 133-134
  ceasornicărie 120-123, 124-125, 126-127
  Corbinus și ceasul 119-124
  hrană și nutriție 112, 117
  Moișe bolnav de tifos 127-130
  munca 113-114, 119-120
  Rubbe și lista pentru emigrarea în Palestina 135-137

Seder de Pesah 134-135
selecții săptămânale 116-118, 124-125, 305n2
sosirea la ~ 111-112
tunel săpat la ~ 138-139
lagărul de muncă Pionki 91, 96, 111, 140, 302-303n4
legi antisemite 38, 64, 69, 70-71, 85-86, 91-92
Leib, Hirsh 296-297n4
Lenga, Ann 254
Lenga, Dorothy 255-256
Lenga, Hanale
căsătoria cu Toivia 85-86
copilăria 24, 29-31, 34, 84
moartea mamei 21-23
soarta 109, 115
și Betar 274
Lenga, Iṭhak „Itșele” „Izak,” 20, 274
căsătoria 72
educația în ieșiva 26, 29
emigrarea în Israel 244, 246
evadarea în partea Poloniei ocupată de ruși 72-73, 87, 241-242
în ghetoul din Varșovia 67, 69, 72
nașterea și copilăria 20, 22
plecarea la Varșovia 49, 51
reunirea familiei 241-242
și bombardamentul în Varșovia 61
viața după război 253
Lenga Kahn, Margi 254, 255
Lenga, Maileh
educația în ieșiva 26, 29
eliberarea de la Ebensee 217, 219-223
evadarea din ghetoul din Kojniț 97-99
în ghetoul din Kojniț 82-83
întoarcerea de la ieșiva 32-33
învață o meserie 33-34, 46
își schimbă numele în Marcel 247
la Auschwitz 156-158, 166-167, 171-173
la Ebensee 205, 207-208
la Mauthausen 190-191
la Melk 197, 203
la Paris 246-247
la Pionki 90-91, 96, 98, 111

la Roma 236-237
la Starachowice 142,147-149, 151
la Stuttgart 239-240, 241
la Wolanów 111-115, 124-125, 127
moartea mamei 21-23
numărul de deținut tatuat A19366 156
plecarea la Varșovia 49
revenirea la Kojniț 69
ridicat de poliția evreiască 90-91
și bombardamentul din Varșovia 61
și Marșul Morții 186, 188-189
viața după război 253, 255
Lenga, Malke Wilczek (mamă vitregă) 30-32, 35, 47-48
cu fotografia ei la Auschwitz 155
în ghetoul din Kojniț 82-83, 84, 94-95, 98
și prepararea mâncării 43-44
Lenga, Malke Wildenberg
căsătoria cu Mihoel 20
genealogia familiei 16, 19, 269-270
moartea la naștere 15, 21-23
Lenga, Meyer 261
Lenga, Mihoel
actele de caritate 46-48
boala 29-30
căsătoria cu Malke Wildenberg 30
cu fotografia lui la Auschwitz 155
educația copiilor 27, 38-39, 45
fiii pleacă la Varșovia 49, 51
hasidismul din Kojniț și 19-20, 42-43, 261-268, 296n7
în ghetoul din Kojniț 82-83, 85-87, 90-91, 94-95, 107
moartea primei soții, Malke 21-23
scrisorile lui ~ 76
se recăsătorește cu Malke Wilczek 30
Șabbos 43-44, 47-48
și ceasornicăria 19, 33-34, 45-46, 59, 88,91-93, 97, 98
Lenga, Moișe
boala 32
bolnav de dizenterie 208, 213
ca refugiat de război 223-224
educația în ieșiva 26, 29
eliberarea de la Ebensee 217, 219-223

evadarea din ghetoul din Kojniț 97-99
întoarcerea de la ieșiva 32-33
învață meseria 33-34, 46
își schimbă numele în Morris 249
la Auschwitz 156, 166-167, 169, 170-172, 174, 182-183
la Ebensee 212, 217
la Gorczycki 95-96
la Mauthausen 190-191
la Melk 197, 203
la Starachowice 142,147-149, 151
la Stuttgart 239-240, 241
la Wolanów 111-115, 124-125, 127
moartea mamei 21-23
nașterea și copilăria 21, 22-26
numărul de deținut tatuat A19368 156
ridicat de poliția din Kojniț 90-91
și Marșul Morții 185-186, 188
viața după război 253-254
Lenga, Pinchas 246, 261
Lenga, Rașel 246-247
Lenga, Riva 242-243, 253
Lescinski, supraveghetor 98, 102
Levi, Primo 310n6
Levinson, proprietar de prăvălie 56-61, 63, 67, 69-70, 73, 75-77
limba germană 286n2
limba idiș. *Vezi* idiș
limba poloneză 35-36, 42, 79
Lola 58, 68-70, 77
Lubelski, stradă 89-90, 92, 108
Luftwaffe 113, 119, 133, 140, 166, 172-173, 180, 284
Luria, Isaac 315n3

madrih 88-89, 284
mager 163-164, 174, 284
Maghidul din Kojniț. *Vezi* Hopștain, Israel
maher 77-81, 89, 96, 140, 145, 230, 274-284
mamzer 30, 285
Mandatul Britanic (în Palestina) 228-229, 319
Marea Criză 33, 52
Marșul Morții 184-190, 19, *192*
cea de a 3-a noapte și adăpostul într-un subsol 187-188

Mauthausen, lagăr de concentrare. *Vezi* lagărul de concentrare de la Mauthausen
mazel 59, 74-75, 167, 182, 285
Melk, castelul (abația) din ~ 198, 312n3
Melk, lagăr de concentrare. *Vezi* lagărul de concentrare de la Melk
Melville, liceul din 258
Mengele, Josef 154, 162, 254
menș 28, 42, 46, 152, 285
Mestlik 241
meșuga 17, 95, 132-133, 271, 285
meție 53, 285
Midraș 50, 285
mikve 42-43, 285
minyan 285
Miriam 301n5
misnagdim 263, 274, 285
mișcarea de rezistență poloneză 119, 149-150, 304n1, 308n2
mișcări sioniste de tineret 48-49, 88-89, 274
miț̣va 264, 285, 297
moarte prin înfometare 75, 90, 192, 206-207, 243, 276
Modena, Italia 231-234
Moșiah 262, 272, 286
muselmänner 174, 217, 286

Napoleon Bonaparte 87, 265, 316n16
Nathan din Gaza 262-263
nebeh 57, 286
neșome 144, 247, 286
New Orleans 19, 249-250, *251*
nigunim 265, 286

ocuparea Cehoslovaciei de către Germania 60, 298n3
ocuparea Poloniei de către Germania. *Vezi și* ghetoul din Kojniț; ghetoul din Varșovia 63-82
  bătăi aplicate de poliția germană 65-67
  incident la distribuirea pâinii 63-64
„Oifn Pripecik” (cântec popular) 27-28
Operațiunea Barbarossa. *Vezi* invadarea Rusiei de către Germania
oyșgheșpielt 174
Palestina 135-137, 225, 228-231, 232, *240*, 282, 318n6, 319n3
pantofi 15-16, 31, 101, 123, 147 156-158, 160, 182-183, 184, 190, 247, 253, 262
Paris 208, 246-247, 253, 261

Parlamentul Polonez 38, 49, 297n3
  bătăi administrate de militarii germani 65-67
Partidul Național Democratic Antisemit (Endek) 49-50
Pasul Brenner 230-231, 238
paznici de noapte 54-55
păduchi 33, 127, 175
pâine 33, 47, 63-64, 71, 74, 108, 114-115, 117, 123, 126, 147, 173-175, 182-183, 193, 196-197, 202, 205, 213, 216-218, 224, 226, 295, 307, 310, 312
penicilină 129
Persinger, Robert *275*, 276-277
Pesah 24, 26, 32, 49, 134, 176, 253-254, 258-259, 262, 283, 285, 287-288, 295n3, 306n9n10
peyos 28, 38, 286
piață neagră 16, 74, 75, 90, 147, 238
piernat 101, 104, 286
Pilsudski, stradă 60, 65, 69
Pionki, lagăr de muncă. *Vezi* lagărul de muncă Pionki
piyyut 176, 286
Polonia
  invadarea de către Germania 60-61, *62*, 299-301n
  invadarea de către Rusia 62, *62*, 179
  lagăre de exterminare în ~ 110, *110*. *Vezi și* Auschwitz-Birkenau; Treblinka
  ocuparea de către Germania. *Vezi* ocuparea Poloniei de către Germania; ghetoul din Kojniț; ghetoul din Varșovia
  populația evreiască în ~ 16
Polonia ocupată de Rusia 72, 87, 241
Primul Război Mondial 20-21, 32, 86, 272, 298n3, 319n2
Privche 139-140, 307n11
prizonieri ruși 192-193, 208, 212-213, 218
proceduri ale SUA aplicate refugiaților de război 241-242
Proiectul Quartz 312n4
prostituție 53, 92
Purim 23, 24, 287, 288

radio, aparate de ~ 64
Radom 22-24, 32, 77, 81, 114, 133-134, 254, 296n5
Radomska, stradă 43, 91-92
rahhmunes 28, 33, 53, 68, 75, 83, 179, 218, 287
rații pe cartelă 73-74
raus 104, 153, 287
rebbe din Kojniț (reb Maileh) 42-43, 271, 272

refugiați de război 224-225, 228-229, 231-232, 237-244, *240*, 248-249, *250*, 290
Reichsdeutsche 144, 180, 197, 201, 287
remedii de medicină populară 93-94
Ribbentrop-Molotov, pact 62, *62*
Roma 231, 233-235, 236-239
Rosen, Ezra 29
Roș Hașana 26, 176, 287, 310
roșe 131, 287
Rubbe, inspector, ofițer german 133, 136-137, 305n2n5

Sabatul creștin 44
Salzberg, Hamaira 308n2
  evadarea din Starachowice 148-149
  în gruparea de tineret sionistă 48, 88-89
  la Gorczycki 301n1, 303n5
  la Kojniț 39-40, 44, 47, 49, 87, 90, 138
  la Starachowice 103, 307n1
  la Treblinka 302n4, 305n6
  la Wolanów 137-138
sandek 267, 287
Schutz (ucrainean) 113, 304n1
scule de ceasornicărie 17, 56, 98, 100-101, 112, 120-122, 145, 150, 165-166, 184, 201, 215, 221, 223
Seder 24, 32, 50, 134-135, 262, 287, 306n9
sehel 25, 287
Shabason, Benny 241
Siberia 73, 87, 241, 243
siddur 139, 235, 287
Sikolowski, Kașie 37
sionismul general 48-49, 273-274
sionismul revizionist 48, 274
Soluția finală 110
sport 37
SS (*Schutzstaffel*) 110
  arderea de viu a unui rabbi 84
  bătăi administrate în Parlamentul polonez 65-67
  la Auschwitz 153-156, 158, 162-167, 170, 172-173, 175-178
  la Ebensee 210, 212
  la Gorczycki 105-106, 108
  la Melk 184-185, 193-197, 203-204
  la Starachowice 145, 150-151

la Wolanów 116, 119
Marșul Morții 189
ocuparea barăcilor SS din Ebensee 223-224, 227, 233
patrule în ghetoul din Varșovia 65-66, 70
și trenul spre Treblinka 104-105
St. Louis 15, 248, 249, *251*, 253-255, 259, 261
Stalin, Iosif 62
Stalingrad 179
Starachowice (oraș) 143, 279
Starachowice, lagăr de muncă forțată. *Vezi* lagărul de muncă forțată din Starachowice
Steaua lui David (pe banderole) 64, 79, 80, 94-95, 100, 133, 228
Stuttgart 239-245, 247, 254-255, 308n2
Sucot (Sukkes) 26, 52, 97, 99, 287
Szarżysko 140

Șabbatai Țevi 262-263, 285, 315n6
Șabbos 37, 43-44, 47, 85, 266-267, 284, 285, 288
șalah munes 23, 288
Șavuos 176, 286, 288, 315n4
Ședliț 26, 29, 279
Șema 27, 232, 296n4, 314n10
șep nahes 230, 288
Șidloviț (Schidlovitz) 85-86, 96, 97, 109, 138-139, 279
șisel 112, 158, 160, 173, 288
șiva 23, 288
șmalț gribene 143
șmates 220-22, 289
șmir 156, 289
Șoah 15-17, 48, 253-255, 258-260, 290, 322
șohat 42, 289
Șpighel, Yakele 305-306n6
știebel 43, 46, 289
știk drek 88, 289
șul 43-44, 84, 289

talmid 269, 289
talmidei hahomim 32, 289
Talmud 35, 42, 44-45, 263, 289
Tarfon, rabbi 205
tatuaje cu numere de identificare 15, 156, 165

tăietori-croitori în piele 33, 45
tfilin 28, 249
tifos, epidemie de ~ 93-95, 127-128, 148-149, 305n5n6
tiș 43, 289-290
Toivia 85, 109, 115
Tora 27, 36-37, 42-44, 267, 280, 285, 289, 306n9
Treblinka, lagăr de exterminare. *Vezi* lagărul de exterminare de la Treblinka
trecerea granițelor 60, 72, 73, 230-231, 237-238, 242-243
trenuri spre lagărul de exterminare Treblinka 104-105, *109*. 115, 152-153, 302n2
    mersul trenurilor *109*
troc 147
Truman, Harry 19, 249
trupe SS. *Vezi* SS
tuhes 157, 290
Tzileger Batreeb, fabrică 172

țadikim 43, 269-270, 290
țedeka 46, 290
țigări 147, 174, 216-217, 221-224, 227, 230, 232, 237-238, 247-248
Țoizmer 34-35, 279
țures 35, 45-46, 120, 161, 290

„ucigașii lui Cristos”, evreii ca ~ 40, 68
Ucraina 87
Uniunea Sovietică. *Vezi* „Rusia”, *diverse intrări*
„Unsanneh Tokef” 176, 310n7

Varșovia
    asediul german asupra ~ 60-62
    deplasarea la ~ 51-52
    plecarea fraților la ~ 49-50
    Vezi și ghetoul din Varșovia
vaser treigher 21, 190
verificarea autenticității aurului 315n1
verrückt 120, 132, 290
Vistula 52, 57
Volksdeutsche 85-86, 144, 290

Weiss, Hil, patron de prăvălie 55-60, 64, 66-69
Wilczek, Adaș 142, 309n2
Wilczek, Avramele 142

Wilczek, Jeremiah „Unchiul Yirmia” 140, 142-144, 146-148, 150, 154, 308n3, 309n2
Wilczek, Liba 95, 98-99
Wilczek, Slova 92, 94
Wilczek, Yitka 142, 309n2
Wildenberg, Aharon 39
Wildenberg, Feyge (Bubișe) 21-22, 25-26
Wildenberg, Fișel 21-22
Wildenberg, Laizer Ițhak 20, 269-270
Wildenberg, Perla 25, 30, 32
Wodziński, Marcin 263
Wolanów (oraș) 279
Wolanów, lagăr. *Vezi* Lagărul de muncă forțată Wolanów
Wolka. *Vezi* lagărul de concentrare de la Gorczycki

yihus 20, 290
yontefdik 99, 290

zahăr 84, 107, 149-150, 280
zecken 126, 130, 290
zmires 43, 85, 290
zukerinian 94

* Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții și la ediția digitală în format PDF.

Notă privind numele fraților Lenga
(textul explicativ indică numele la data când a fost luată fotografia)

Numele din copilărie	Numele adoptat
Iţhak (Itşele)	Izak (nume adoptat în adolescenţă în semn de frondă faţă de tatăl său, când a refuzat şi să mai poarte veşminte tradiţionale hasidice. Ulterior, şi-a reluat numele Iţhak când a emigrat în Israel după război)
Maileh	Marcel (adoptat când a emigrat în Franţa după război)
Hana (Hanale)	
Khil (Hill)	Harry (nume adoptat la sosirea în SUA după război)
Moişe (Moişele)	Morris (nume adoptat la sosirea în SUA după război)

Mihoel Lenga, 36 de ani, cu fiii Maileh (*stânga*), 10 ani, şi Itşele (*dreapta*) 11 ani, în 1924, când băieţii îşi părăseau casa din Kojniţ pentru a merge la ieşiva din Şedliţ, la

127 kilometri
depărtare.

Hirsh Leib, sacagiu în Kojniţ, c. 1938. După spusele altor locuitori din Kojniţ, Hirsh Leib trudea, suferea şi glumea cu toată lumea.

Prietenii îşi iau rămas-bun de la Tzvi Madanes înainte de *aliyah* (emigrarea) lui în Ereţ Israel, în 1933. Maileh Lenga se află în capătul din stânga în rândul de jos, iar Izak Lenga este al patrulea de la dreapta pe rândul din spate.

Punctele mari de pe mecanismul acestui ceas sunt rubine care se folosesc ca lagăre pentru piesele în mişcare de mare frecare. În rubine se dă o gaură mică în care se fixează capetele unui ax ce

pivotează înainte şi înapoi
cu frecare minimă.

Un evreu maltratat de germani, care îi taie părul și perciunii, c. 1939. Se relatează că această fotografie a fost făcută în Kojniț, Polonia.

Moișe Lenga (*stânga*) și Mihoel Lenga cu fiica lui Hana Lenga (*jos*) în Kojniț, cca 1940. Aceste fotografii s-au aflat într-o colecție de negative găsită în Kojniț la începutul anilor 2000. Este singura fotografie existentă a Hanei.

Bărbați evrei din Kojniț care își scot pălăriile când trec pe lângă soldații germani, așa cum cerea legea, c. 1940. Observați în stânga-sus firma cu fotografia unui ceas (mărită mai jos). În partea stângă scrie CEASORNICAR în poloneză și în dreapta scrie BIJUTIER. În partea de jos scrie MICHAL LENGA. Aceasta era prăvălia familiei de pe strada Radomska nr. 35, unde muncea și trăia familia Lenga în Kojniț.

Hil Lenga (*stânga*) cu cel mai bun prieten al lui, Hamaira Salzberg
în vara anului 1941 în ghetoul din Kojniț.

Masă de lucru tipică pentru un ceasornicar cu gama de scule folosite în această meserie.

Evrei din ghetoul din Kojniț la muncă forțată, săpând un canal în apropierea satului Wolka, c. 1942. Toți lucrează pentru compania Gorczycki, care construia canalul.

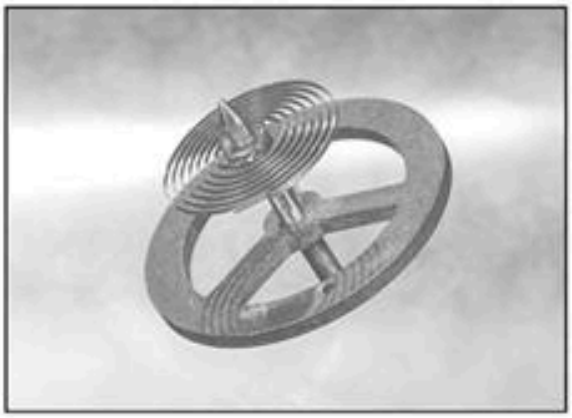

Arcul balansierului (fir de păr) – inima vie a unui ceas mecanic. Pulsează în plan orizontal și are același rol ca pendulul la un ceas de perete.

Fotografie comercială a unui ceasornicar care are o lupă de mărire în dreptul ochiului și ține un

arc fir de păr în pensetă.

Evrei din Ungaria sosesc cu trenul la Auschwitz-Birkenau și sunt supuși unei selecții pe rampă, mai 1944.

Harry Lenga, în 1993, își arată numărul tatuat – A19367 – pe care l-a primit la sosirea la Auschwitz în iulie 1944.

Șurubelniță și pensetă de ceasornicar, făcute la Auschwitz din materialele

disponibile în lagăr de Chaim Schtatler,
un prizonier evreu.

Intérieur d'un Block
(Interiorul unei barăci dintr-un lagăr de concentrare).

Travaux d'avancement
(Lucrări în desfășurare). Acest desen prezintă prizonieri care sapă un tunel cu picamere electrice în lagărul de concentrare Melk.

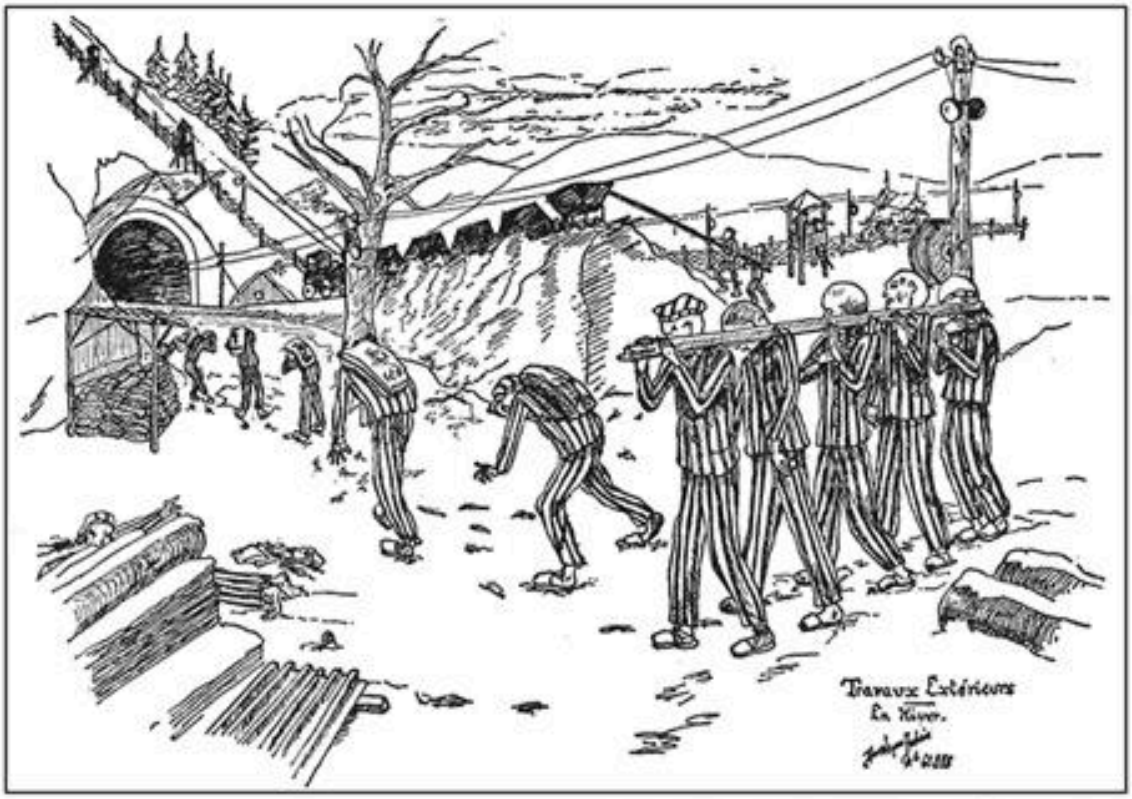

Travaux Extérieurs en Hiver (Lucrări în aer liber iarna). Acest desen prezintă prizonieri care cară iarna șine de cale ferată din oțel în afara tunelului de la lagărul de concentrare Melk.

Stift Melk, 2012, „castelul" pe care îl vedeau prizonierii din lagărul de concentrare Melk.

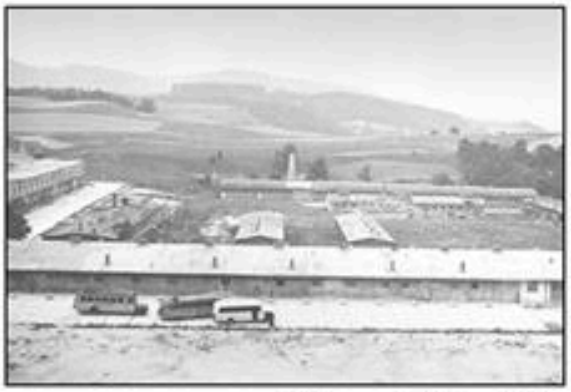

Vedere a lagărului de concentrare Melk, 1948.

Scott Lenga privind panorama orașului Melk de pe terasa „castelului" (Stift Melk), 2015. Acesta este situat pe un deal impunător, astfel încât dacă te plimbi pe terasă

te bucuri de o vedere panoramică, spre Dunăre, a întregului oraș Melk și a locului unde a fost lagărul de concentrare Melk.

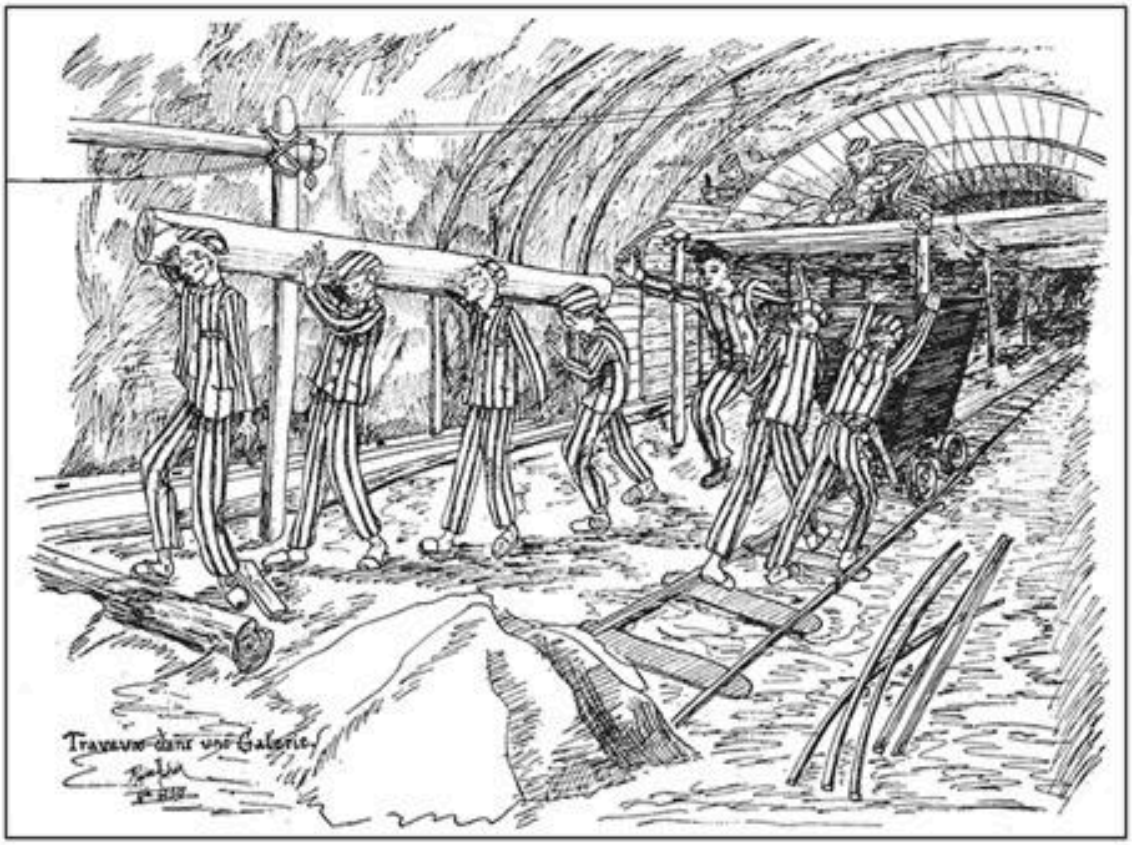

Travaux dans une Galerie (Lucrări într-un tunel). Acest desen prezintă unul dintre tunelurile în care se găseau fabrici de armament.

Vedere a lagărului de concentrare Ebensee, mai 1945.

Sergenții armatei SUA Dick Pomante (*stânga*) și Robert Persinger (*dreapta*), Germania, 1945. Ei au fost comandanții

tancurilor care au eliberat lagărul de concentrare Ebensee.

O mulțime de supraviețuitori se adună pe platoul central al lagărului de concentrare Ebensee, 7 mai 1945, la o zi după eliberare.

Supraviețuitori ai lagărului de concentrare Ebensee pozează dezbrăcați pentru un fotograf al armatei SUA pentru a arăta urmările malnutriției. 8 mai 1945 – la două

zile după eliberare. Hil Lenga este cel marcat mai către dreapta. Moişe Lenga este marcat mai aproape de centru. La eliberare, Hil avea treizeci şi patru de kilograme, iar Moişe avea treizeci şi două.

Ausweis — Verification

Herr Lenga Chil
Mister

geb. am 4.8.1919 in Kozienice
born at

zuletzt wohnhaft Krakau
last domicile

wurde vom 1.8.1942 bis 6.5.1945
was kept in captivity from to

in nationalsozialistischen Konzentrationslagern gehalten und vom Konzentrationslager Mauthausen in Freiheit gesetzt.
in Nazi-German concentration camps and was liberated from the concentration camp of Mauthausen.

Unterschriften und Stempel:
Signatures and stamps:

BEFREIT
05 EBENSEE

Lagerkomitee
Camp Committe

Lagerkommandant
Camp commandant

Mauthausen, am Ebensee 24.6.1945

Identification card
for civilian internee of Mauthausen.
Vorläufige Identitätskarte für Mauthausen, Gruppe Zivilinternierte

Current number
Laufende No.

Internee number
Häftlings-No. Ad. 11999
A.U.L. 19367

Family name Lenga
Familienname

Christian name Chil
Vorname

Born 4.8.1919 at Kozienice
geboren in

Nationality Stateless
Nationalität

Adress Ebensee
Adresse

Fingerprint
Fingerabdruck

Signature
Unterschrift

Lenga Chil

Mauthausen, am Ebensee 24.6.1945

394

UNRRA confirmă internarea lui Hil Lenga în lagărul de concentrare Ebensee. Remarcați înregistrarea „Naționalitate: apatrid".

Emblemă pentru uniforma soldaților din Brigada Evreiască Palestina a armatei britanice în cel de-al Doilea Război Mondial.

De la stânga: Moişe, Maileh şi Hil
Lenga la Roma sau Stuttgart, c. 1945.

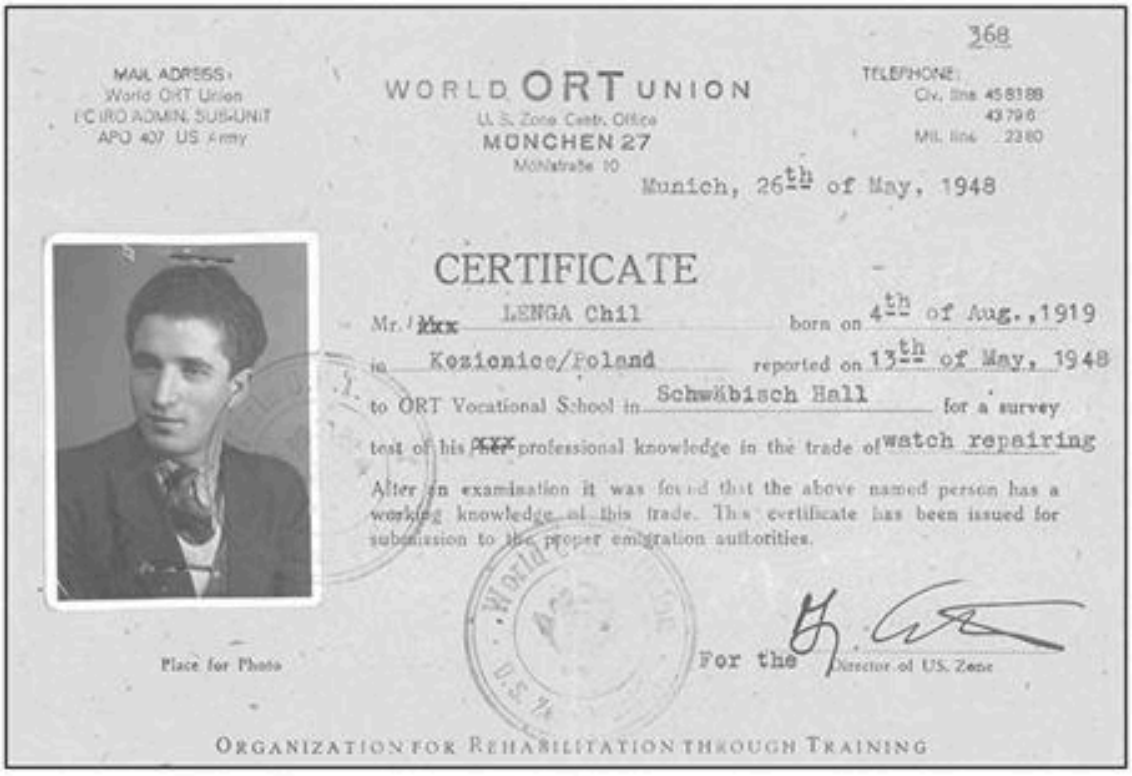

368

MAIL ADRESS:
World ORT Union
HICOG ADMIN. SUB-UNIT
APO 407 US Army

WORLD ORT UNION
U. S. Zone Centr. Office
MÜNCHEN 27
Möhlstraße 10

TELEPHONE:
Civ. line 458188
43796
Mil. line 2280

Munich, 26th of May, 1948

CERTIFICATE

Mr./~~Mrs~~ LENGA Chil born on 4th of Aug.,1919

in Kozienice/Poland reported on 13th of May, 1948

to ORT Vocational School in Schwäbisch Hall for a survey

test of his/~~her~~ professional knowledge in the trade of watch repairing

After an examination it was found that the above named person has a working knowledge of this trade. This certificate has been issued for submission to the proper emigration authorities.

Place for Photo

For the Director of U.S. Zone

ORGANIZATION FOR REHABILITATION THROUGH TRAINING

Certificatul de competență profesională în ceasornicărie eliberat lui Hil Lenga, 26 mai 1948. Acesta a fost necesar pentru cererea de emigrare în Statele Unite.

De la stânga: Moișe, Hil și Izak Lenga la Stuttgart, c. 1947, în perioada când toți cei patru frați Lenga s-au reunit după război.

În mașină, de la stânga: Izak, Hil și Moișe Lenga la Stuttgart, c. 1947.

Căsătoria lui Harry și Dorothy Lenga, St. Louis, Missouri, 1950.

Căsătoria lui Morris și Ann Lenga, St. Louis, Missouri, 1951.

De la stânga: Dorothy, Scott, Michael, Harry și Mark Lenga la bar mitzvah-ul

lui Michael, St. Louis, Missouri, 1964.

De la stânga: Margi, Morris şi Bobbie Lenga, St. Louis, Missouri, 1966.

De la stânga: Marcel, Monique, Violette şi Patricia Lenga, Quiberon, Franţa, c. 1966.

Cei patru fraţi Lenga reuniţi la nunta fiicei lui Morris şi Ann Lenga, Margi, cu Michael Kahn, St. Louis, Missouri, 1975. *Rândul din faţă*: Morris, Ann, Margie, Bobbie, Dorothy şi Harry Lenga. *Rândul al doilea*: Marcel, Violet, Iţhak şi Riva Lenga. *Rândul din spate*: Monique, Patricia

și Scott Lenga. Fotografie de Joel Marion.

Cei patru fraţi Lenga la căsătoria lui Margi Lenga şi Michael Kahn, St. Louis, Missouri, 1975. *De la stânga*: Morris, Marcel, Harry şi Iţhak Lenga. Aceasta a fost prima şi singura lor reîntâlnire de când s-au despărţit la Stuttgart prin 1948.

Harry Lenga, St. Louis, Missouri, c. 1985.

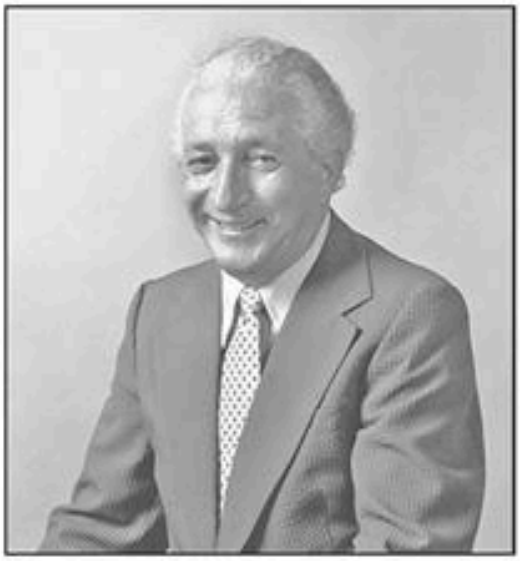

Harry Lenga şi fiul său Scott Lenga în San Francisco, California, 1993, în timpul interviurilor intensive care au constituit baza acestei cărţi.

In memoriam. Piatra de mormânt
a lui Harry Lenga, Raanana, Israel.